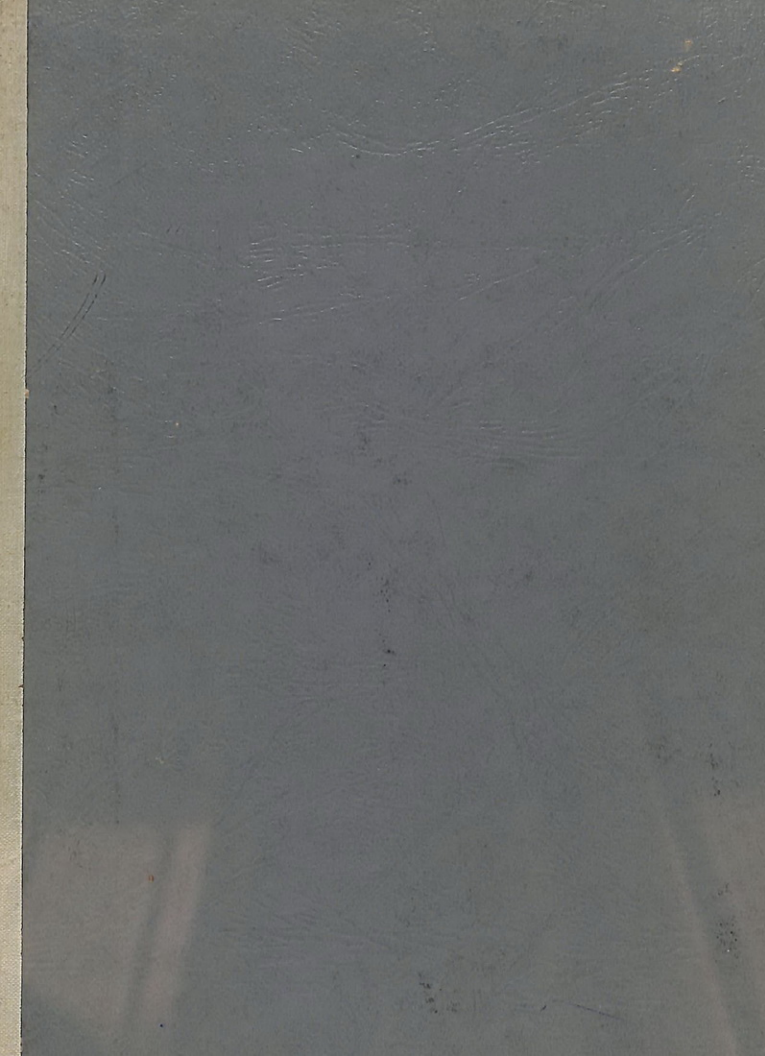
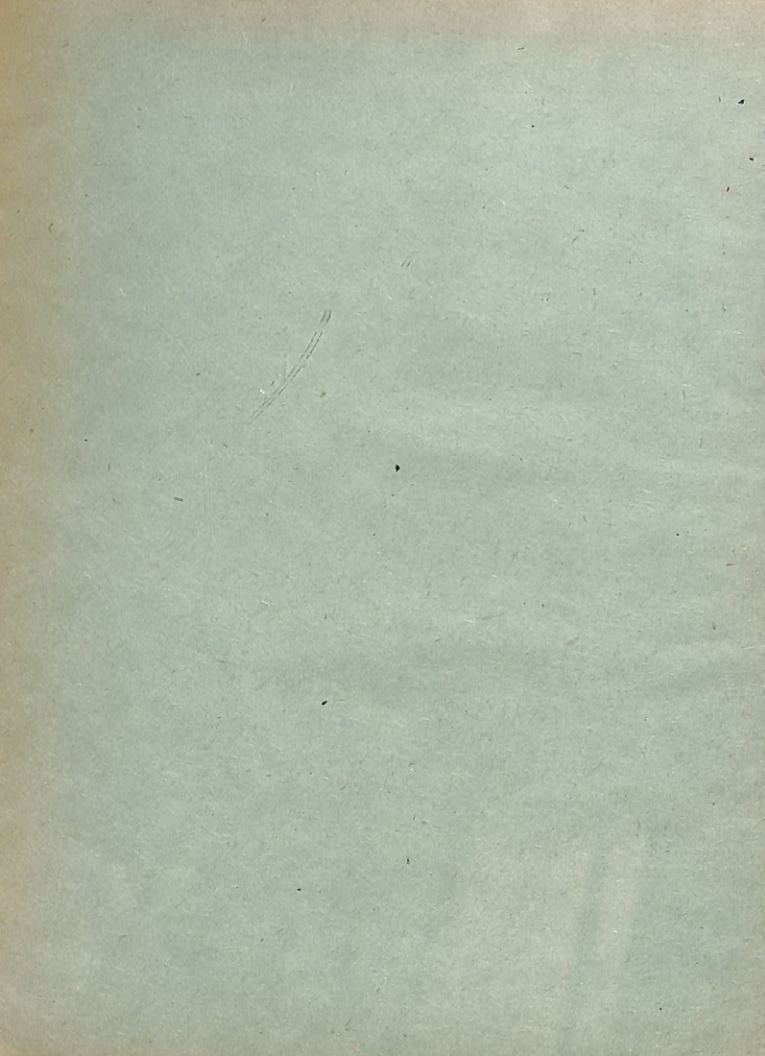

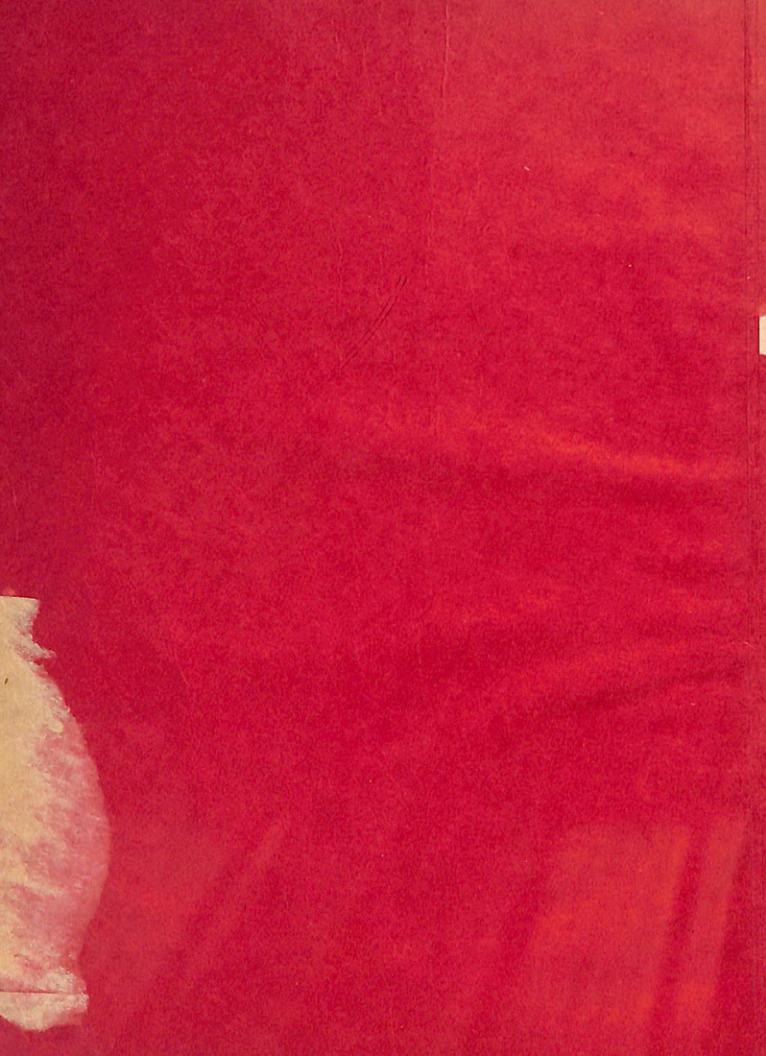

Գ. ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

**ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐԻ
ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ**

1947, ՊԵՂՐԱՆԻ
Տպ. «ՀԱՅ ԶԵՄԱՐԱՆԻ»

Գ. ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

3(47.99.5)14

Գ - 67

Լրաց.

281.6(09)

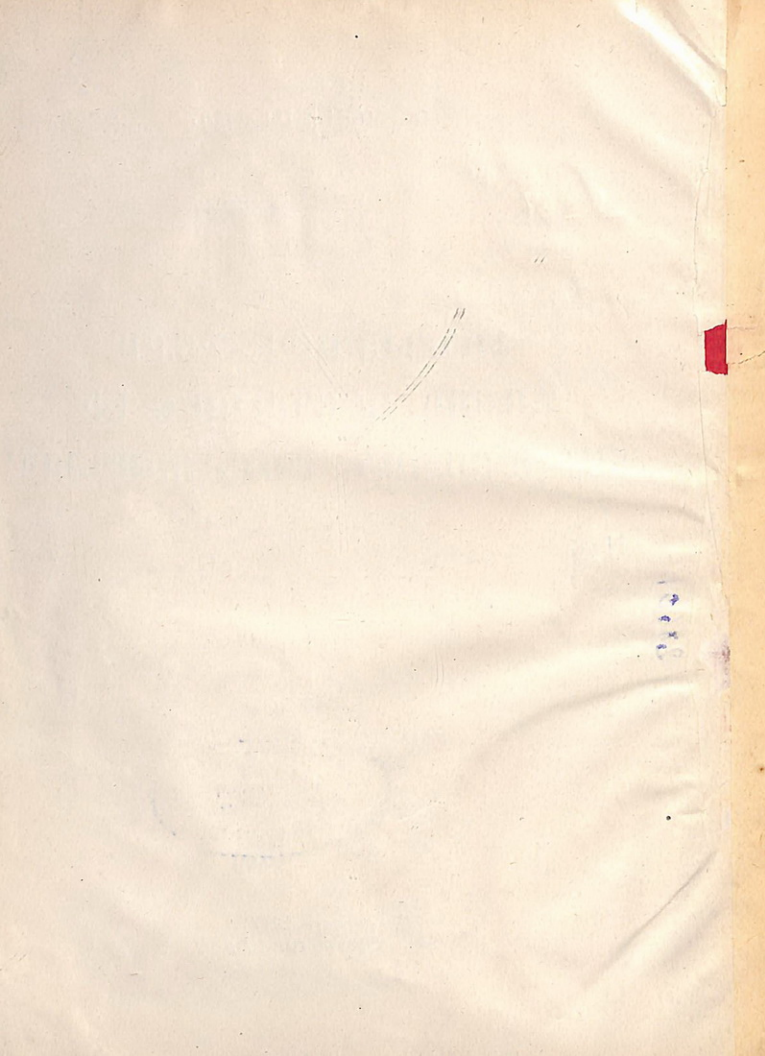
Հ. ԶԱՐԻՆԻ Է 1961 Ձ.

**ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐԻ
ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ**

28601
A II
33102

Պ Ե Ղ Դ Ո Ւ Ք 1947
Տպ. «ՀԱՅ ՃԵՄԱՐԱՐԱՆԻ»

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս գիրքը նուիրուած է հինգերորդ դարի Հայոց կրօնական եւ քաղաքական շարժումներին: Գրքի առաջին երկու գլուխները՝ նուիրուած Իրանի եւ Հայաստանի քաղաքական հոլովոյթին մինչեւ չորրորդ դարի վերջերը. մէկ շատ համառօտ ներածութիւն է հինգերորդ դարի գործն ու իմաստը հասկնալու համար: Հեղինակը իր շնորհակալութիւնն է յայտնում Տօթ. Օննիկ Եագմանեանին, որ յօժարութեամբ յանձն առաւ այս գրքի տպագրութեան բոլոր ծախսերը: Առանց նրա օժանդակութեան այս գիրքը ո՛չ կը գրուէր եւ ո՛չ էլ կը տպագրուէր:

Գ. Գ.

ሀ. ዓ ረ በ ኲ ኳ

Հինգերորդ դարի հայութեան ընկերային և քաղաքական հոլո-
վոյթը կատարուում է Իրանական լայնածաւալ կայսրութեան մէջ:
Հայաստանը մէկ մասն էր այն ընդարձակ պետութեան, որ յաջորդա-
բար անցել էր քաղաքական կեանքի մի քանի ձևեր և նուաճումնե-
րով իր իշխանութեան տակ էր հաւաքել բազում աղգեր ու ցեղեր,
ստեղծել էր բազմազգեան և բազմաէրոն մէկ քաղաքական կառոյց:
Տիրողի ընկերային կազմը, վարչութիւնը, դարաւոր մշակոյթը, լե-
զունն խորագլխաւ պիտի աղգէին հայութեան բախտի վերայ, ձեւափո-
խէին նրա հասարակական ուժերը, կերպարանաւորէին նրա քաղաքա-
կրթութիւնը: Նոր չէր, որ հայոց հաւաքականութիւնը հանդիպում
էր Իրանական աշխարհին: Երկու աշխարհների հանդիպումը տեղի էր
ունեցել դեռ ևս հայութեան կազմաւորման, ստեղծման արշալոյսին,
երբ նա մտաւ Իրանի ընկերային ու վարչութեան շրջանակի մէջ:
Հայութեան համար Աքէմենիանները ստեղծած խաղաղութիւնը մէկ
շատ կարեւոր գործոն էր: Այդ խաղաղութեան մէջ տեղի ունեցաւ
Հայաստանում տեղաւորուած ցեղերի միութիւնը. համաձուլումը: Հա-
մահաւաքման այս գործի կենտրոնում կանգնած էր հայը, որ անշուշտ
ամենից ուժեղն էր որակով և ունակութեամբ, օժտուած ռազմի բը-
նազդով և կազմակերպչական կարողութեամբ:

քակրթութեան ամբողջ տարրերքը այնքան խոր ու հաստատուն արմատ է ձգել մեր հայրենիքում՝ սկսած լեզուական փոխառումներից, կրօնական պաշտամունքից, պիտական կառույցից և տնտեսական ձևերից:

Իր քաղաքական հոլովոյթի մէջ Իրանն անցաւ մի քանի փուլերով: Սեւեակեանները փորձեցին պետականութեան սկզբունքը կիրառել. այդ գործի մէջ նրանք շարունակողն էին Աքեմենեանների, որոնց մշակած սատրապական սխառմը առաջին և յաջող վարչական փորձն էր արեւելքում: Սատրապութիւնը տեղական տոհմային և աւատական կառույցները փոխարինեց մէկ և ընդհանուր վարչութեամբ: Սեւեակեանները ընդօրինակեցին այս կարգը և ընդհանրացրին: Սակայն նրանց տիրապետութիւնը երկար չտևեց: Իրանցին չհաջտուեց նրա իշխանութեան հետ. բայց նա չէր, որ տապալեց Սեւեակեանների իշխանութիւնը, այլ արիական ծագումով մէկ ժողովուրդ՝ ազգակից և լեզուակից իրանցուն, շատ պարզունակ ընկերային կազմով՝ պարթևները: Նրանք Իրանի ճակատագիրը պահեցին իրենց ձեռքին՝ շուրջ հինգ դար:

Պարթևների պետութիւնը աւատական էր. տոհմերի քայքայումից է, որ ստեղծուել էր այդ աւատական կարգը. եօթն ուժեղ ընտանիքներ երկրի ղեկավարութիւնը պահել էին իրենց ձեռքին: Արեւակունցիները զրանցից մէկն էին և այն էլ զրոսկ, հաւասարների մէջ առաջինը: Նրանց ճիգերը ստեղծելու ուժեղ և կենսորոնածիւ պետութիւն իդուր անցաւ: Մրցակից աւատական տոհմերը խանդարեցին: Աքեմենեանների և Սեւեակեանների միապետութիւնը բեկուեց պարթև և ընկերային-պետական միջավայրում և ստեղծուեց մէկ կարգ, ուր Արշակունիների հետ համադօր և նոյնիրաւ իրենց գոյութիւնը պահեցին մի շարք իշխանական տներ՝ լայն քաղաքական իրաւունքներով և ընկերային արտօնութիւններով: Այս և ուրիշ պատճառներով Արշակունիները խոր արմատ չձգեցին Իրանում, Իրանական ազգային նշանակուիները խոր արմատ չձգեցին Իրանում, Իրանական ազգային նշանակուիները չգրեցին, զօրավիգը չեղան նրա մշակոյթի և կրօնի, թեթեւօրէն հետեւեցին և զարգարուեցին հէլլենիզմի փետուրներով առանց իւրացնելու նրա մշակոյթը, տնտեսական ձևերը և քաղաքների կենցաղը: Արշակունիները մէկից հրաժարուեցին, միւսին հարգատ չազատին, ամեն ինչի մէջ մնացին կէս ճանապարհին: Իրանում նրանք զինուած և իշխանութեան տէր փոքրամասնութիւն էին՝ ռազմի և վարիչ դաս: Միայն ծանր, արտաքին պարտութիւններից յետոյ՝ պարթև ղեկավարութիւնը ճիգ արեց իրանաճալ, իր ուժերը վերականգնել և յետուի Իրանի ազգային կրօնի՝ զրադաշտականութեան վերայ: Բայց արդէն ուշ էր. նա սպառուել էր իր ուժերը արտաքին և ներքին ճակատներում, իսկ բուն Իրանի մէջ հասակ էին նս-

տել ուժեր, որոնք կարող էին ժառանգել նրա իշխանութիւնը: Այդպիսի մեծ գործօն ուժ էր հարաւում մեծացող Սասանեան քոնսլը, որ Արտաշէրի առաջնորդութեամբ 226 թ. մահացու հարուած տուեց Արշակունիներին և հիմնաւորեց նոր Սասանեան հարստութիւնը:

Նրանց յաղթանակը մէկ նոր դարազուլտ էր բաց անում արեւելքի պատմութեան մէջ: 226 թ. դէպքը զինաստիական յեղաշրջում չէր, այլ ազգային-կրօնական յեղափոխութիւն, որ նոր հեռանկարներ էր բաց անում Իրանի և նրա տիրողները առաջ: Սասանեանները դահին տիրել էին ներքին յեղափոխութեամբ և լաւ գիտէին իրենց յաջողութեան զազանիքը: Պէտք էր վերացնել հին ժառանգութիւնը՝ աւատական կարգը, բոլորովին նոր հիմքերով պետութիւն պէտք էր կառուցել:

Նրանք ընթացան քաղաքական կենտրոնացման ճանապարհով, միացնելով զրա հետ պետական կրօնի սկզբունքը: Ներքին քաղաքականութեան մէջ նրանց ճիգն ուղղուած էր աւատական կարգը թուլացնելուն, կալուածատիրութեան սահմանափակումին: Պէտք էր անվտանգ դարձնել Արշակունիների հովանու տակ մեծացած աւատականութիւնը: Բայց անկարելի էր մէկ անգամից վերացնել մէկ կարգ, որ դարաւոր անցեալ ունէր և ռազմունակ կազմակերպութիւն: Եթէ չէր կարելի նրան վերացնել, ապա պէտք էր առնել պետական կարգի մէջ, հսկել նրա վերայ, օգտուել նրա առողջ ուժերից և ծառայեցնել հանրային նպատակներին: Սասանեան հարստութեան ամբողջ տեւողութեան ընթացքին մենք նկատում ենք տեւական մէկ պայքար կենտրոնաձիգ և կենտրոնախոյս ուժերի մէջ: Սասանեան բոլոր թագաւորների ճիգն ուղղուած էր խոշոր-կալուածատէրերի, ազնուական աւատատէրերի քաղաքական և ռազմի ուժի թուլացման:

226 թ. յեղափոխութիւնից յետոյ այդ ազնուականների մէկ մասը հաշտուեց կառարուած յեղաշրջման հետ, շարունակեց պայքարիլ Արշակունիների համար, զրկուեց իր արտօնութիւններից և հողերից, որոնք բռնադրւուման ենթարկեցին Սասանեանները: Պարտուած արքայական հարստութեան ներկայացուցիչները փորձեցին կոիւնիքը շարունակել Մարաստանում, Հայաստանում և արեւելքում, ուր կային Արշակունի անկախ և կիսանկախ թագաւորութիւններ: Շատերն անցան Հռոմէական կայսրութեան սահմանները և ջանում էին ապահովել Հռոմի զօրավարների միջամտութիւնը Իրանի գործերի մէջ: Շատերն էլ Արշակունիներից և պարթեւ ազնուականներից՝ հաշտուեցին կառարուածի հետ և իրենց ուժերը ի սպաս բերեցին նոր զինաստիային: Նրանք պահեցին իրենց արտօնութիւններն ու կալուածները: Ոմանք էլ դարձան նոր տէրերի գործակալներ, ահարեկիչներ: Այդպիսիներից մէկն է ըստ աւանդութեան պարթեւ ծագումով Անա-

կը, որ ապաստանեց Հայաստան և դաւադրօրէն սպանեց Խորհրդին։
Հինաւուրց աւատական կարգը Իրանում չոչնչացաւ։ Սասանեան-
ների հասարակութիւնն էլ աւատական էր։ Քաղաքական կեանքում
առաջին տեղը բռնում էին արքայական ընտանիքից սիրած մեծ իշ-
խանները, Արշակունիներից սերած աւատատէրերը։ Նրանք կալուած-
ներ ունէին Իրանի բոլոր մասերում, որի վերայ բնակուած շինակա-
նը նոյնպէս իրենցն էր, կապուած հողին և նրա տիրոջ անձին։ Առա-
ջին կարգի կամ աւագ նախարարները գործակալական իրաւունքներ
ունէին, բարձր պաշտօնները պալատական, վարչական և քաղաքա-
կան նրանց ձեռքն էր. նրանք Սասանեանների հետ մասնակցում էին
երկրի կառավարութեան մէջ։ Այս բարձր պաշտօնները միեւնոյն տոհ-
մի մէջ ժառանգաբար էին անցնում։ Ստեղծւում էր վարիչ մէկ խաւ,
որ մենատէր էր վարչութեան, ղեկավարութեան և մեծ սպառնալիք
պետութեան։ Նրանք թագադիր ասպետներ էին, զօրքի սպարապետ-
ներ, հարկերի և շինարարական աշխատանքների վերահսուչ, քա-
ղաքացիական գործերի վարիչ։ Սասանեանները այս կարգը ստացան
Արշակունիներից, վերացնել չկարողացան, հաշտուեցին նրա գոյու-
թեան հետ, բայց փորձեցին նրանց խիստ հսկողութեան ենթարկել,
կրճատել նրանց իրաւունքները, պահել եղածը, բայց նոր բովանդա-
կութիւն տալ։ Այս բանը չէր կատարւում խաղաղ միջոցներով, այլ
յաճախ քաղաքացիական կռիւներով։ Իրանի Սասանեան մեծ թագա-
ւորները չընդմիջւող մէկ պայքար են մղել աղատադրուելու բարձր
աւատականութիւնից։ Այս է եղել Շապուհ Բ. ի, Վահրամ Ե. ի, Յազ-
կերտ Բ. ի, Կաւառի և Խոսրով Անուշիրուանի քաղաքականութիւնը։

Իրանի աղնուականութիւնը խոշոր կալուածների տէր էր, որ հիմ-
քըն էր կազմում նրա քաղաքական և ռազմի առաջնութեան։ Բայց
հողի մեծագոյն մասը կալուածատիրական չէր, այլ արքայական, ա-
ւելի ճիշտ պետական, որի հասոյթը գնում էր աւքուցելիք, համապե-
տական կարիքների համար։

Սասանեանները պայքարելով աղնուականութեան դէմ՝ երբեմն
կալուածազուրկ էին նստւում նրանց. բայց այս բանը բացառութիւն
էր։ Ընդհանրապէս կալուածատիրութեան սկզբունքը յարգւում էր.
և ուրիշ կերպ էլ լինել չէր կարող մէկ հասարակութեան մէջ, ուր
հարստութեան մեծագոյն աղբիւրը հողն էր և նրա արտադրած բա-
րիքները։ Սասանեաններին յաջողուեց կալուածատէրի հողերը ցրել,
բաժանել երկրի զանազան մասերում։ Այս յաջողուեց մասամբ այն
բանի հետեւանքով, որ կալուածները ձեռք էին բերուել զանազան
ժամանակներում, տարբեր միջոցներով և այլեւայլ վայրերում։ Սա-
կայն սրա մէջ գիր ունէր նաև Սապանեանների քաղաքականութիւնը,
որ թոյլ չէր տալիս, որ միեւնոյն աւատատէրը միեւնոյն տեղում տա-

րածուն, մեծազանգուած կալուածներ ունենայ: Նա խրախուսում էր խոշոր հողերի մասնատումը, բաժանումը ժառանգների մէջ: Սրա հետեւանքով միեւնոյն կալուածատիրոջ այս կամ այն հողաշերտը միշտ վտանգի տակ էր: Հողի ցըրուածութեան հետեւանքով, ցրուած և պառակտուած էր նաեւ ռազմի ուժը: «Այս է հաւանաբար գլխաւոր պատճառներից մէկը այն փաստի, որ այդ դարաշրջանի մեծ սէնեուրներ աւելի եւ աւելի զգեստի ու պալատական ազնուականութեան բնոյթ են ստանում, կորցնելով աւատական ազնուականութեան իրական նկարագիրը»^{*)}:

Սրա պատճառով չկար, կամ շատ հազուադիւր էր այն հակայ, մեծազանգուած կալուածները, որոնք Ֆրանսիայում, Գերմանիայում հիմքն էին կազմում մեծ աւատատէրերի քաղաքական հզօրութեան: Յիշուած հողերի տէր և ռազմապէս թուլացած աւատատէրերը ընդառաջ էին գնում Սասանեան Բագաւորներին՝ հաւաքում էին պալատում, ստանում պաշտօններ, պատիւ, դրամ, զուարճանում էին խնրախճանքներով և որսորդութեամբ և կորցնում իրենց հասարակական քաղաքական արժէքը: Սասանեանները ստեղծեցին պալատական ազնւականների մէկ մեծ բանակ, որոնց մէջ մտել էին երեկուայ Արշակունիների նշանաւոր տները: Այս ձեւով նրանք իրենց հակողութեան տակ պահեցին անիշխանութիւն սերմանող հասարակական խաւերին:

Սասանքը որ երկրի քաղաքական ղեկավարութեան մէջ մեծ, ազնւական տները գործակալական պաշտօններով էին մասնակցում: Սասանեանները ջանացին սահմանափակել նրանց իրաւունքները, կամ զրկել գործակալութիւնները իրական բովանդակութիւնից: Գործակալութիւնը մնաց որպէս պատուոյ պաշտօն, հասցնութեան աղբիւր: «Գործակալները» հաւաքում էին պալատում, բայց իշխանութիւնը անցնում էր նոր մարդկանց, որոնք վայելում էին միապետի վստահութիւնը և հաւատարիմ էին նրան: Շատ անգամ գործակալական պաշտօնները, մանաւանդ զինուորական բնոյթ կրողները թագաւորը իրեն և իր ազգականներին էր վերապահում: Այս ձեւով աստիճանաբար կազմում էր Սասանեանների նոր վարչակարգը՝ Բիւրոկրատիան: Վերից վար ստեղծուեց պաշտօնեաների մէկ մեծ բանակ, մէկը միւսից կախուած, որոնք և կառավարում էին երկիրը: Մէկ մասը սըրանցից զուրս էին գալիս աւատատէրի շրջաններից, բայց արդէն կորցրած իրենց դասային համերաշխութեան զիտակցութիւնը և ամբողջովին նուիրուած միապետին, մի զգալի մասը զուրս էր գալիս մանր և միջակ կալուածատէրերից, որոնց բարձրացումը և յառաջա-

^{*)} Art. Christensen: *L'Iran sous les Sassanides*. էջ 100:

ցումը ամբողջութեամբ կախուած էր արքայից արքայի կամքից: Սասանեաններ չէին քաղաքականութիւնը հետապնդում էր մէկ նշանակալի՝ պահել «վասպուհներին», բարձր ազնուականութեան ընկերային արածութիւնները, որոշ վարչական, պատմական իրաւունքներ, բայց մեկուսացնել նրանց պետական ղեկավարութիւնից: Ի հարկէ այս պայքարի մէջ Իրանի ազնուականութիւնը կրուորական զիրք չէր բռնում. նա էլ ջանում էր հակահարուած տալ իշխանութեան, ապստամբում էր, գահազուրկ անում թագաւորին, գահի նոր թեկնածուներ որոնում. դաշն կապում հոգեւորականների հետ, ապահովում նրա համաձայնութիւնը:— Այսպէս օր. Շապուհ Բ-ի յաջորդները Արտաշիր Բ. և Շապուհի երկու որդիները՝ Շապուհ Գ. և Վահրամ Դ. թոյլ թագաւորներ էին. նրանց օրով Իրանի ազնուականութիւնը վերջնապէս անկում է այն բոլորը. ինչ որ կորցրել էր Շապուհ Բ-ի օրով: Ո՛չ միայն այսքան. նրանք են, որ որոշում են թագաւորների բախտը. Արտաշիրին գահընկեց են անում. միւս երկուսին մահացնում: Հակադիրնաստրական և հակապետական այս շարժումներին մասնակից էր նաեւ մոգերի դասը, որ պիտի օրինականացնէր եղածը: Սակայն ամենամեծ շարժումը՝ աւատական բնոյթ կրող կատարում է եօթներորդ դարում:

Իրանի բարձր ազնուականութիւնը երկրի և պետութեան մեծ փլզումից առաջ դալիս է այն եզրակացութեան, որ անհրաժեշտութիւն է Սասանեանների տապալումը և հին Արշակունեաց կարգի վերահաստատումը: Նրանց համար Սասանեանները «սիւղեքական պահուհա» են: Շարժման գլուխը կանգնած է Վահրամ Չուբին, Պահլաւ ծագումով. նա ուզում է վերականգնել Արշակունեաց հարստութիւնը: Այս բանը կը յաջողուէր, եթէ Բիւզանդիան միջամտի չլիներ Իրանի գործերին: Ասեմք ի միջի այլոց, որ Վահրամ Չուբինը դաշնակիցների կարիք ունէր. նա կոչ է անում և հայերին միանալու իրեն և խոստանում է վերականգնել Հայաստանի անկախութիւնը իր ամենաբնական դարձակ սահմաններով. «Եթէ ես յաղթեցից, երդուեալ եք ձեզ սրեալ լիցի իմ գնայոց բազաւորութիւնն զոր դուք կամիք՝ առաստիւ ձեզ բազաւոր: Եւ բոլորն ձեզ զամենայն երկիրն հայոց մինչեւ ցկապկոն եւ ցղունն Ալուանից եւ յԱտուրց կողմանէ զԱրուստան, զՄրժուին եւ զՆոր-Շիրական մինչեւ ցաւմանն Տանկաց. զի առ նախնեանքն իսկ ձեզ լեալ է. եւ ընդ արեւմուս մինչեւ ցկեսարիա կապադովկացոց: Եւ ես մի իշխեցից քան Ջարասպ անցանել յանկոյս»*):

Եւ հակառակը, Կաւաար, Իրանի նշանաւոր թագաւորներից մէկը

* Սեբեոս. Պատմութիւն ի Հերակլն. էջ 37, Պետերբուրգ. 1879:

աւատական կարգը տապալելու համար նոյնիսկ զորակցում է կրօնական-կոմունիստական շարժման ղեկավարներին հետ: «Ինչպէս ամենուրեք, այնպէս էլ Իրանում գոյութիւն ունէր միապետական եւ ազնուաթիւական սկզբունքների պայքարի շրջան: Այսպիսի պարագաներում բազաւորները նոյնիսկ երբեմն ամենաձայնահեղ շարժումներին յենաբան էին դառնում, որոնք ուղղուած էին լինում գերիշխող դասի դէմ: Այսպէս՝ Կաւասք՝ 488—531, իրեն կողմնակից յայտարարեց Մանիքեականութիւնի շրջանակից դուրս եկած մագդակեանների կոմունիստական հերձուածին»^{*)}:

Քաղաքական այս երկու հոսանքների բախումը մէջ յաղթանակողը եղան Սասանեանները, որոնք ընկճելով աղետական-աւատական դասը, կարողանում են ստեղծել բիւրոկրատիկ պետութիւն: Չեղբայց նում են բարձր դասը և յենարան են դարձնում մեծ ու փոքր պաշտօնեաների մէկ խոշոր բանակ: Նրանք առաջացնում են պետական մէկ կառոյց, ուր քաղաքական ղեկավարութիւնը կենտրոնացած է արքունիքում, իսկ աղետական դասն էլ պահել է իր կայունները: Աւատական այս միապետութիւնը տեւեց չորս հարիւր տարի և յաջողութեամբ վարեց Իրանի ճակատագիրը:

Ուժերի այս կենտրոնացման և երկիրը վարելու համար՝ Սասանեանները որոնում էին ընկերային յենարաններ: Բիւրոկրատին — պաշտօնէութիւնը շատ հաւատարիմ յենարան էր, բայց նա լոկ մէկ փոքրիկ խաւն էր հասարակութեան: Ստեղծուող աւատական միապետութեան աւելի լայն ընկերային յենարաններ էին անհրաժեշտ: Մեծ նախարարական տներն էլ փոքրաթիւ էին, թէեւ նրանք կազմակերպուած էին, զիտակից և հարուստ: Նրանցից վար գոյութիւն ունէր «ազաւներին» մէկ ստուար զանգուած, որ ըստ մասնից նախնի արիական նուաճողների ժառանգներն էին: Ինչ էլ որ լինէր նրանց ծագումը՝ այդ ազաւները կազմում էին Իրանի բնակչութեան շատ կարեւոր մասը եւ աւատական «մեծասուններից» յետոյ քաղաքական ամենեւն հասուն եւ գիտակից դասն էին: Իրանը իրօք աղետականների երկիր էր, ոչ թէ մի քանի բարձր աւատական տներով, այլ այն բազմահազար միջակ ու մանր աղետական ընտանիքներով, որոնք ցրուած էին երկրի բոլոր կողմերում և քաղաքական կեանքի մէկ մէկ օջախներ էին: Նրանց մէկ մասը, փոքրաթիւ մէկ խումբ, վեր բարձրացաւ ընկերային հոլովոյթի աստիճանով, մօտեցաւ, համաձուլուեց՝ աւագ, առաջնակարգ աւատական իշխաններին, բայց մեծազանգուած ազատանին մնաց որպէս մանր հողատէր: Եւ ամենէն կարեւորը և հասարակական

^{*)} Բ. Բարսոյլ. Մանիքեական աշխարհը. ռուսերէն. էջ 11-12:

արժէք ունեցողը այն է, որ նրանք մեծ աւատատէրերից անկախ էին, նրանց հողերի վրայ չէին նստած, հետեւապէս և նրանց վասալները չէին: Նրանք ապրում էին արքայական-պետական հողերի վերայ և անմիջապէս ենթարկւում էին արքայից-արքային: Այդ հողերը կամ իրենք կամ իրենց նախահայրերը ստացել էին կենտրոնական իշխանութիւնից: Սրանք պայքարում էին հարեւան մեծակալւած ազնւ-ւականների դէմ. վերջիններս աշխատում էին բռնադրաւել նրանց հողերը, ենթարկել իրենց, վասալական կապի մէջ դնել: Արքայից արքան կուում էր «մեծերի» այս ուղնձգութեանց դէմ՝ ընդդէմ «փոքրե-րի»: Նա պաշտպանն էր խոնարհ, մանր ազնուականութեան: Այս երկուսը՝ թագաւորը և մանր ազատ հողատէրերը բնական դաշնա-կիցներ էին խոշոր կալուածատէրերի դէմ: Մանր այս կալուածատէ-րերը՝ իշխանութեան արամագրում էին իրենց ուժերը, ռազմի կորովը, վարչական փորձը: Կուուի ժամանակ նրանք գալիս էին հեծեալ և ըս-պառագէն, կազմում էին Իրանական ասպեանների դասը, այրուձին, որոնք կազմում էին Իրանի բանակի լաւագոյն մասը և ապահովում նրա յաղթանակը: Նրանք թագաւորի անմիջական հպատակներն էին և ընդհանրապէս յենարանը իշխանութեան: Խաղաղութեան ժամա-նակ նրանք ապրում էին իրենց կալուածներում և զեկավարն էին ի-րենց շրջանի՝ գիւղերի և աւանների վարչութեան: Սրանք Սասանե-ան շրջանի «դեհկանցներն» էին, մեծ ու փոքր գիւղապետները կամ գիւղախմբի պետերը: Կենտրոնից հեռու ինկած վայրերում նրանք էին ներկայացնում իշխանութիւնը, նրանք էին հարկերը հաւաքում և արքայից արքայի հրամանները գործադրում: «Սասանեանցների ժամա-նակ դեհկանը գիւղական փոքր կալուածատէր ազնուական էր, ասում է Ն. Ադոնցը. եւ երբեմն այնքան աննշան հողատէր էր, որ չէր տարբե-ւում սովորական գիւղացուց: Յաճախ կառավարութեան ներկայացու-ցիչներն էին դեհկանցներ իրենց տեղերում, որոնց յանձնում էր առա-ւելապէս հարկերի գանձումը»^{*)}: Մինչ Սասանեանները ճիշդ էին անում մեծ աւատատէրերին հաւաքել, կենտրոնացնել արքունիքում, սակե-ծել նրանցից պալատական ազնուականութիւն՝ պահելով նրանց շքե-ղութեան և շաւոյութեան մէջ, բայց հեռու քաղաքական զեկավա-րութիւնից, ընդհակառակն նրանք խրախուսում էին մանր ազնուա-կաններին, զեհկաններին, ասպեաններին՝ մնալու իրենց վայրերում, հարստանալու և դիրքի տիրանալու: Իսկ սրանք նպաստեցին իրենց շրջանների արքայական հողերի մշակման, ոռոգման ցանցի կանոնա-ւորման և ընդհանրապէս երկրի անտեսական բարգաւաճման:

^{*)} Ն. Ադոնց. Հին հայ շինականութիւնը. Հայրենիք. 1927, դեկտ. էջ 98:

Աւատական տնտեսութիւնը տիրական մնաց Իրանում շատ տեղի երկար ժամանակ քան արեւելքի ուրիշ վայրում։ Այդպէս էր Աքէ-մենեանների օրով, այդպէս մնաց պարթեւների, Սասանեանների ժամանակ։ Հելլինիստական քաղաքների այն բարգաւաճումը որ մենք տեսնում ենք Միջերկրականի արեւելեան ափերին, տեղի չունեցաւ Իրանի մէջ։ Հապճէպով կառուցուած քաղաքներն էլ՝ համառարած բնաւորն տեսնութեան մէջ կորցրին իրենց արժէքը և դարձան վարչական կենտրոններ միայն։ Շատ պատմագիրներ Իրանի տնտեսութիւնը՝ իր բովանդակ տնտեսութեան ընթացքում, դնում են փակ, տնային տընտեսութեան շրջանի մէջ, մի բան, որ իր մէջ պարունակում է միայն մասնակի ճշմարտութիւն։ Մնդիրն այն է, որ Իրանի մէջ եղած քաղաքների ընկերային և տնտեսական արժէքը մեծ չէր համեմատած կալուածատէր դասի և հոգեւորականութեան արժէքի հետ։ Իրանի տնտեսութեան մէջ առեւտուրը, արդիւնաբերութիւնը շատ քիչ զեր էր խաղում։ Կար եւ այն, որ Իրանի քաղաքների բնակչութիւնը օտարածին էր, որի պատճառով էլ հանրային ու քաղաքական կեանքում մեծարժէք գործոն չէր։ Իրանցին գերիշխող էր երկրագործութեան և անասնապահութեան մէջ։ Քաղաքների բնակչութեան օտար լինելը գալիս էր զեռ Աքէմենեանների շրջանից։ Նրանց ստեղծած Իրանական խաղաղութիւնից օգտուեցին սեմական ժողովուրդները, յատկապէս արամէացիք, որոնց լեզուն դարձաւ ամբողջ կայսրութեան մէջ ծաւալուն, առեւտրական դասի լեզու։ Պարթեւների օրով նրանց տեղը բռնեցին յոյները, որոնք մինչ այդ կրթնած Սելևկեանների պետական ուժի վերայ ծաւալուել էին մինչեւ Միջին Ասիա, Հնդկաստան։ Սասանեանների օրով Իրանի առեւտուրը նորից ընկաւ սեմախոսների ձեռքը՝ յատկապէս ասորիների և հրէաների։ «Հրեաների հետ միասին քրիստոնեաները Իրանի մէջ գլխաւոր ներկայացուցիչներն էին առեւտուրի եւ արդիւնաբերութեան եւ ընդհանրապէս քաղաքային կեանքի, որի զարգացման հետ, ինչպէս ամենուրեք կապուած է հոգեւորականութեան եւ հոգաւոր ազնուականութեան դասային կարգի քայքայումը»*)։

Իրանի ազնուական և ազատ դասը իր արժանապատուութիւնից վար գործ էր համարում առեւտուրով և արհեստներով զբաղուելը։ Այդ ասպարէզը մնաց օտարներին։ Վերջինս հենց իր օտարածազում լինելու հետեւանքով՝ քաղաքական ազդակ չդարձաւ։ Իշխողները հանգուրժում էին նրան, երբեմն հովանաւորում, բայց գահի և իշխանութեան յենարան չէին դարձնում։ Իրանի քաղաքներն ապաքաղաքա-

*) Բ. Բարսոյլ. Մանմեղական աշխարհը. էջ 11։

զան տարր մնաց, ջանաց սիրաշահիլ կղած իշխանութեան՝ իր վտանգ-
ուած գոյութիւնը պահելու համար: Նրան բաժին ընկաւ հարստանա-
լը և խաղաղութեան համար աղօթելը:

Սասանեանները մեծ ճիգ էին թափում ստեղծելու քաղաքաբնակ
դաս, թէկուզ և օտարներից կազմած, որովհետեւ նրանք էին բարձ-
րացնում Իրանի տնտեսութիւնը, մատակարարում արքունիքին ան-
հրաժեշտ բարիքներ, արժեքնում, դրամ դարձնում Իրանի բնական
հարստութիւնները, հարստացնում դանձարանը, տնտեսապէս իրանը
կապում զրաի աշխարհի հետ: Երկրի տնտեսական կայունացման, հո-
վիւնների և պարզունակ երկրագործութեան աշխարհը առեւտուրի և
արդիւնաբերութեան երկիր դարձնելու համար Իրանի արքաները
հսկայ զանգուածներով քաղաքաբնակ զաղթականներ էին բերում Հա-
յաստանից, Սիրիայից, Փոքր Ասիայից: Այս միջոցին զիմել էին նը-
րանցից առաջ արեւելքի բոլոր իշխողները, որոնց մէջ էլ մեր Տիգ-
րան Մեծը: Մեր պատմագիրները՝ Փ. Բիւզանդացին, Մ. Խորենացին
յիշում են հայ քաղաքների աւերումների և քաղաքացիների գերու-
թեան մասին՝ Շապուհ Բ-ի ձեռքով, Երրորդ և չորրորդ դարերում
իրանական քաղաքներում երեւում են քրիստոնեայ համայնքներ: Իսկ
երբ Բիւզանդիայում նեստորականների դէմ մեծ հալածանք է սկսւում
նրանք մեծ զանգուածներով ապաստանում են Իրան և ծաւալւում
մեծ ու փոքր քաղաքների մէջ: Իրենց աշխատանքի բերումով սեմա-
խօսները թափանցում են արեւմուտքից արեւելք՝ դառնում են ոչ
միայն տնտեսական բարձր ձեւերի ներկայացուցիչներ, այլեւ նոր
գաղափարների, նոր կրօնի քարոզիչներ: Նրանց միջոցով է որ քրիս-
տոնէութիւնը երեւում է Միջին Ասիայում, Հնդկաստանում, մուտք է
գործում բնիկ Իրանցիների մէջ և քաղաքներից թափանցում կալ-
ուածատէրերի դղեակները: Բայց իրանցիների մէջ քրիստոնէութիւնը
մեծ ծաւալում չունեցաւ, ուստի և նա մնաց միշտ օտար, ոչ իրանցի
ժողովուրդների կրօն: Այս քրիստոնեաները, հրեաները և ասորիներն
էին կազմում իրանական բուրժուազիան, քաղքենի դասը, նրանց մի-
ջավայրումն է որ տեղի է ունենում կրօնական և գաղափարական շար-
ժումներ, տնտեսութեան նոր ձեւերի հղովոյթ և ոչ թէ իրանցի կալ-
ուածատէրերի և ազնուականների մէջ: Իրանում «յառաջադիմութեան
սասարողները՝ միջեւ Սասանեան հարստութեան վախճանը առաւելա-
պէս օտարականներն էին եւ օտարածիկները, եւ այս յառաջադիմութիւ-
նը համեմատաբար քիչ եւ անդրադառնում բուն իրանական ժողովրդի
վերայ»*),

*) Բ. Բարսոյդ. Մահմեդական աշխարհը. էջ 12:

Բայց Սասանեանների ամենամեծ ուժը և յինարանը զրադաեսական կրօնն էր եւ կղերը: Այդ կրօնը նոր զարթօնքի և հզօրութեան հասաւ նրանց օրով, թէպէտ հիմնովին կերպարափոխուելով: Զրադաշտի վարդապետութիւնը սաղմնաւորուեց Իրանի արեւելքում, ուր երկու տարբեր աշխարհազրական միջավայր, երկու աշխատանքի ձևեր, երկու ազգազրական տարրեր հանդիպում էին իրար և սրանց մէջ հզած տեւական կոիւր Իրանի պատմութեան գլխաւոր փաստերից մէկն է կազմում: Զրադաշտը իր կրօնական ուսմունքի մէջ համադրել է և աւելի բարձր աստիճանի հասցրել արեւելքի կրօնա-բարոյական վարդապետութիւնները: Եւ այդ համադրութիւնը ամենէն կատարեալն է, որին հասել էր արեւելքը: Ա. քէմենեանները արդէն ունէին ազգային և պետական կրօնի տեսութիւնը: Ահրու-Մազդան Իրանի և զինաստիայի հովանաւորն է: Ամեն ինչ տեղի է ունենում նրա անուամբ և նրա համար: Նա երկնքի և երկրի արարիչն է: Զրադաշտի մտածողութեան մէջ Իրանի կրօնը մաքրուեց, ազնուացաւ ու դարձաւ բարոյական կառուցման և տեւական վերելքի կրօն: Աշխարհը մէկ անգամ կառուցուած չէ, նա անաւարտ է, թերի, նա միշտ լինելիութեան, վերելքի մէջ է, տեւական շինումի և կառուցման մէջ: Նրա մէջ՝ ապրող, գործող մարդիկ՝ իրենց մասնակցութիւնն ունեն: Մենք է, որ իրացնում ենք արարչագործութեան նպատակները, մենք է, որ գործակցում ենք Ահրու-Մազդանի հետ: Նա մեզ կոչ է անում իրեն հետ լինելու և վերամշակելու կեանքը, բնութիւնը, հասարակութիւնը: Զրադաշտի վարդապետութիւնը մշակոյթի կրօն է: Նա ուսմունքն է շինարար, կառուցող հասարակութեան ընդդէմ քանդիչ, անստեղծ վաշկատուների: Այս կրօնի երկուութիւնը՝ դուալիզմը՝ հասարակական երկու աշխատանքների հակադրութիւնն է՝ անցած զիտող և դատող մարդու ընդհանրացնող մաքով և ստացած կրօնա-բարոյական հիմնաւորում:

Որպէս ուսմունք զրադաշտականութիւնը վեր է ազգութիւններից և ցեղերից: Նա կոչ է անում մարդուն և մարդկութեան: Ա. քէմենեանները՝ այս կրօնը դարձին զինաստիական և Ահրու-Մազդան դարձաւ նրանց հովանաւոր աստուածը: Սակայն Իրանի աէրերը իւրենց կրօնը չյայտարարեցին պարտադիր ամբողջ կայսրութեան համար: Նրանց կրօնական քաղաքականութիւնը հանդուրժող էր: Նրանք թոյլ տուին ազատօրէն ապրելու և մեծանալու նաև ուրիշ կրօններին: Սրա հետեւանքով արեւելքի մէջ ոչ միայն ժողովուրդները մօտեցան, ճանաչեցին ու կապուեցին իրար, այլևս կրօնները ազգեցին իրար վրայ, համադրութեան և միացումի ուղին բռնեցին: «Ինչպէս հրեական մարգարեներ՝ Զրադաշտ հասաւ միակ՝ հոգեւոր աստու իմացութեան, որի մէջ խառնել է բարութեան սկզբունքը՝ Ահրու-Մազդան,

մինչ երկրում իշխող չարութեան սկզբունքը դիմաւորուել է Ամբիւսանի մէջ: Կեանքի եւ բնութեան մէջ չարն ու բարին յաւերժօրէն պայքարում են: Այդ կռուին մասնակից են նաեւ մարդիկ: Մարդը պատասխանատու է իր բարի եւ չար գործերի համար: Նա տեսն է իր բաղդի եւ նրա կամքը որոշում է իր վարքագիծը»*):

Պարթեւներն անտարբեր էին կրօնի, մանաւանդ զրադաշտական-նութեան հանդէպ, որին նրանցից առաջ հարուածել էին սելեւկեանները և հելենիզմը՝ մուծելով արեւելք նոր կրօնական պատկերացումներ: Իրանի քաղաքական անկման հետ մազդէականութիւնն էլ ընկերկեց, պարեց իշխանազուրկ Իրանի ազնուականութեան և մոգերի շրջանակում: Այս ընկերկումի ժամանակ է, որ նա ընդունեց իր մէջ ժողովրդական հաւատքից շատ բաներ, յաճախ անշարիր նրա ոգուն և ուսմունքին, նիւթականացաւ, յարմարուեց ուսման գիտակցութեան, կորցրեց շատ բան իր ուսմունքի մաքրութիւնից, բայց աւելի ըմբռնելի դարձաւ ու մատչելի: Արշակունիները տէր չկանգնեցին Զրադաշտի կրօնին, զնացին աւելի բարձր հելենիզմի յետեւից, որի ընդօրինակողներն եղան միայն և ոչ թէ ստեղծողները: Նրանք տիրեցին Իրանին, բայց խորթ մնացին նրա մշակույթին: Ստեղծուեց մէկ լայն ձեղք նրանց և իրանցիների մէջ: Վերջիններս քաջուած քաղաքական ասպարէզից, հաւաքուած իրենց կրօնի, ասորւշանի շուրջը, պահում էին հին աւանդութիւնները և ուժեր անտեսում վերելքի և իշխանութեան համար: Պարթեւները նրանց համար իրենց ազգակիցները և լեզուակիցները չէին, միայն աւելի յետամնաց, այլ բոլորովին օտար, արեւելքից եկած Ահրիմանի զաւակները: Ժամանակի ընթացքում կրքերը մեղմացան, բայց նրանց մէջ գործակցութիւն և համերաշխութիւն չստեղծուեց: Իրանական ազնուականների և մոգերի միջավայրում զրադաշտականութիւնն աղգայնացաւ, իրանացաւ: Այդ աղգայնութեան կերտողը և պահողը մոգութիւնն էր և երկկուսայ իշխող, իսկ այսօր իշխանազուրկ ազնուականը: Նրանք փարեցին իրենց կրօնին և դարձրին այն պաշտարի դրօշ աղատութեան և պետականութեան համար մղուող կռուի: Նրանք կրօնի հետ կապեցին իրենց աղգայնի վերածնութիւնը: Իսկ պարթեւների հելենասիրութիւնը ծանր հարուած ստացաւ Սելեւկեաններից, սպա Հոսից: Արաքսի պարտութիւնը սթափեցրեց նրանց. փորձեցին ամուր հիմքեր տալ իրենց իշխանութեան, հովանաւորել Իրանի կրօնին, պաշտօնի կանչել իրանցիներին. փորձեցին հաւաքել և գրի առնել Զրադաշտի ուսմունքը և պատումները, բայց ուշ էր: Նրանց թիկունքում բարձրացել էր ար-

*) Բոսովցեւ — Հին աւխարհի պաշտօնիւնը — ուստեհեւ. էջ 65:

գէն իրանցին և մէկ օր էլ ապստամբուեց և իշխանութիւնն տտաւ իր ձեռքը:

Սասանեանները իշխանութեանը տիրացան այն համոզմունքով, որ նոր պետութիւնը պիտի հիմնուէ միայն ազգայնացած գրադաւեսականութեան վերայ: Բնական է, որ նոր դուռնաւորումով այդ կրօնը կորցնելու էր իր զաղափարաբանութիւնից շատ բան, սակայն դառնալու էր դործօն ուժ պետական և հասարակական կեանքում: Նրա սպասաւորները բազմացան, կազմակերպուեցին, սանդիկային մոզերի նւիրապետութիւնը և տեղ գրաւեցին քաղաքական կեանքում: Մոզպետը թագաւորից յետոյ ամենէն հեղինակաւոր և իրաւունակ ղեմքն էր: Նա գործօն մասնակցութիւն ունէր արտաքին և ներքին յաղաքակա- նութեան մէջ. նա էր որոշում գահաժառանգութեան և ընդհանրապէս արքայական թեկնածութեան հարցը, օրինակահայեցում նրա ընտրու- թիւնը և իրաւունքը: Մոզերի նուիրապետութիւնը ամենից ազդեցիկն էր հանրային կեանքում, որովհետեւ ժողովուրդը նրա մէջ տեսնում էր աւելի բարձր ոգիներ, անսասանելի ուժերի ներկայացուցչին, որ, միայն կարող է յարաբերել և խօսել նրանց հետ: Մոզիրը ժողովրդի առաջնորդներն էին. նրա ուսուցիչն, կրօնի մեկնաբանողները, գա- տաստան անողը, օրէնքների մեկնիչը, մատուորականն ու բժիշկը: Թագաւորները նրանց համարում էին գահի յենարանը. նրանց մեծ հեղինակութիւնն օգտագործում էին դինաստիական և պետական նը- պատակների համար: Մոզերի գասը կապում էր գահին, որովհետեւ աշխարհիկ իշխանութիւնն անհրաժեշտ էր պայքարելու օտար կրօն- ների դէմ, որոնք թափանցում էին իրան և նոյնիսկ իրանցիներից հաւատացողներ որսում: «Մոլեռանդ նուիրապետական կազմակերպու- քիւն ունեցող մոզութիւնը մեծ ուժ էր պետութեան մէջ եւ սրբացնում էր այն քաղաւորներին, որոնք ենթադրւում էին իրեն: Դրա փոխարէն արքայից արքաներն էլ մեծ ծառայութիւն էին մատուցում Մազդեպա- կան կրօնին. նրանք կառուցում էին տաճարներ... նրանք խմբագրել տա- լին Աւեսան եւ միւս սրբազան տեքստերը»^{*)}:

Սասանեանների ժամանակ տեղի ունեցաւ գահի և ատրուշանի սերտ միութիւնը, այսինքն երկու իշխանութեանց գործակցութիւնը դինաստիայի, պետութեան և կրօնին համար: Դինաստիայի հիմնա- դիրը Արտաշիրը յայտարարեց իրեն կրօնի պաշտպան և յենուեց մո- ղերի վերայ: Շապուհը ըստ Ֆիրդուսիի այսպէս է բանաձեւում պե- տութեան և կրօնի յարաբերութիւնը՝ «պահիր զանի եւ ասրուանի միութիւնը, նրանք պէտք է որ մեկը միւսին յենարան լինեն. իօխանն ա-

*) Նր. Տեր Միքաէլեան, Եղիշէի Վարդանանց պատերազմը, 281-292:

ռանց կրօնի բռնակալ է», Եթէ առաջին մասը այս նախադասութեան շեշտում է աշխարհիկ և հոգեւոր իշխանութեան մէջ անհրաժեշտ կապը՝ կառավարելու և հանրային կարգը պահելու համար, ապա երկրորդ մասը՝ կառավարելը, օրէնքներ ղենել սերտօրէն կապում է կրօնի հետ: Պետութիւնը պիտի ներշնչուի կրօնի թելադրանքներով. եթէ այդ ներշնչումը չկայ՝ թագաւորը կը դառնայ բռնակալ:

Արքայից արքան զրազաշտական կրօնական համայնքի պետն է: Նա հովանաւորն է, պահապանը կրօնի: Այս տեսակետից նա մեծ պատասխանատուութիւն ունի Ահրու. Մագդայի առջեւ: Յաճախ նրան կոչում են «մօգպետ»: Իսկ իսկական մօգերն ու մօգպետները նրա օգնականներն են ու վարիչները կրօնական գործերի մէջ: Միւս կողմից նրա իշխանութիւնը աստուածային ծագում ունի. նա զբւում է Աստուծո հովանու տակ: Լաւագոյն արքան՝ Աշրուժագդայի կրօնա-բարոյական պատուէրների կատարողն է, գործադրողը: Նա պիտի լինի շինարար թագաւոր. նա այս աշխարհում Աստուծո օգնականն է վերաշինութեան, մշակութային աշխատանքի մէջ: Աստուած միշտ այդ պիտի արքային հետ է: Ըստ այսմ Սասանեան թագաւորի կամքը և իրաւունքները սահմանափակող ուժ չկայ, բացի աստուածային կամքից և նրա պատուէրներից: Հասարակականութիւնը օրինական միջոցներ չունի սահման ղենելու նրա գործին, կամքին: Այսպիսի պայմաններում շատ բան կախուած է արքայից արքայի անձի, նկարագրի հետ: Չկայ գրաւոր սահմանադրութիւն, ամեն ինչ որոշում է Աստուածային պատուէրը և հասարակութեան ուժերի փոխ յարաբերութիւնը: Բռնակալութիւնից ազատուելու համար յաճախ դժգոհները դիմում են բռնութեան, ահաբեկումի, սպանութեան: Յաճախ էլ մօգերը և մօգպետները մշակում էին արքայից արքայի պաշտօնանկութեան տեսութիւնը, որ մէկ շատ ուժեղ գէնք էր աղետականների և կղերի ձեռքին: Նրան յայտարարում էին չեղած աստուածային պատուէրներից, մեղանշած նրա օրէնքների առաջ: Այսպիսի պարագաներում որոշիչ դերը կատարում էր մօգպետը:

Մօգերը և մօգպետները՝ ամբողջ նուիրապետութիւնը յենում է ոչ միայն կրօնից բխած հեղինակութեան վերայ, այլև այն մեծ հարստութեան, որ նա ունէր: Կրօնը, ինչպէս ամենուրեք, իրանումն էլ դարձաւ եկեղեցի, ասորուշան, կրակը դարձաւ խորհրդանիշը յաւէտ կենդանի աստուածութեան: Եկեղեցին դարձաւ կալուածատէր. այդ հողերը ցրուած էին երկրի բոլոր մասերում, բայց մանաւանդ հիւսիսում, Մարաստանում, որ մօգերի դասի հնագոյն հայրենիքն էր: Իշխանութիւնն ու ժողովրդը յաճախ նուիրում էին հողեր, անասուններ, պտուղ, զարդարանքներ: Ներքինն էլ աշխարհիկ իշխանները հաշտ աչքով չէին նայում ասորուշանի սպասաւորների կալուածներին:

որ ի վերջոյ ծառայում էր նրանց գիրքի հղորակման՝ ժողովրդի մէջ և պալատում: Երկու իշխանութիւնները յաճախ կանգնում էին դէմ գիմաց որպէս մրցող, պայքարող կողմեր: Երբեմն քրիստոնեաների հանդէպ տարբեր վերաբերմունք էին մշակում աշխարհիկ ու հոգեւոր իշխանութիւնները: Աշխարհիկ ղեկավարութեան համար քրիստոնեաների և օտարածին ու օտարազաւանների հարցը քաղաքական խնդիր էր. պէտք էր նրանց անվտանգ դարձնել պետութեան համար, մոզիւ ի համար՝ այդ կրօնական հարց էր՝ պէտք էր Իրանի մէջ միայն մէկ կրօն լինի՝ զրադաշտականութիւնը:

Ջրադաշտական կրօնը անհանդուրժող էր, բայց միսիոնարական կրօն չէր. նա նպատակ չունէր ամբողջ աշխարհում կամ արեւելքում բոլոր ազգերին իր մէջ ամենելու: Գուցէ այդ կրօնի ոչ միսիոնարական ոգուց է, որ առաջ էր եկել Աքեմէնիականների կրօնական հանդուրժողութիւնը: Այս կրօնի համար, Սասանեանների օրով, բաւական էր, որ Իրանի մէջ բոլորը լինին իրեն հետեւողները: Առաջին հերթին նա հետապնդում էր, որ ոչ մէկ իրանցի-պարսիկ օտար կրօնի չհետեւի: Այս խնդրում աշխարհիկ և հոգեւոր իշխանութիւնները միասին էին: Եւս առաւել նրանք հետապնդում էին որ քրիստոնէութիւնը չթափանցի Իրանի ղեկավար շրջանների, բարձր ազնուականների մէջ: Կար «անգիր հրաման մը, որ մահուան պատժով կ'արգիլէր պարսիկներու դէմկորոյս քլլալը, այսինքն ուրանալ մոգական դէներ»: Ըստ Հ. Ն. Ակինեանի, մեզ հետաքրքրող ժամանակից մի քիչ յետոյ հրատարակուել էր մէկ օրէնք, որի «նպատակն էր հեռու պահել քրիստոնէութիւնը նախաբանական, ազնուական տուներէ, որպէսզի անոնց ազդեցութեամբ քաղաքական կեանքի մէջ գործօն դեր չկարենայ ունենալ քրիստոնէութիւնը»^{*)}: Այս բանը, եթէ ոչ որպէս օրէնք, գէթ որպէս ընդհանուր տրամադրութիւն եղել է նաեւ չորրորդ դարում՝ հեռու պահել Իրանի ղեկավարութիւնը քրիստոնէութեան ազդեցութիւնից: Այս անսակէտի գործադրողը մոզերն էին և աշխարհիկ իշխանութիւնը հալածանքի գործերի մէջ նրան զօրավոր էր: Այս հետեւողական և չհետեւած քաղաքականութիւնը, թէ իրանցի-պարսիկ քրիստոնեայ չպիտի դառնայ՝ ունեցաւ իր հետեւանքները. իրանցի քրիստոնեան չնչին փոքրամասնութիւն մնաց, իրանական լեզուն քրիստոնէութեան լեզու չդարձաւ, իրանցին հաղորդակից չեղաւ արեւմուտքի քաղաքակրթական մեծ գաղափարներին, օրոնք ստեղծուեցին և հիմնաւորուեցին քրիստոնէութեան մտածումի և բարոյական սկզբունքների վերայ: Այս բոլորը ունեցաւ և մէկ հետեւանք՝ Իրանը աւելի չատ են-

^{*)} Հ. Ն. Ակինեան. Եպիսե, Բ. մաս. 533-535:

և ինքնամփոփ, այդ բանին չէր նպաստում: Ծարժումն ու որոնումն երբ կատարւում էին օտարածին և օտարադաւան համայնքների մէջ, որոնք տնտեսապէս էլ աւելի բարդաւած էին, աշխատանքով էլ, ընկերային շերտաւորման տեսակէտից էլ աւելի բարդ:

Միջազեւթում, Պարսից ծոցի ափերին, բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքներում հոժ բազմութեամբ սեմախօս ժողովուրդներ էին ապրում, ասորիներ, բաբելացիք, հրեաներ, երբեմնի հզօր ժողովուրդների թոյլ բեկորները: Միջազեւթը նրանց հայրենիքն էր: Նրանք ամեն բանով հակապատկերն էին իրանցիներին: Հիւսիսում՝ ամբողջ Այսրկովկասը՝ ընդարձակ Հայաստանի գլխաւորութեամբ քրիստոնեայ էր. երեք ազգերը՝ հայ, վրացի և աղուան միացած էին պատմական անցեալով և կրօնով. ստեղծուել էր Այսրկովկասի մշակութային-կրօնական միութիւնը: Սկիզբները նրանք անկախ պետական կեանք ունէին և երբ աւելի ուշ մտան Իրանի կայսրութեան մէջ պիտի պահէին իրենց կրօնական և պետական ինքնավարութիւնը: Կայսրութեան արեւմուտքում սեմախօս ժողովուրդները սահմանակից էին Բիւզանդիային, որի ամբողջ հարաւային մասերում նոյնպէս սեմախօսներն էին ապրում՝ մեծ մասամբ սուրիացիք, ասորիներ: Քրիստոնէութիւնը այստեղ համատարած էր. ասորական լիզուն դարձաւ գրի և գրականութեան լիզու. սեմական աշխարհից նա դուրս արեց յունարէնի գործածութիւնը. ստեղծեց քրիստոնէական մտքի մեծ կենտրոններ՝ Նիսիան, Մրժրինը, ուր բեղուն մտաւոր շարժում սկսուեց. ասորական շրջանակից դուրս եկան եկեղեցու նշանաւոր հայրեր: Կրօնական հողի վերայ առնեց ասորական ազգայնութիւնը, որն իրեն ներշնչեց միախոնարական գաղափար՝ քարոզել քրիստոնէութիւնը հարեւան երկիրներում՝ Հայաստանում, Իրանում:

Կայսրութեան արեւելքում Իրանցիները հանդիպում էին հնդկաներին, սկիւթներին, քուշներին, հեփթաղներին, որոնք մասամբ նստակեաց էին, մասամբ վազկատուն: Նրանց մէկ մասը հաստատուած էին Իրանի հողերի վերայ, միւս մասը սահմանազուխների վերայ էին կենտրոնացած և շարունակ արշաւում էին Իրան՝ աւարի, աւերի և գերիների համար: Այս սահմաններում է, որ սկիզբ առաւ Իրանի և Թուրանի դարաւոր կոիւր, այս կողմերումն է, որ թէպէտ ուշ, Թուրանը յաղթեց Իրանին և ողողեց բարձր մշակոյթի և պետականութեան այս երկիրը և Թուրանացիք նրա հիւսիս-արեւմտեան և արեւելեան նահանգները: Սասանեանները տեւականօրէն զբաղուած էին արեւելեան սահմաններում. այս բանը իր անդրադարձումներն ունեցաւ նաեւ Իրանի հիւսիսային և արեւմտեան ճակատների վերայ: Հիւսիսում ապրում էին լիզուակից մարերը, որոնք զեռ բոլորովին չէին ձուլուել իրանցիների մէջ և համախումբ ապրում էին

կասպից ծովից մինչև Զագրոշ ընկած երկրամասում: Բուն Իրանի մէջ, լեռնային մասերում, ապրում էին ժողովուրդներ, ցեղախմբեր՝ մեկուսացած Իրանի ընդհանուր քաղաքական և մշակոյթային կեանքից: Աւելացնենք և այն, որ ամբողջ Իրանում ցրուած էին հրեայ գաղթականութիւններ, որոնք հաւաքուած իրենց սինագոգի շուրջը, մեկուսացած կեանք էին վարում և հարստաճալու մասին խորհում: Ահա՛ ազգերի, կրօնների, մշակոյթների, ցեղերի այս համախմբումն էր, որ կազմում էր իրանական կայսրութիւնը: Սրանք շատ քիչ բաներով էին միացած իրար հետ. ոչ ընդհանուր վարչութիւնը կար, ոչ հանրապարտագիր լեզուն, ոչ կրօնը. ամեն ազգ, ցեղ, համայնք կ'ապրէր ինքն իրեն համար՝ դարերով մշակուած լեզուային մշակոյթային և տեղական ինքնավար միջավայրում: Այստեղ էր, որ կառուցւում էր, սնւում էր նրա հոգին և ոչ թէ համակայսերական հաստատութիւնների և քաղաքակրթական բարիքների մէջ:

Բայց այս չէր Սասանեանների պետական իտէալը, հետապնդած նպատակը: Նրանք լաւատեղեակ էին իրականութեան և փորձում էին վերափոխել, յեղաշրջել եղածը: Նրանք պետական կենտրոնացման, կրօնական միութեան, իրանական լեզուի առաջնութեան քաղաքականութիւնն է, որ վարում էին: Արքայից արքան պիտի տնօրինողը լինի բոլոր հպատակների ոչ միայն նւթականի, այլև խղճի: Պարթեւներից ժառանգութիւն ստացած կիսանկախ շրջանների, աւատական միաւորների, տոհմական կարգի փոխարէն պէտք էր հաւաքել, համախմբել բոլորին վարչականօրէն և օրէնսդրութեամբ կենտրոնացած պետութեան մէջ՝ միացած հոգեւոր՝ կրօնական կապերով: Այս բոլորը, աւելի հետագայում, պիտի ստեղծէր իրանական ազգը, որ իր մէջ համաձուլէր բոլոր ժողովուրդներին:

Այո նպատակի հետապնդումը ձեւաւորուեց որպէս քաղաքական նոր ուսմունք՝ ում երկիրը, նրա էլ կրօնը: Սրանով Սասանեանները շեղուեցին Աքեմենեանների հանդուրժողութիւնից: Սրանց մեղմ և հանդուրժող վերաբերումը շատ նպաստեց արեւելեան ազգերի մշակոյթին: Հրեաների, եգիպտացիների, յոյների հոգեւոր կեանքը և գրականութիւնը մեծապէս նպաստաւորուեցին Աքեմենեանների այս վերաբերումից: Պարթեւներն անտարբեր էին կրօնի հանդէպ, Սասանեանները դարձան մոլեռանդ: Աքեմենեանները ազատամիտ էին, լայնախոհ, Սասանեանները հետապնդեցին ամեն տեսակ քաղաքական ու կրօնական միութիւններին: Այս վերաբերումից ամենից շատ տուժել էին քրիստոնեաները, որոնք զգալի թիւ էին կազմում կայսրութեան մէջ, մանաւանդ արեւմուտքում: Հրեաներն ընդհանրապէս հալածանքի չենթարկուեցին. ապաքաղաքական տարրն էին. հետեւապէս անվտանգ:

Գ. դարից սկսած քրիստոնէութիւնը թափանցեց Իրանի սահմաններից ներս. նա տարածուեց զլիաւորապէս սեմախսնների մէջ: Դարի կէսին Սելեւկիա քաղաքում քրիստոնեայ մեծ համայնք կար ու լաւ կազմակերպուած էր ու հարուստ: Իրանական քրիստոնէութիւնը իրօք պիտի կոչել ասորական քրիստոնէութիւն, քանի որ նրա հետեւողները զլիաւորապէս ասորիներն էին, սիրիացիք և ղեկավարութիւնն էլ նրանց միջավայրից է, որ դուրս էր գալիս: Նրանք տարածուած էին երկու կայսրութեանց մէջ, աւելի ճիշդ նրանց հայրենիքն բաժանուել էր երկու պետութիւնների՝ Բիւզանդիայի և Իրանի մէջ: Քաղաքական վերականգման և ազատագրութեան փորձեր չէին անում, ցրուած էին շատ ընդարձակ տարածութիւնների վերայ, բանիմաց, առեւտրական խաւը թողել էր իր երկիրը և կեդրոնացել Իրանի մեծ քաղաքներում: Ապաքաղաքական տարր լինելով նրանք վերականուցին իրենց լեզուն, դարձրին այն արեւելքի երկրորդ՝ քրիստոնէական գրականութեան լեզու: Նրա մշակոյթի և կրօնական գործիչները ջանացին հարեւան ժողովուրդներին ենթարկել իրենց՝ քրիստոնէութեան միջոցով: Այս միտումի մէկ արտայայտութիւնն է ասորի քարոզիչների մուսաքը Հայաստան և նրանց գերակշիռ ազդեցութիւնը մեր լեզուի, գրականութեան, եկեղեցական վարչութեան և նուիրապետութեան մէջ: Եթէ իրանցիները քաղաքականապէս է, որ փորձում էին նուաճել Հայաստանը, ապա ասորիները նուաճում էին այն հոգեւոր-քրիստոնէութեան միջոցով: Հետագայում հայութիւնը պայքար պիտի մղէր այս երկուսի դէմ էլ միաժամանակ: Իրանի վարիչները քրիստոնեայ այս համայնքներին չէին հալածում, մանաւանդ, որ նրանք նպաստում էին երկրի տնտեսական վերելքին: Ընդհակառակը նրանք Հայաստանից, Սիրիայից և Փոքր Ասիայից կատարած զանգուածային գաղթունների միջոցով նպաստեցին, որ նրանք շատաւան իրանի մէջ, նրանց արատնութիւններ տուեցին, հովանաւորեցին նրանց տեղական, իրանցիների հալածանքների հանդէպ: Բայց դրութիւնը փոխուեց չորրորդ դարի սկզբներից, երբ Կոստանդին Մեծը 313 թուին կայսրութեան մէջ՝ քրիստոնէութիւնը յայտարարեց հանդուրժուող կրօն: Իրականի մէջ նա շատով եղաւ միակ և ինքը սկսեց հալածել միւսներին: Իրանի քրիստոնեաների մտայնութիւնը յեղաշրջուեց. նրանց ամբողջ համակրանքն այժմ Հռոմի կողմն էր, որ հովանաւորում էր քրիստոնէութեան: Փոխւում էր յարաբերութիւնը երկու կայսրութեանց մէջ: Միաժամանակ Կոստանդին Մեծը միջամտեց Իրանի արքունիքում յոյուտ քրիստոնեաների: Իր դրած նամակներում Շապուհին՝ նա յորդորում էր մեղմ վարուել նրանց հետ, չհալածել, ապահովել նրանց կեանքը և զոյքը: Շապուհը հասկանում էր, որ քրիստոնեաների ապահովութիւնը լոկ պատրուակ է

Իրանի ներքին գործերի մէջ միջամտելու: Եւ փոխանակ բաւարարելու կայսեր՝ պարսաստուեց պատերազմի: Դրա հետ մէկտեղ նա որոշեց թուլացնել Իրանի քրիստոնեաների ուժը: Նրա հալածանքը իրօք քաղաքական բնոյթ էր կրում և մէկ տեսակ ինքնապաշտպանութիւն էր: Վաղափական ցկատառումներն են եւ ոչ քե կրօնական մոլեռանդութիւնը, որ մղեցին Շապուհին Իրանի քրիստոնեաների դէմ առաջին մեծ հալածանքները սկսելու... Իրանի քրիստոնեաների գաղտնի բռնամուրթիւնը պետութեան դէմ մէկ մեծ վսանգ էր այն ժամանակից, երբ հռոմեական կայսրները խաչը ընդունեցին որպէս խորհրդանիշ: Եւ այս ներքին բռնամու դէմ է, որ Շապուհը գործում էր անխնայ ձեւով: Հալածանքները տեւեցին մինչեւ իր երկարատեւ քաղաքական վերջը»^{*)}: Իրանական քրիստոնեաները կանգնում են Հռոմէական կողմնորոշման վերայ: Նրանց այս տրամադրութիւնը երևում է ասորի նըշանաւոր եպիսկոպոսի՝ Յ. Ա. Քրատանի նամակներում: 337 թուին զբարձր իր հինգերորդ նամակում նա խորհուրդ է տալիս Իրանին «գոռոգութիւնը մի կողմ քողնել, չափը նանաչել, չգրգռել հօգ կենդանուն (Հռոմին), որովհետեւ նա անպարսելի է եւ կը տրորէ ու կ'ոչնչացնէ նրան: Իսկ նա անպարսելի է, որովհետեւ Քրիստոսն է տուել նրան այդ իշխանութիւնը մինչեւ իր երկրորդ գալուստը եւ օգնում է նրան պատերազմների մէջ: Նքէ հռոմեական պետութիւնը երբեմն պարսութիւններ կ'ել է, այդ եղել է այն ժամանակ, երբ նա Քրիստոսին իր հետ չէ ուղեցել պատերազմ անելու: այսինքն դեռ քրիստոնեայ չէ եղել»^{**)}:

Առաջին մեծ և ընդհանուր հալածանքը քրիստոնեաների դէմ ըսկընում է չորրորդ դարի 30ական թուերի վերջերից, Շապուհ Բ. ի ժամանակ և կրում էր զուտ քաղաքական բնոյթ: Մի կողմից նա ընդարձակ սահմաններ գործողութիւն է սկսում Հռոմի դէմ, միւս կողմից մաքրում է թիկունքը հակապետական, կատկածելի տարրերից: Այս ընդհանուր փաստերի լոյսի տակ է, որ հասկանալի է դառնում նաև Հայաստանի դէպքերը: Շապուհը հայ քաղաքներն աւերում է և բազմաճառար գերիներ է փոխադրում Իրան, հայ նախարարների մէջ տանդում է իրանասէր ուժեղ հոսանք, նրանցից շատերը լքում են քրիստոնէութիւնը, ընդունում զրադաշտական կրօնը, հալածում է հայ կղերը, եկեղեցիները կործանում են, յուժարէն դրքերը այրում: Հայաստանը իր հետ ունենալու համար Շապուհը Արշակունիների դէմ է հանում հարաւի հայ նախարարներին, որոնց գլուխը կանգնում է

^{*)} Art. Christensen: *L'Iran sous les Sassanides*. էջ 245:

^{**)} Ն. Տէր Մինասեան — Ոսկեդարի հայ գրականութիւնը. 1946, Երեւան, էջ 5:

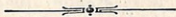
Մեհրուբան Արքունին, և որին Շապուհը կ'ուզէր թաղաւորութեան հասցնել Արշակունիների անկումով: Այս հալածանքը մասնաւորապէս եղել է եկեղեցու և նուիրապետութեան դէմ, որովհետեւ նա հաստատուն և ամուր ու հարուստ կազմակերպութիւնն էր: Իրանի արքաները «ձգտում էին ոչնչացնել ոչ թէ քրիստոնէական հաւատը, այլ ինչպէս մի ժամանակ Դիոկղիսիանոս կայսրը, նրանք աշխատում էին վերացնել քրիստոնէական եկեղեցու կազմակերպութիւնը, որ դարձել էր պետութեանը պետութեան մէջ»^{*)}: 340 թուին Շապուհը հրատարակեց արտակարգ օրէնքներ քրիստոնէաների դէմ. ապա մէկ հրովարտակ, որով հրահանուում էր քանդել եկեղեցիները և յարքունիս զրաւել նրանց կառուածները և շարժական հարստութիւնը, ձերբակալել քրիստոնէայ հոգեւորականներին: Հրովարտակը գործադրուում է ամբողջ պետութեան մէջ, մանաւանդ հռոմէական կայսրութեան կից մասերում, ուր կենտրոնացած էին քրիստոնէաները: Հարիւրաւոր եպիսկոպոսներ, վանականներ ուղարկուում էին Սուսիան, որ զարձաւ կենտրոնացման կայան: Քիչ յետոյ նրանց մեծ մասին կոտորեցին. կղերից յետոյ ձերբակալման և կոտորածի հերթը հասաւ աշխարհականներին և նրանց ջարդը այնքան մեծ ծաւալ ստացաւ, որ հաւանարար Տիգրիսի հովտում բնակիչ չմնար, եթէ ի վերջոյ Շապուհն ինքը չմիջամտէր և մոգերի մոլեռանդութեան սահման չզննէր: Ահարեկումի և զանգուածային սպանութեան այս գործը որոշ ընդհատումներով շարունակուեց մինչև Շապուհի մահը:

Քրիստոնէութեան համար Իրանի մէջ նոր չրջանէ սկսւում Յաղկերտ Ա.ի գահակալութեամբ 399-ին: Իր նախորդների հալածանքները նրան այն եղրակացութեան բերին, թէ իզուր է մտածել քրիստոնէութեան արմատախել անելու մասին: Պէտք է հաշտուել նրա գոյութեան հետ և աշխատել քրիստոնէաներին դարձնել օրինապահ հպատակներ: Նա տեսաւ, որ քրիստոնէաների հալածանքը միայն տնտեսապէս քայքայում է թէ բնակչութիւնը և թէ պետութիւնը: Նոյն կրօնական հալածանքներն է, որ քրիստոնէաներին ուղղում է գէպի կայսրութիւն, որտեղից սպասում են իրենց փրկութիւնը: Բազմահազար կենսունակ և պայքարող քրիստոնէաներ փախել էին կայսրութեան սահմանները և նրա բանակների մէջ կուում էին Իրանի դէմ: Մեծ առեւտրականները, որոնք եթէ սնանկացած չէին, փոխադրուում էին արեւմուտք: Յաղկերտը այս բոլորը տեսնելով, որոշեց հաշտուիլ քրիստոնէութեան հետ: Նրա ժամանակ վերահաստատուած էր խաղաղութիւնը Բիւզանդիայի հետ: Այս նպաստաւոր պայմաններից և տրամադրութիւններից

*) Ե. Տէր Մինասեան Ոսկեդարի Գրականութիւնը. էջ 6:

օգտուեցին քրիստոնեաները: 410 թուին արքայից արքայի թոյա-
տուութեամբ հրաւիրեց Իրանի քրիստոնեաների առաջին համագումա-
րը Սեւեկիայում: Օրակարգի հարցն էր՝ հիմք դնել և կազմակերպել
Իրանի քրիստոնեայ եկեղեցին: Համագումարը ղեկավարում էր Բիւ-
զանդիայից եկած յատուկ պատուիրակ-եպիսկոպոսը: Ժողովը Իրանի
բխտոնեայ եկեղեցիին յայտարարում է անկախ եւ ինքնավար: Եկեղեցին
ոչ կրօնական հարցերի, ոչ վարչական-կազմակերպչական խնդիրներում
չի դիմում Կ. Պոլսին կամ «արեւմուտքի» եկեղեցուն: Այս լուծումը
բաւարարում էր, դուցէ և թեւադրանքն էր Իրանի ղեկավար շրջա-
նակների. որոնք կարող էին հաշտուել անկախ և ինքնիշխան քրիս-
տոնեայ եկեղեցու հետ: Նոր կազմակերպուած եկեղեցու կենտրոնը՝ Սե-
ւեկիան պիտի լինէր՝ կից Տիգրոսին. նրա գլուխը կանգնում էր և
պիսկոպոս-կաթողիկոսը, որի իշխանութիւնը տարածւում էր Իրանի
բոլոր քրիստոնեաների և համայնքների, կղերի վերայ: Նրան էր են-
թարկւում նահանգային թեմական եպիսկոպոսները: Ստեղծւում էր
հոգեւոր իշխանութեան կենտրոնացում: Նոր եկեղեցու վարչութիւնը
ձեւաւորուեց պետական վարչական բաժանման վերայ, ինչպէս դրա-
նից առաջ կաղապարուել էր մոզերի վարչական կազմակերպութիւնը:

Բայց Յազկիւրա Ա. ի այս հանդուրժող և հովանաւորող վերաբե-
րումը Պարսկա-ասորական եկեղեցու կազմակերպութիւնը, վերջ չգրին
ոչ քրիստոնեաների հալածանքին, ոչ էլ վերջինների քաղաքական օ-
տար դիմաշրջմանը:

Բ. Գ Լ ՈՒՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՒՆՈՒՅԹԸ ԶՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Հինգերորդ դարի Հայոց հասարակութիւնը մշակուել և կառուցուել էր նախորդ դարերի հոլովոյթով: Նա անցել էր ընկերային ձեւափոխումների մի քանի շրջաններ և հասել էր հայոց աւատական կարգին, որ մնայուն քաղաքա-անասական ձեւն էր մեր հին և միջնադարեան պատմութեան: Հայոց ընկերային ուժերի զարգացման տեսակէտից յատկապէս չորրորդ դարը մեծ արժէք ունի: Այդ դարում հանդէս եկան և ուժեղացան այն գործօնները, որոնք հինգերորդ դարում որոշիչ դեր պիտի խաղային մեր պատմութեան մէջ: Եթէ նախորդ դարերում հայկական կեանքի ղեկավարներն էին նախարարութիւնը և արքայական հարստութիւնը, ապա չորրորդ դարում երեւաց մէկ նոր ուժ՝ քրիստոնէութիւնը, որ կաղմակերպուեց, դարձաւ եկեղեցի, ստեղծեց իր սպասաւորների բաղմութիւնը՝ նուիրապետութիւնը: Նա բռնեց հեթանոս եկեղեցու տեղը, կզերն էլ փոխարինեց նախկին քրմական դասին: Ժառանգելով նաև նրա նիւթական հարստութիւնը: Քրիստոնէութիւնը շուտով ընկերային-քաղաքական մեծ ուժ է դառնում և խորապէս ազդում Հայոց հասարակութեան ներքին և արտաքին քաղաքականութեան վերայ:

Չորրորդ դարը հայ նախարարութեան ոսկեդարն է. նա մեծացաւ Արշակունիների հետ և նրանց անկումով էլ սկսւում է նրա վայելչւթը, քայքայումը: Անկումի և քայքայումի այս գործը պայմանաւորւում է ոչ միայն իշխող, օտարների քաղաքական միառամներով՝ թուլացնել, ոչնչացնել հայ ռազմի ուժը, այլև նրանով, որ հայ նախարարութիւնը ներքնապէս՝ չկրտաւորւում էր. նրա կրտսեր անդամները՝ Սեպուհները զուրս էին գալիս նախարարական տոհմից, անջատւում էին, ստանում էին իրենց բաժին հողերը և մեկուսանում տոհմի գործերից: Արշակունիների վերիշխանութեան տակ նախարարութիւնը զեռ պահւում էր իր միութիւնը, հողերի ամբողջականութիւնը և «տանուտէրների» առաջնութիւնն ու հեղինակութիւնը: Արշակունիների անկումով սկսւում է նախարարական կարգի ներքին

հոգեւարքը: Եւ հինդերորդ և վեցերորդ դարերը «սեպուհական» կարգի հղորացման շրջանն է: Ստեղծուեալ է «սեպուհական», սեփական հողաբաժինը: Նախարարական կրտսեր անդամները՝ սեպուհների այս ճիգը թուլացնում է, քայքայում է տոհմը թե ուղմապէս և թէ տընտեսապէս:

Հայոց հասարակութեան հոլովոյթը ընթացաւ այն ուղղութեամբ, որով դեռաց Իրանինը պարթևների և Սասանեանների օրով: Եւ այս հասկանալի է, որովհետեւ այն գործօնները, որոնցով պայմանաւորուեալ էր Իրանի ընկերային և քաղաքական կեանքը՝ կային, գոյուեթիւն ունէին նաև Հայաստանում: Չորրորդ դարում մենք նշմարում ենք չեղտուած և չընդմիջուող մի պայքար հայոց կենտրոնաձիգ և կենտրոնախոյս ուժերի մէջ, որ և կաղմում է բովանդակութիւնը Հայոց պատմութեան: Իրանի Սասանեանները կարողացան սանձահարել կենտրոնախոյս ուժերին և վերջ դնել հակապետական բնազդներով օժտուած աւատաւորութեան և մացնել նրանց համապետական շահերի շրջանակին մէջ: Այս բանը արեցին նրանք կաղմակերպուած բիւրուկրատայի և մանր ազնուականութեան վերայ յենուած: Հայաստանում այս ուժերի մրցութիւնը հասցրեց միանգամայն տարբեր հետեւանքների: Այս կողմի մէջ պարտուող կողմը՝ Արշակունիներն էին, յաղթանակողը հայ նախարարութիւնն էր: Սակայն յաղթողները չկառուցին նոր կարգ, չստեղծեցին խիստ ապակենտրոնացած, աւատական Հայաստան: Ընդհակառակն նրանց յաղթանակը եղաւ Հայոց պետականութեան քայքայման սկիզբը: Կոռուող կողմերի մրցութիւնից շահուեցին միայն օտարները, որոնք վերացրին նախ Հայաստանի անկախութիւնը, ապա Արշակունիների հարստութիւնը և վերջն էլ հայ նախարարների քաղաքական ինքնավարութիւնը և դասային-ընկերային արտօնութիւնները:

386 թուի Հայաստանի բաժանումը, 428 թուի Արշակունիաց հարստութեան անկումը հետեւանքն են այն խոշոր դեպքերի, որոնք անդի ունեցան Հայաստանի մէջ, չորրորդ դարում: Դարի վերջին միայն լուծուեալ ստացան այն հարցերը, որոնք հասունացան մէկ դարի մէջ: Հայոց աւատականութեան պատմագիրը՝ Փ. Բիւղանդցին մեզ բաւարար նիւթեր է մատակարարում վերահասու լինելու կատարուած գէպքերին և ըմբոնկուելու հղածի իմաստը: Հայ Արշակունիները ամբողջ չորրորդ դարում հետապնդել են ստեղծելու, կառուցելու ուղմապէս ուժեղ, քաղաքականապէս կենտրոնացած աւատական միապետութիւն, ուր հայ նախարարները պահելով իրենց կալուածներն ու արտօնութիւնները՝ զիջելու էին կենտրոնական իշխանութեան քաղաքական և ուղմական գործերը: Այսինքն չորրորդ դարում Հայաստանում անդի էր ունենում այն, ինչ որ միջնադարի վերջերին և նոր

դարերի սկզբներին կատարուեց Եւրոպայում, միայն այն տարրերու-
 թեւամբ, որ Արեւմտեան Եւրոպայում պետեկանութեան սկզբունքը
 յաղթանակեց, իսկ Հայաստանում հակապետական ուժերը յաղթանա-
 կեցին: Արշակունիները ջանում էին վերջ տալ ներքին այն անիշխա-
 նութեան, որ սերմանում էին աւատատէր նախարարները մասնակի
 կոխներով, և որ համարում էին իրենց իրաւունքը, փորձում էին ար-
 գելելու նրանց՝ արտաքին իշխանութիւնների հետ յարաբերելու և հա-
 կապետական համաձայնութիւններ կայացնելու: Սասանեանների նը-
 ման նրանք էլ խոշոր զինական ուժի տէր նախարարներին պահում
 էին իրեն մօտ, պալատում: Նրանք իրենց պատասխանատու էին հա-
 մարում հայոց հողերի ամբողջականութեան համար, նրանք բնական
 պաշտպաններն էին «սեռութեան քաղաւորութեան Հայաստան երկրի»:
 Նրանք շահագրգռուած էին նաև իրենց հարստութեան ապագայով,
 որ վտանգի տակ էր երրորդ դարից սկսած: Սասանեանները հաշտ աչ-
 քով չէին նայում ոչ Արշակունիների գոյութեան, ոչ էլ Հայաստանի
 անկախութեան: Նրանց սկսած կռիւը Հայաստանի դէմ՝ Պարթև Ար-
 շակունիների դէմ մղած կռուի շարունակութիւնն էր: Հայաստանի
 վերականգնումին և Արշակունիների ձեռք առած ըէֆօրմներին հաշտ
 աչքով չէր նայում նաև Հռոմը, ապա նրա ժառանգ Բիւղանդիան:
 Հայաստանում տեղի ունեցող ներքին ուժերի մրցութիւնը բարդանում
 էր նաև նրանով, որ զրսից՝ Իրանը, Հռոմը շարունակ միջամտում
 էին մեր ներքին գործերին, ստեղծում իրենց համակիր և գործակից
 հոսանքներ և հայոց ուժերի միջոցով պառակտում, կազմալուծում
 հայութեան միասնականութիւնը: Եթէ Իրանի մէջ Սասանեանները
 յաղթանակեցին հակապետական և հակազինաստիական ուժերին,
 պատճառներից մէկն այն էր, որ զրսից որեւէ միջամտութիւն նրա
 ներքին գործերի մէջ չկար: Նա թողնուած էր ինքնիր ուժերի հոլո-
 փոյթին: Հայաստանում բոլորովին հակառակն էր. «Հայաստանի սահ-
 մանակից մեծ պետքիւնները, ասում է ակադեմիկոս Յ. Մանանդեանը,
 օգտուում են հայ իշխանների ներքին այս երկպառակութիւններից եւ ա-
 ջակցում ու հովանաւորում էին խռովարարներին: Սասանեան Պարս-
 կասանը եւ Բիւզանդական կայսրութիւնը չէին կարող բնականաբար
 հանդուրժել Հայաստանի միացումն եւ զօրեղացումը, ուստի եւ իրենց
 էին յանախ երկպառակում երկիրը եւ պաշտպանում ի: ենց բաղադրա-
 նութեան հիւս եւ հանելի խռովարար եւ ըմբոս իշխաններին»^{*)}:

Արտաքին այս դաւադիր և հայոց պետականութեան թշնամիների
 դէմ էր, որ անհրաժեշտ էր ունենալ ռազմունակ և կենսորոնացած պե-

^{*)} Յ. Մանանդեան. Ֆեոսալիզմը Հին Հայաստանում. էջ 268:

տականութիւն: Ուժեղ և հեղինակաւոր իշխանութիւն ստեղծելու այս միտումը Արշակունիների դէմ հանեց հայ նախարարներին և կղերին: Սրանց դէմ պայքարիլը, սրանց թուլացնելը Արշակունիների ներքին քաղաքականութեան հիմնական նպատակը եղաւ. նրանք բոլորն էլ այս կամ այն չափով լծուեցին այս պայքարին, ուստի չկայ այս կամ այն Արշակունու անձնական վերաբերումը, այլ Արշակունիների՝ հեռուեղական և ընդհանուր քաղաքական դիժը նախարարների և կղերի վերաբերմամբ: Այս պայքարի գլուխը կանգնում են հայր մարդպետները, որոնք գործում են թաղաւորների անունից և չորրորդ դարում մեծ քաղաքական դեր են խաղում և ասպարէզից հեռանում են Արշակունիների հետ: Նրանք արքայական-պետական հոգերի, ամբուլթիւնների, բերդերի, պալատի գործակալներն էին: Արքունի հոգերը ըստ հայրՄ. Գարազաշեանի, գտնւում էին «ընդ սեսչութեամբ մարդպետաց»: Հակաճախարարական և հակակղերական վարքադժի պատճառով հայր մարդպետները ատելի էին նախարարութեան պատմագիր Փաւստոս Բիւզանդացուն: Հայր մարդպետը ըստ նրա էր «Այր մի անօրէն եւ այսամուս, որ աւելի ընդ ազգն նախարարացն գրգռէր զբազաւորն Տիրան... Այր ներքինի, չարախիս, չարախորհուրդ, չարագործ, որում հայր կոչէին»: Ինչ են անում հայր մարդպետները, որի համար արժանացի են մեր պատմագրի այդպիսի որակումին. նրանք չորրորդ դարի մեր մոնարխումալիստներն էին, այսինքն, միապետական դադափարի համար պայքարողները և հակառակորդ ուժերի թուլացնողները: Նրանք բռնադրաւում էին նախարարական կալուածները, աչք ունէին եկեղեցական, ինչպէս և Լուսաւորչի տան հոգերի վերայ: Փորձում էին ֆիզիքապէս բնաջնջել հայ անուանի նախարարական տոհմերին: Նրանք պետականութեան և նրա ուժերի հզօրացման ներկայացուցիչներն էին: «Սա կոտորեաց զամենայն ազգս նախարարացն ի ժամանակս քաղաւորին Տիրանայ արեայի եւ նոյնպէս առ քաղաւորութեամբն Արեակայ՝ եւս չար քան զառաջին գործել չար առ ամ մարդ»*:

Հայր մարդպետները հաւասարապէս պայքարում էին թէ հոգեւոր և թէ աշխարհիկ ազնուականութեան դէմ: Նրանք է որ հարուածում են Ռշտունեաց և Արծրունեաց տոհմերին. նրանք է, որ նախանձով նայում են եկեղեցու բարգաւաճ կալուածներին և դատապարտում առաջին քրիստոնեայ Արշակունի թագաւորին՝ եկեղեցական կալուածատիրութիւնը ստեղծելու համար: Մենք կարծում ենք, թէ այս հալածանքները ուղղուած էին նախարարութեան ռազմա-քաղաքական

*) Փ. Բիւզանդացի. Պատմութիւն Հայոց. 1883 թ. էջ 40:

զօրութեան խորտակման և եթէ երբեմն հասնում էին ծայրայեղութեան, տոհմերի ամբողջական ընաջնջման, կալուածների բռնագրավումին՝ պատճառը նախարարների ուժեղ դիմագրութիւնն էր, նրանց չհաշտուիլը Արշակունի միտումների հետ: Արշակունիները նպատակ չունէին հայ նախարարութիւնը կալուածազուրկ անելու. այս բանը միայն պատժական միջոց էր: Մի գուցէ նրանք էլ Սասանեանների նման հետապնդում էին նրանց կալուածները մանրացնելու, կոտորակելու, ցրելու: Բռնագրաւելով նախարարների կալուածները՝ Արշակունիները շատ յաճախ չէին պետականացնում այն, այլ նորէն բաժանում էին հողերը և աշխարհիկ տէրերին: Այսպէս օրինակ՝ երբ Որգունեաց և Մանաւազեան տոհմերը՝ օգտուելով մասնակի պատերազմի իրաւունքից՝ կուում են իրար դէմ, անիշխանութեան մատնում երկիրը և մերժում թագաւորի ու կաթողիկոսի միջամտութիւնը՝ Խոսրով Բ. կոտորել է տալիս երկու տոհմերին էլ և նրանց կալուածները յանձնում Ագրիանոսեան եպիսկոպոսական տոհմին: Թէ Արշակի և միւս Արշակունիների ծրագրին մէջ չի մտել նախարարներին կալուածազուրկ անելը՝ երևում է Ներսէսի խօսքերից՝ ուղղուած վերջիններին: Նա յորդորում է նրանց տազնապալից վայրկեանին չլքել Արշակին. «Ձե ամենեւեմ դուք, աւաղիկ կայք եւ վկայեք մանաւանդ, զի ամենեւեմ դուք կեցեալ եք յազգե Արեւիկունւոյ, ոմանք ի ձեզ գաւառաւորք լեալք ի նոցանէ եւ ոմանք մեծամեծք աշխարհաց, ոմանք աւազ աւագ աւանաց, գեղից եւ գանձուց տարք լեալ եք եւ պեռ. պեռ դասակերաց»^{*)}: Ուրեմն նախարարները վարձատրւում էին հարստանում էին նաև թագաւորից ստացած հողաբաժիններով իրենց օրուէ ծառայութեան համար: Ինչ հողեր էին դրանք:

Շատ հաւանական է՝ ինչպէս Իրանում, Հայաստանումն էլ հողի մեծ մասը պետական էր, արքունական, ոչ թէ տոհմական, այսինքն հողերն ամբողջութեամբ բաժանուած չէին արքայական ընտանիքի, նախարարական տոհմերի և եկեղեցու մէջ, որոնք կազմում էին նրբանց անձնական, աւելի ճիշդ տոհմական կալուածները: Դժուար է եկրագրել, նկատում է Ն. Ադոնցը, որ ամբողջ երկիրը բաժանուած լինէր քաղաւորների եւ նախարարների եւ ընդհանրապէս ազանների միջեւ»^{**)}:

Արշակունիները անշուշտ որոշ հողային ֆոնդ ունէին իրենց ձեռքի տակ — վարձատրելու համար նախարարներին և անտարակոյս այդ հողերն իրենց կալուածները չէին, որոնք առանց այն էլ քիչ էին՝ արքայական տոհմի բազմացող անդամներին կերակրելու համար: Ար-

^{*)} Մ. Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց. Վեներիկ. 1881. էջ 504:

^{**)} Փ. Բիւզանդացւոյ. էջ 137:

չակ Գ.ի հետ հեռացած հայ նախարարները ուզում են վերադառնալ Իրանահայաստան և խնդրում են Խոսրով Գ.ին վերադարձնելու իրենց տոհմական կալուածները: Նա պատասխանում է. «Դարձուցանել ի մեզ զժառանգութիւն մեր, որ ունիմք յարժունիս, բացի յայնմանէ որ ունիմք ունիմք պարգեւեցեալ... այլ փոխանակ ընդ այնք եւ յարժու-
նուս լնումք եւ ի մերոյն պակասութիւնն»*)։ Այսպիսով՝ զաղթած նա-
խարարների մէկ մասի հողերը յարքունիս է զբաւուած, մէկ մասը տրուած է ուրիշներին. և զբանց փոխարէն թագաւորը խոստանում է լրացնել պակասը արքունի հողերից։ Տարբերութիւն է արուած «ժա-
ւանդական» հողերի և «արքունի» հողերի մէջ։ Հայոց հողերի մէկ մասը, զուցէ և մեծ մասը ոչ մէկի կալուածն էր, այլ պետական էր, պատկանում էր «Տէրութեան քաղաւորութեան Հայասան երկրի»։ Նա գտնուում էր թագաւորի իշխանութեան տակ, նրանք է՛լ համապետա-
կան նպատակների համար օգտուում էին նրա հատոյթներից։ Հայ պատմագրութիւնը չի պահել այս երկուսը՝ տոհմական կալուածատի-
րութիւնը և պետական հողերը զատորոշող յատուկ բառեր։ Փաւստոսը գիտէ «յերկիրն արեակունեաց» որ աւատական իմաստ ունի և «Թա-
ղաւորութիւն Հայասան երկրի», որ պետական-քաղաքական գաղա-
փար է։ Այս հողերից հայ Արշակունիները բաժին էին հանում նախա-
րարներին, եկեղեցուն։ Արշակունիները արքայական հողերից կազ-
մում էին յատուկ զօրագնդեր, որ նախարարական չէր։ Արքունի այս
հողերի վերայ նստածները «ազատներն» էին, «ոստանիկները», որոնք
անմիջապէս ենթարկւում էին թագաւորին։ «Ազատները Հայասանում
prof usorին ազնուականներն էին»։ ասում է Յ. Մանանդեանը։ Ազատ-
ներն ու նախարարները Հայոց ազնուականութեան տարրեր չերտին
են՝ տարբեր՝ հողատիրական քանակով և ընկերային արժէքով։ Նը-
րանց՝ այս «ազատների» մէկ զգալի մասը ապրում էր նախարարական
հողերի վերայ և իր զինուորական պարտականութիւնները կատարում
էր նրանց հանդէպ։ Միայն արքայական հողերի վերայ հղած ազատ-
ներն է, էր կազմում էին թագաւորի բանակը և ենթարկւում էին
նրա զերիշխանութեան։ Նրանց զրութիւնը շատ նման էր Իրանի
զեհկանների զրութեան։ Բայց ընկերային արժէքը տարբեր էր։ Իրա-
նում նրանք եղան յենարանը միապետութեան ձգտող Սասանեանների.
Արշակունեաց Հայաստանում չի երևում, որ նրանք նեցուկը լինեն
իշխանութեան։ «Արքունի բանակը» թոյլ և անշմար դեր է խաղում։
Սրանով էլ պէտք է բացատրել, այն, որ երկու ուժերի մէջ տեղի ու-
նեցող կռիւներում նախարարութիւնն է, որ յաղթանակում է։ Հաւա-

*) Մ. Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց. Վեներիկ. 1881. էջ 504։

նական է, որ Արշակունիների անկումն չըջանում պետական հողերի մեծ մասը ընկած լինէր այս ոստանիկ աղաաւների ձեռքը, իսկ մնացածը որպէս հանրային-պետական սեփականութիւն անցած լինի արքայից-արքային: Ահա մարդպանական շրջանի Իրանի գերագոյն տիրոջ անցած՝ այս հողերի վրայ ապրող աղատանին է, որ գինւորական կարգէն դուրս է արւում և փոխարինւում է աւելի վստահելի քրտնցիներով: «Սասանեան Պարսկասանի քաղաքական այս բնագիւղը միանգամայն հասկնալի է. Քաղաքական իր իշխանութիւնը Հայաստանում ամրապնդելու համար, շատ բնական է, որ Պարսկասանը պէտք է ամեն կերպ ձգտէր ոստանիկ բնիկ ազգաներից կազմած գունդը փոխարինելու իրեն հնազանդ արեւմտի նոր գունդով»*):

Արշակունիների անկումից յետոյ ոչ միայն արքունի հողերի մէկ մեծ մասը բաժին է ընկնում Սասանեան թագաւորին, այլև բազմաթիւ բերդեր, ամրոցներ և երկրի հանքային հարստութեան աղբիւրները: Եղիշէն իր «Վարդանանց պատերազմի» մէջ մէկ առ մէկ թելում է այն աւաններն, քաղաքներն ու բերդերը, որոնք գտնւում էին իրանցիների ձեռքին: Այն ժամանակ նախից յարձակուեցին այն բերդերի եւ աւանների վերայ, որ երկրի զանազան ամուր տեղերում գրաւել էին պարսիկները: Կործանեցին, քանդեցին նրանց բնակչութիւնները: Նախ մեծ Արսաւասը իր աւաններով եւ առան անմասշտաբ ամրոցներ՝ Գաւնի քաղաքը. Անին, Արսագեսը եւ իրենց աւանները, Երկայն-որդն ու Արհնին եւ իրենց աւանները, Արփանեալը, Վանաւանը, նրա աւանները, Գուեալն ու Կապոյսը, Որոսն ու Վասակաւասը»**): Այս վայրերից շատերի անդը անյայտ է. բոլորն էլ սակայն Իրանահայաստանի մէջ էին գտնւում: Ինչ քաղաքներ և ամրութիւններ են սրանք: Անշուշտ նախարարների հետ եկած մոգերն ու փոքրաթիւ բանակը չէ, որ նոր միայն զբաւեցին: Դրանք այն քաղաքներն են ու բերդերը, որոնք որպէս Արշակունիների՝ պետական-արքայական շրջաններ անցել էին Սասանեաններին և մարդպանութեան շրջանում որպէս պետական կալուածներ՝ ունէին իրենց կառավարիչները, զօրք և բնակիչները: Այս բերդերի և քաղաքների վերայ է, որ յարձակւում են հայերը Վարդանանց ճակատամարտից առաջ: Այս քաղաքներում և աւաններում ու բերդերում կառուցուած էին ատրուշաններ իրանցի զինւորների և պաշտօնեաների համար. ատրուշաններն են որ կործանւում են ապստամբ հայերը:

*) Յ. Մանանդեան. Դիսոլ. Հին Հայաստ. շինական. մասին Գլխակ. Տեղեկ. Լ. էջ 13:

**) Նյիլե. Վարդանանց Պատերազմը. էջ 150,

Բնական է, որ Արշակունիների հակառակարարական այս քաղաքականութիւնը սրանց մէջ առաջ բերէր որոշ հակադրեցութիւն: Բայց մենք չենք տեսնում, որ նախարարութիւնը երեւան գար դասայնօրէն կազմակերպուած և ընդհանուր ճակատ կազմէր կենտրոնական իշխանութեան դէմ, գործէր որոշ ծրագրով, ընդհանուր քաղաքական պահանջներ առաջադրէր, այսինքն այն բոլորը ինչ որ տեղի ունեցաւ Արեւմտեան Եւրոպայում և որ տարաւ, առաջնորդեց նրան նախ դէպի դասային միապետութեան, ապա բացարձակ միապետութեան ստեղծման: Հայաստանում ներքին պայքարներ մէջ տեղի չունեցաւ նախարարական ուժերի հայտնաբերում՝ պետական շինիչ ծրագրի շուրջը: Եւ երբ նախարարները փորձում են իրար մօտ գալ, համադրել իրենց ուժերը ապա միայն նրա համար, որպէսզի դիմեն օտար ուժերին միջամտելու իրենց ներքին գործերին և խորտակելու հայոց պետականութիւնը: Նախարարները իրենց դատի պաշտպանութեան համար ոչ թէ ապաւինում են իրենց միութեան, այլ արտաքին գործօններին և խառնում նրանց հայութեան պայքարին: Ստեղծուած են հոսանքներ, կուսակցութիւններ, որոնք իրենց ներշնչումներն ստանում են դրսից, մեծ, նուաճող պետութիւններից: Սրա հետեւանքով նրանց գործը, կռիւլը՝ շինիչ չէ, ստեղծիչ չէ, արդիւնաբեր չէ:

Խոսքով Բ. ի ժամանակ թագաւորի դէմ ապստամբուած է Աղձնեաց բզեչիւր և՛ ձեռն յարձակն պարսից եւ մահմեայ գաւառի տէրն, որ յենց ինքն էր: Եւ եաց զօրս արքային պարսից քիկունս իւր եւ հաւաւ իշխանութիւնէն հայոց եւ քաղ պահեալով ընդ արքային հայոց ուժով պարսից բազաւորութեան*): Արշակի օրով կատարուած է նոյն երեւոյթը աւելի ծաւալուն չափով և աւելի դժբախտ հետեւանքներով: 363 թ. «ամօթալի» դաշինքից յետոյ, իրօք սկսուած է Արշակունիների հողեւարքը: Հայաստանը մնում է մենամիտակ գերազանց ուժերի տէր Իրանի առաջ: Նրա ռազմականութիւնը անբաւարար էր դիմագրաւելու Շապուհի տեւական յարձակումներին, որոնց ընթացքին Հայոց ուժերը պակասում էին, նոսրանում: Պատերազմը վարող հայ նախարարները զմզոհ էին և մէկը միւսի յետեւից լքում էին Արշակին: Հարաւի ազգեցիկ նախարարներից մէկը՝ Մեհրուժան Արժունին գեռ կռիւների սկզբին լքեց թագաւորին և գնաց միանալու Շապուհին: Նա պարագլուխն էր Իրանամիտ հայ նախարարների և հակաարշակունի պայքարի ոգին. «Յայնմ ժամանակի ապստամբեաց յարքային հայոց մի ոմն ի նախարարաց մեծամեծացն Մեհրուժան անուն Արժունին,

*) Փ. Բիւզանդացւոյ. Էջ 19:

եւ չոգաւ, եկաց առաջի քաղաւորին Պարսից Շապինոյ եւ դնել ընդ նը-
 մա ուխտս երգմամբ՝ զի յաւիտեան ծառայ լիցի նմա»։*) Ըստ Մ. Խորե-
 նացու Շապուհը Մեհր. Արծրունու մըջոցով շատ աւելի ընդարձակ ծը-
 րագիրներ է մշակում Հայաստանի համար. «խոսացաւ ասլ նմա ըզ-
 նայոց քաղաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն նուանելով ի դէմ
 Մագդեղանց զաւսարհն դարձուցեա»։**) Պէտք է ենթադրել որ ոչ Քնայն
 Շապուհի, այլև հայ նախարարների շրջանակից է զուրս գալիս Ար-
 շակունիներին գահազուրկ անելու միտքը։ Հարաւի նախարարները
 շատ քիչ էին կապուած Միջնաշխարհի արքայական տան հետ։ Նը-
 րանց համար նա օտար էր և անհարգատ։ Այս տրամադրութիւննե-
 րից կարող էր ոգտուել Շապուհը և Մեհրուժան Արծրունուն նստեց-
 նել հայկական գահի վերայ։ Սրանով պահուած կը լինէր և հայոց
 թագաւորութիւնը և վերացած կը լինէր իրենց դարաւոր թշնամի
 Արշակունիների հայկական ճիւղը։ Շապուհը միայն մի պայման է ա-
 ռաջագրում՝ նախարարների մագդեղականութիւն ընդունելը։ Այս
 պայմանի մէջ արտացոլում է նրա հակաքրիստոնէական քաղաքակա-
 նութիւնը, որ տարածւում էր ամբողջ պետութեան քրիստոնեաների
 վերայ։ Մեհր. Արծրունին դառնում է Շապուհի լաւագոյն գործակիցը
 Հայաստանում իրականացնելու իր ծրագիրը. «եւ զամենայն կարգ քը-
 րիսոններեան ջանայր խափանել, զեպիսկոպոսն եւ զփանանայս հաւ-
 կաց պատճառով կապեալ յերկիրն պարսից ասլ առնել։ եւ զորս մի
 անգամ զիրս գտանէր այլեւ եւ հրաման ասլ մի ուսանել զպարսիսն
 յունարէն, այլ պարսիկս եւ մի ոք իւրեանց յոյն խօսել կամ քարգմա-
 նել»***): Այս մէկ ամբողջ քաղաքական-մշակութային ծրագիր է. որի
 գործագրութիւնը յանձնւում է հայ նախարարի։ Այստեղ էլ արքայից
 արքայի միտումը նոյնն է ինչ որ իրանում՝ թուլացնել, քայքայել
 եկեղեցին, աքսորել նրա սպասաւորներին, քանդել եկեղեցիները և
 ջանալ նախարարներին կապել մագդեղականութեան։ Արդեւ յայտնորի
 հետ որեւէ հոգեւոր հաղորդակցութիւն, այրել յոյն գրքերը և պարս-
 կերէնը տարածել հայերի մէջ։

Հայ իշխանների Արշակին լքելը զանգուածային բնոյթ է օտա-
 նում 363 թուից յետոյ, երբ հոռմէացիք հրաժարւում են իրենց հը-
 նամենի քաղաքականութիւնից, այն է՝ թուլ չաալ, որ իրանը հաս-
 տատուի հայկական լեռնաշխարհում. թողնում են հայերին միմեկ ի-
 րենց թուլ ուժերով զիմադրաւելու իրանցիներին։ Ոչ մէկ հեռանկար
 չկար պետութիւնն ու հայրենիքը պաշտպանելու։ Իւրաքանչիւր նա-

*) Փ. Բիւզանդ. էջ 119:

) *) Մ. Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց, էջ 471-472:

խարար մտածում է միայն իր ժառանգական կալուածները աւերից և աւարումից ազատ պահելու մասին: Թէ պատերազմից յոգնած և թէ Արշակի ներքին քաղաքականութիւնից ահաբեկուած՝ նախարարները թողնում են թաղաւորին, մերժում են իրենց «ծառայութիւնը»: «Եւ սկսաւ սորոսել զնալ ի բանակէն հայոց քաղաւորին. քողին իւրեանց արքայ Արշակ. բայց նախ այս գնալոց սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանիք. նախ բդեխն Աղծնեայ եւ Նոբիրական բդեխն եւ Մանկեր տանն եւ Նիհորական եւ Դասընտրէին եւ ամենայն նախարարութիւնն Աղծնեայ. եւ զօրն եւ տունն տնոյն Աղծնեայ կողմսն ապսամբեցին յարքայն հայոց Արշակայ եւ չոգան կային առաջին արքային պարսից Շապնոյ»^{*)}:

Աղծնեայ բդէշխութեան, ինչպէս և հարաւի իշխանների ապսամբութիւնը յաճախակի երեւոյթ է մեր պատմութեան մէջ: Այդ պիտի տեսնենք նաեւ հետագայում: Նրանք սահմանակից էին Իրանին և Իրանի Միջագետքի հողերին ու նրանց անմիջական հարուածներին ենթակայ: Պատերազմի ժամանակ նրանք է, որ առաջին հերթին աւարի և աւերի էին ենթարկւում: Իրանին միանալը մի տեսակ ինքնապաշտպանութեան միջոց էր նրանց համար: Իսկ նոյն հարաւի իշխանութիւններին է, որ Արշակունիները յամառօրէն և խռատօրէն ուղղւում էին իրենց ենթարկել միշտ ի նկատի ունենալով երկրի լեռնային զիրքը, ռազմական կարեւորութիւնը: Այստեղից էլ տեսական կօրը, հարաւի նախարարութեանց իրանական զիրքորոշումը և հակաարշակունի տրամադրութիւնները: Բայց կար և մէկ ուրիշ պատճառ, ոչ պակաս արժէքաւոր: Հարաւային զաւառների մէջ միայն հայերը չէին, որ ապրում էին: Այնտեղ խառն բնակչութիւն կար, հայերն ապրում էին օտարների հետ և այնքան ուժեղ չէին քանակով, որ հայացնէին նրանց. ընդհանրապէս չառ աւելի ուշ՝ իրենք կորցրին իրենց ազգային զիմազիծը և լեզուն: Դեռ ևս Սարաբոնը հարաւի այդ շրջանների մասին գրում էր. «Լինելով Բաբելոնայի մասը (Ագիաբէնը) սա ունէր իր սեփական կառավարիչը, բայց երբեմն միացած է եղել Արմենիային: Մեղացիները, Արմենները ու Բաբելոնացիները, որոնք ամենամեծ քիւ կազմող ժողովուրդներն էին, միշտ այստեղ սկզբից հենց այնքան էին հակառակ իրար, որ յարմար գեպում միմեանց վերայ էին յարձակւում եւ նորից հաշտւում»^{**)}:

Իրենց պատմութեան իսկ արշալոյսին հայերը մեծ զանգուածներ

^{*)} Փ. Բիւզանդ. էջ 119.

^{**)} Յ. Մանանդեան. Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտութիւններ. Նրեւան. 1945. էջ 8-9:

րով Թափանցել էին հարաւ: Հայոց ազգագրական տարրի կենտրոնացումը կատարուել էր հարաւ-արեւելքում, սակայն օտար տարրի համաձուլումը այստեղ դանդաղ էր ընթանում և երբեք չամբողջացաւ: Հարաւային այս նահանգները քաղաքականապէս միացած էին Հայաստանին. և զեռ հարց է հարաւի բլէշխութիւնները, դոնէ նրան ղեկավարութիւնը հայ էր, կամ հայացել էր: Սրա հետեւանքով Հայաստանի այս մասում ստեղծուեւ էր անհատատ և անկայուն կացութիւն, որից օգտուեւ էր միայն Իրանը:

Հարաւի իշխանների անջատողական միտումը միակը չէր. հիւսիսն էլ գնում էր նոյն ուղիով: Շեւ յէս սորա Գուգարաց բլէշխն եւ յէս սորա Չուրոյ գաւառի սէրն եւ Կոլբայ գաւառի սէրն եւ քնդ ցուրա Գարգամանաճուրոյ սէրն... եւ չոգան, գնացիմ առաջի կացին քաղաւորին պարսից Շապինոյ... Ապսամբեցիմ յԱրաւայ արալն: Հայոց ամուր գաւառն Արցախայ եւ ամուր գաւառն Տմուրից... ապա եւ սէր գաւառին Կորդուաց*): Նկատելի է, որ սրանք բոլորը Հայաստանի սահմանային գաւառներն են հիւսիսից, հարաւից և հարաւ-արեւելքից և միշտ Իրանի հարուածի առկ և խառն բնակչութեամբ: Հիւսիսային այս ծայրագաւառների հայացումը չէր վերջացրել, բայց հետագայում այս վայրերի հայացումի գործը աւելի յաջող պիտի ընթանար, քան հարաւային նահանգներինը, ուր նա կուլ գնաց սեմականների մէջ: Ծայրամասերը, ինչպէս տեսնուեւ ենք չորրորդ գրութեւ գրեթէ ոչքն-չով կապուած չէին Միջնաշխարհի հետ, ուր սաղմնաւորուեց եւ մեծացաւ Հայաստանի պետական անկախութիւնը: Հայացման գործադու-թիւնն էլ Միջնաշխարհից դիմում էր գէպի ծայրամասերը՝ բայց նրա ալիքները թուլանում էին մինչեւ սահմանադուլի հասնիլը: Եւ երբ կենտրոնում քաղաքական կեանքը տագնապի էր ենթարկուեւ, որ յաճախ էր պատահում, ծայրագաւառները բռնում էին բաժանումի, անջատման ուղին և միանում էին աւելի օժեղին իրենց գոյութիւնը ապահովելու համար: Այս ոչ միայն նշանակում է, որ Հայաստանի սահմանները ապահով չէին, այլև որ եզրային երկիրները հայացած չէին: Բլէշխութիւնները, որ ստեղծուած էին սահմանադուլներին, ոչ թէ սահմանապահներ էին, այլ սահմանները բացող թշնամու գիւմաց:

Չանդուածային այս դասալքութեան առաջ հայ թագաւորները գրեթէ ոչ մի բան անել անընդունակ էին: Հայոց կեանքում նրանք յենարան չունէին: «Ոստանիկ աղատանին», որ արքայական հոգերի վերայ էր նստած, ինչպէս երեւում է մեծ ուժ չէր, որ նեցուկը լինէր

*) Փ. Բիւզանդացոյ պատմութիւն. էջ 135:

կենտրոնական իշխանութեան: Հայ քաղաքաբնակը, քաղքեին չէ-
կար, ինչպէս չկար և Իրանում, որպէս հզօր քաղաքական ուժ: Մը-
նում էր եկեղեցին, սակայն նա էլ իր կազմակերպութեամբ յարմար-
ուել էր տեղական աւատական միջավայրին և իւրացրել նրա գաղա-
փարներն ու շահերը:

«Եկեղեցու ազգայնացումը՝ համազօր էր նրա նախարարականաց-
ման կամ աւատականացման, — ասում է Ն. Ազոնցը. որովհետեւ Հա-
յաստանի քաղաքական կարգը ունէր աւատական բնոյթ և իշխանու-
թիւնը բաժանուած էր բազմաթիւ ազնուական տոհմերի մէջ. բնա-
կանաբար նաեւ եկեղեցական իշխանութիւնը պէտք է յարմարուէր
ներգործող միջավայրին և ընդունէր նոյն միջավայրի պատրաստի
ձեւերը»^{*)}: Հաւանաբար նա ժառանգել էր այն կարգն ու սարքը, ինչ
որ աւնեցել է հայոց հեթանոսական եկեղեցին, որովհետեւ վերջինս էլ
սաղմնաւորուել և մեծացել էր աւատական միջավայրում: Եւ նրանից
քրիստոնէութեանն անցաւ նաեւ անձնակազմի մէկ մասը, եկեղեցա-
կան կալուածները, շարժական հարստութիւնը: Նոյն հեթանոսական
չրջանից անցաւ նաեւ կղերի՝ եպիսկոպոսապետների ժառանգականու-
թեան սկզբունքը: Կաթողիկոսութիւնը ժառանգական էր Գրիգոր Լու-
սաւորչի տան և իր մրցօրդ Աղբիւնոսի տոհմի մէջ: Վերջինս նախ-
կին հեթանոս քրմական միջավայրից է, որ անցել էր քրիստոնէու-
թեան:

Հայ կղերը ընկերային տեսակէտից «ազատների» դասի մէջ էր:
Նա ապահարկ էր և օգտուում էր իր կալուածների և ուրիշ նւթական
հարստութեան կատարեալ ազատօրէն տնօրինելու իրաւունքով: Չոր-
րորդ դարում ոչ միայն նրանք հարկատու չէին Արշակունիներին և
նախարարներին, այլև մեծացնում էին իրենց կալուածները ի հաշիւ
արքունի և նախարարական հողերի: Ոչ միայն եկեղեցին էր կալուա-
ծատէր, այլև եկեղեցականները: Չորրորդ դարում Լուսաւորչի տոհմի
կալուածները ցրուած էր Հայաստանի բոլոր կողմերում. նրանք աէր
էին դարձել նախկին մահնական կալուածներին. այսպէս էին և ե-
պիսկոպոսները: Նրանք վատթարագոյն միջոցների էին դիմում կալ-
ուածներ ձեռք բերելու համար. Փ. Բիւզանդացին յիշում է Յովնան
եպիսկոպոսի օրինակը:

Բացի այս մեծ հողային հարստութիւնից և շարժական բարիք-
ներից՝ եկեղեցին ստանում էր նաեւ ժողովրդից՝ տասանորդ: Եւ այս
բոլորից վեր նա ունէր իր ձեռքին «գատաւորութեան» գործակալու-
թիւնը, այսինքն մասնակից էր երկրի բարձրագոյն կառավարութեան

*) Ն. Ազոնց. Հայաստանը Յուսիմիանոսի դարում. 361:

մէջ՝ վարելով գտարի և արդարութեան դործերը: Ընկերային այս ար-
տօնեալ կացութիւնը. իր նիւթական հարստութիւնը նա ոչ միայն
գործադրում էր բարեգործական հաստատութեանց, հիւանդանոցների,
անկեղանոցների հիմնումի համար, այլև իր զիրքի, ազդեցութեան
բարձրացման համար: Կոթնած իւր նիւթականին՝ նա ջանում էր
քաղաքական կիսանքում տեղ գրաւել և մասնակցութիւնը ունենալ:
Իր քաղաքական գիմաշըջումը բխում էր եկեղեցին որպէս կապաւորու-
թիւն պահելու մասնոցութիւնից: Իսկ եկեղեցին մէկ նոր և շատ բախ-
դորոշ գործօն էր հայոց կիսանքում: Այս նպատակը՝ եկեղեցու պահ-
պանումին՝ չէր կարող նրան մօտեցնել ոչ Իրանին և ոչ էլ իրանամիտ
նախարարներին, որքան Իրանի քաղաքական ղեկավարներին միտու-
մը մնաց՝ քրիստոնեայ եկեղեցու քայքայումը և եկեղեցականների զըլ-
խատումը: Այստեղից էլ հայ կղերի քաղաքական գիրքորոշումը՝ յենուել
Բիւզանդիայի վերայ, որպէս քրիստոնեայ պետութեան և կազմա-
կերպում եկեղեցու: Բնական է, հայ կղերի բանիմաց, զխտակից
մասի այս գիմաշըջումը ևս առաւել իր զէմ պիտի հանէր նախարա-
րութեան իրանամիտ տարրերին, նոյնիսկ Արշակունի թագաւորներին,
որոնք չէին ուզում ամբողջութեամբ ընկնել Բիւզանդիայի քաղաքա-
կան ջրապտոյտի մէջ:

Հայ եկեղեցու գիրքորոշման անսակէտից Իրանի հանդէպ՝ վերին
աստիճանի հետաքրքիր է այն տեսակցութիւնը, որ Ներսէս կաթողի-
կոսը և նախարարները ունենում են: Ներսէսը նրանց յորդորում է
վերջին բախտորոշ վայրկեանին չլքել Արշակին և չանցնել Իրանի ար-
քայից արքայի կողմը: Նա ընդունում է, որ Արշակունիները շատ
մեղքեր ունին. «բէպէս եւ առ արարիչն Աստուած յանցաւորիցին պիղծ
ազգն Արեւիկունեաց»... Արշակունեաց ազգը նրա և նախարարների
համար պիղծ է ոչ թէ միայն իր անհատական բարոյական կեցումա-
քով, այլև և եկեղեցու և նախարարների հանդէպ ունեցած քաղաքա-
կանութեամբ: Բայց ըստ Ներսէսի այս բոլորը իրաւունք չէ տալիս
դատաճանել արքային և գնալ միանալ Իրանին: Նա կանգնած է Ար-
շակին և Արշակունի տօնմը պահպանելու տեսակէտի վերայ: Զպիտի
«մերժել զբնակ թիւրսն ձեռ, զոր տուեալ է ձեզ յԱստուծոյ»: Ուրեմն
Արշակունի թագաւորները թէպէտ «պիղծ» բայց Աստուծոյ են որոշ-
ուած. այստեղից էլ հետեւում է քրիստոնէութեան միւս պատուիրա-
նը՝ ծառաները հնազանդ պիտի լինեն իրենց տիրոջը: Ուրեմն եկեղե-
ցին և կղերը իրենց պաշտպանութեան տակ են վերցնում Արշակունի-
ներին: Տիրասիրական այս օրինակը սակայն անշահախնդրական չէ:
Արշակունիների պաշտպանութիւնը նրանց պէտք է, որովհետև նը-
րանց թուլութիւնն ու պարտութիւնը, նախարարների Շապուհին
միանալը իբրև հետեւանք ունենալու է Իրանի տիրապետութիւնը և

ապստամբ նահանգները, վերանուաճում և հայոց թագաւորի գերիշխանութիւնը հաստատում այդ վայրերում: «Եւ այնուհետեւ սկսանէր սպարապետն Հայոց Մուշեղ հարկանէր զայնոսիկ, որք ապսամբ եղեն ի քաղաւորութենէն Արշակունեաց՝ նախ հարկանէր զսուն քաղաւորին Հայոց, որ յԱսրպասականին եր.. Հարկանէր Մուշեղ զապսամբս Նուբրական աշխարհին, որ ապսամբեցին յարժուիքէն Հայոց, առնոյր աւերէր, գերէր եւ ի մնացորդացն առնոյր պատանդս եւ զբնակիչս երկրին ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր... հարկանէր... զգաւառս ապսամբեալս յարժայէն Հայոց զԿորդոս, զԿորդիս եւ զՏմարիս... եւ զերկիրն Արձախայ... եւ քափէր ի նոցանէ բազում գաւառս զոր հասեալ եր ի նոցանէն՝ զՈւտի, զՇակաւսէն եւ զՋորն Գարդմանայ»^{*)}: Այսպէսով Մուշեղ Մամիկոնեանը Հայոց պառակտուած, ցրուած հոգերի հաւաքողն է և Արշակունիների իշխանութեան ամրացնողը անկման այդ օրերին: Բայց այդ ճիշդ մնայուն արդիւնք չտուեց: Ինքն էլ զոհ գնաց դաւադրութեան: Պապի սպանութից յետոյ Հայոց պետութիւնը արագօրէն գնում էր դէպի քայքայում: Ժամանակակիցները զգում էին, որ իշխանութեան հզօրացումը անկարելի է. չափազանց շատ էր սպառուած Հայոց ուժերը ներքին և արտաքին կռիւների մէջ: Եւ չափազանց շատ էր պայծառ հայ նախարարութեան մէջ տեղական, տոհմական շահերի գիտակցութիւնը: Ընդհանուր այս փլզումի հանդէպ հայրենասէր պատմաբանը՝ Փ. Բիւզանդացին միայն տխուր և յուսահատ չէշտով՝ նկարագրելով դէպքերը եզրակացնում է. «Իսկ թիւն Հայոց պակասեաց յայսմ հետ ե եւ յապա», յետոյ «նախարարները՝ սպիւնեցան իւրաքանչիւր տունն իւրեանց»:

Բնական է, որ տեւական ներքին պայքարի հետեւանքով հայ վարիչ ուժերի մէջ զօրծակցութիւն լինել չէր կարող, վերացաւ և հաշտ, համերաշխ մթնոլորտը: Ընդհակառակն հայութիւնը չորրորդ դարի վերջը հասաւ պառակտուած և իր ուժերը սպառած: Հայ նախարարները միանգամայն անտարբեր գտնուեցին այն հարուածների հանդէպ, որին անձնապէս ենթարկուեցին Արշակունի թագաւորները: Իրանցիները գերեցին Արշակին. Բիւզանդացիք սպանեցին Պապին: Վերջինս Հռոմի օժանդակութեամբ է, որ զահ էր բարձրացել, բայց այդ արգելք չիղաւ, որ նա վարի հայկական քաղաքականութիւն, դուրս գայ Հռոմի շահերի չրջանակից, պետական հսկողութեան տակ առնի յունամիա հոսանքը, կղերի զօրքերն ու կալուածները, ջանայ ուժեղ և ռազմունակ պետութիւն ստեղծել, հաւաքել իր շուրջը Արշակի հալածանքներից զժգոհ նախարարներին, հողային պահանջներ անի

^{*)} Փ. Բիւզանդացւոյ. Էս 175 177:

Հոռմից: Եւ այս բոլորի համար է, որ կայսրութեան գործակալները սպանում են նրան: Եւ ինչ են անում հայ նախարարները այս քաղաքական ոճիրների հանդէպ: «Եւ ոչինչ արկին ի միտ կամ վրէժ խընդրել եւ կամ այլազգ ինչ իրս առնել, այլ անցին կացին լուռ...»*):

Ահա այսպիսի մթնոլորտում՝ ասեկութեան և փոխադարձ անվստահութեան մէջ կատարում է Հայոց պատմութեան մեծագոյն և զբաղաւթնող զէպքերից մէկը՝ Հայաստանի բաժանումը 386 թուին: Նա բաժանում է երկու մրցակից պետութիւնների՝ Բիւզանդիայի և Իրանի մէջ: Առաջինը գրաւում է Բարձր Հայքը՝ Եկեղեաց գաւառը, Դերջանը, Ծոփք և Անդղը. վերջին երկուսը մնացորդներն էին հին հայկական գաւառների, որ 298 թ. դաշինքով ստացել էր Հոռմը: Հայաստանի մնացած մասը անցաւ Իրանին, որ հինգ անգամ աւելի մեծ էր քան Բիւզանդական բաժինը: Ըստ Փարպեցու Բիւզանդական բաժինը միայն Այրարատ նահանգին հաւասար էր: Այս համաձայնութիւնը պարտութիւնն էր Բիւզանդիա դարձող Հոռմէական կայսրութեան: Նա զբաղւում էր ներսը կրօնական-գաւառական հարցերով, դրոնք պառակտում էին և ղեկավարութիւնը և թուլացնում եկեղեցին. արտաքին հակառիկ վերայ բարբարոսները սպառնում էին կայսրութեան իսկ գոյութեան: Նրանց արշաւողները երբեմն երեւում էին Կ. Պոլսի տակ: Բալկաններում և արեւմուտքում յաջողելու համար անհրաժեշտ էր արեւելքում խաղաղութիւն ձեռք բերել: Բիւզանդիան զիջող կողմն էր: Եւ սրանով էլ մեկնաբանելի է սահմանային համաձայնութիւնը: Նա բաւարարւում էր Հայաստանի մէկ հինգերորդով, իսկ Իրանին թողնում էր չորս հինգերորդը: Հիւսիսում՝ Կարինը Բիւզանդիային էր մնում, հարաւում՝ Մծբինը Իրանին: Վերջինիս էր անցնում հայոց միջնաշխարհը, քաղաքական և կրօնական կենտրոնները. նրա մէջ էր մնում հայոց բնակչութեան մեծ մասը, և նախաբարական մեծ տները:

Բայց մինչեւ 386 թ. բաժանումը Հայաստանի սահմանների մէջ մեծ փոփոխութիւններ էին առաջացել: Իզուր չէր անցել սահմանամերձ նախարարութիւնների, բղէշխութիւնների կենտրոնախոյս ուժերի պայքարը: Հայաստանի սահմանները փոփոխութեան էին ենթարկւել Իրանա-հոռմէական մի շարք դաշինքներով: 297 թ. պարտութիւնից յետոյ, Իրանի արքայից արքան՝ Ներսէհը զիջեց Հոռմին Հայաստանի հարաւային գաւառները՝ Ծոփքը, Անգեղ տունը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Մոկքը՝ Ծաւղէից աշխարհը: Իսկ դրա փոխարէն Հայաստանը 298 թ. դաշինքով ընդարձակուեց Իրանի սահմանի մէջ: Այս

*) Փ. Բիւզանդացի, էջ 197:

երկիրները, որ ռազմական մեծ արժէք ունէին և իշխում էին Միջագետքի վերայ, շատ քիչ փոփոխութեամբ մնացին Հոռմի գերիշխանութեան տակ մինչև 363 թ. Հոռմի հայկական քաղաքականութեան փլուզմը: Շապուհը վերագրաւեց այդ հողերի մէկ մասը: Հայերը ջանացին հաստատուել այս կողմերում Պապի ժամանակ, բայց անյաջող, տեղական իշխանութիւնները տեւական ապստամբ դրութեան մէջ էին: Մուշկը կարողացաւ մի առժամանակ ենթարկել նրանց կենտրոնական իշխանութեան, բայց այդ միայն ժամանակաւոր յաջողութիւն էր: Դարի կէսերին Հոռմի ձեռնթափ լինելը արեւելեան գործերից, Հայաստանի անիշխանութեան մատնուիլը, Արշակի գերութիւնը, հարեւան մեծ ու փոքր ժողովուրդներին մղում են արկածախնդրութեան և դրաւունքների ի հաշիւ: Հայաստանի Գուգարաց աշխարհը, որ Արտաշիսեանների ժամանակից նուաճուած էր՝ այժմ կցւում է Վրաստանին: Վրացիները փոքր կովկասի միջին մասերին տէր դառնալով ռազմապէս իշխում են Հայոց Միջնաշխարհի վերայ: Աղուանները զբաւում են Ուտիքը և Արցախը, ուր հայոց իշխանութիւնը տարածուել էր Արտաշէս Ա. ի օրով և վերանորոգուել էր Տիգրանի ժամանակ: Նրանք արեւելքից նպաստաւոր դիրքեր զբաւեցին Հայաստանի նկատմամբ: Փլուծ էր Արտաշիսեանների պետական գործը և վրտանդում էր Հայաստանի կենտրոնական մասերը՝ իր սահմանապահ լիւնները ուրիշների ձեռքն էին: Հեր և Զարեանդ գաւառները, Իրանահայքը, ուր հայ տարրը թափանցել էր Քրիստոսից առաջ և իր հետ Արաքսի ափերին և Մասիսի չուրջը՝ համաձուլել էր մարերին, անշատուծ է Հայաստանից և միանում Ատրպատականին: Հարաւում՝ Աղձնիքը, Տմորիքը, Նոշիրականը միանում են Ագիարէնին, Արարիստանին, որոնք Իրանի գերիշխանութեան տակ էին: Այս անդամահաստումները, կցումները կատարուած էին 386 թ. մեծ բաժանումից առաջ, դարի 50-60 թուերին և վերջանում են 70ական թուերին: Հայաստանի քաղաքական չլիթ շրջանում: Այս անջատուած գաւառների մէջ, առում է Ն. Ագոնցը Քրեակչուքիւնը խառն էր — հայ-վրացական, հայ-աղուան, հայ-պարսիկ, հայ-սիրիական և հայ-ֆրդական, որոնց հետեւանում էր շաւանների հասումը, բաժանումը, հիմնաւորում էր և արդարանում նաեւ ազգագրորէն*):

Հայաստանի ծայրամասերի այս կորուստը ի նկատի ունի մեր Փ. Բլազանդացին երբ առում է. «Եւ ի նոցանէ բազում գաւառց կրծեալք, հասեալ այս-անոր եւ մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկոցունց առ երկոսեանց քաղաւորոն»**), Փ. Բլազանդացին՝ իրատես այդ պատմիչը

*) Ն Աղսնց. Հայաստանը Յուստինիանոսի դարում. 1998. էջ 230:

**) Փ Բլազանդացի. էջ 222:

լաւ հասկանում է կատարուածի իմաստը: Իրանցիները և Բիւզանդացիք զօրք են մուծում Հայաստան և գրաւում իւրաքանչիւրը՝ իր սահմանամերձ շրջանները: սակայն ոչ թէ կուռւմ են՝ այլ բանակացում են երկրին իրենց մէջ բաժանելու համար: «Միմեանց առ միմեանս երբեւեկեին՝ ու ի վերջոյ բազում բանազնացութիւններէց յետոյ երկու կողմերը համաձայնում են «Լաւ համարեցան զաշխարհն հայոց նախ ընդ երկուսի մէջ իւրեանց բաժանել, զի ասէին քե ի մեջ մերում բնակեալ ե այս հօր եւ հարուս բազաւորութի. նախ ընդ երկու բաժանել, երկու բազաւորոցն Արեւելունոք, զոր կացուցաք, ապա եւ ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, ալիսացուցանել ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի կարեացէ ի մէջ մեր ամբառնալ զգրութիւն»^{*)}: Ուրեմն բաժանման հետ կապուած էր մի ամբողջ ծրագիր: Բաժանումն միայն առաջին գործողութիւնն էր: Արշակունիների վախճանը նախօրոք օրոշուած էր, միայն պէտք էր իրականացնել ոչ մէկ անգամից, այլ աստիճանաբար: Ծրագրի առաջին մասին՝ պիտի յաջորդէր և երկրորդը: Նոյն «Կրճողները» օժանդակ պիտի ունենային հայութեան մէջ գործող ուժերին՝ նախարարութիւնը: Եւ այդ բաղդորոշ օրերին Հայաստանը երսւան չբերեց ոչ կամք, ոչ ուժ իր անկախութիւնը պաշտպանելու: Լաւ է ասում Ղ. Փարպեցին՝ «պատահուեցաւ յերկուս ծուկնքս, բւս օրինակի հնացեալ ձորոյն»^{**)}:

386 թ. մէկ դարձակէտ է մեր պատմութեան մէջ: Հայութիւնը ապրել էր հազարամեայ պատմութեան մէկ շրջան՝ սկսած արմէնների — հայասանների երեւան գալուց: Այդ հազարամեակը հայութեան ծագման, ստեղծման, պետականացման, հզօրացման և աստիճանական անկման շրջանն է: Հայութիւնը կառուցուեց մի քանի իշխութեանց տակ՝ սասորապական միջավայրում, Իրանի ընձեռնած խաղաղութեան մէջ, Սելեւկեան միապետների ստեղծած ինքնավար պայմաններում և Արտաշիսեանների պետութեան մէջ: Արտաշիսեանները կենսորոշացան Հայոց Միջնաշխարհում, որը միայն այնքան ընդարձակ էր, որ կարող էր հաւաքել, միացնել իրար հետ մարդկային աւելի մեծ խումբակցութիւններ: Յնուած նրանց վերայ Արտաշիսեանները գրաւեցին Հայոց լեռնաշխարհը և Ուրարտացիներից յետոյ առաջինը եղան մեր աշխարհին քաղաքական միութիւն տուողը: Տիգրանը Հայաստանի հզօրացման առաջ նոր ուղիներ բաց արեց: Բայց հայութեան մեծա-

*) Փ. Բիւզանդացի. էջ 222:

**) Ղ. Փարպեցի. էջ 1:

ցումի այս գործը կանդ առաւ Տիգրանից յետոյ: Հայաստանը ընկաւ անխելանութեան մէջ: Մեր պատմութեան այս մեծ անիշխանութեան շրջանը տեւեց շուրջ հարիւր քսան տարի՝ Տիգրանի մահից մինչեւ Արշակունիների գահ բարձրանալը՝ 56 թ. Քրիստոսից առաջ, 63 թ. Քր. յետոյ: Այս անիշխանութեան մէջ ոչնչացաւ այն բոլորը, ինչ որ ստեղծել էր Արտաշիսեան հարստութիւնը՝ և հիլինիստական մշակոյթի պատուաստում և Հայոց պետականութեան գաղափարը: Անգամ Տիգրան Մեծի գործն ու անունը որպէս աւանդութիւն և նրա՝ գործերը ժողովրդական յիշողութեան մէջ վերագրուեցին ուրիշին: Միայն 63 թ. Քր. յետոյ Հայաստանում գրութիւնը կայունացաւ: Օտար մէկ հարստութիւն՝ Արշակունիները բարձրացան Հայոց գահը՝ բայց բոլորովին նոր պայմաններում: Մեծ անխելանութեան եղանում սնունդ ու կազմակերպուել էին ուժեք, մեակել ունակութիւններ, ստացել իրենց ուժի գիտակցութիւնը: Սրանք հայ սոհմապետներն էին, որ այժմ՝ տոհմերի քայքայման հետեւանքով դարձել էին խոշոր հողատէրեր, իւրացրիւ էին ուրիշների հողերը, շարժական հարստութիւնը, իրաւունքներ դարձել էին զեկալար գաս: Նա աստիճանաբար դասնում էր նախաւարտութիւն: Նա կար, գոյութիւն ունէր Հայաստանում, երբ Արշակունիները արեւելին Հայոց գահին: Հայ նախարարութիւնը իր քաղաքական վարքագիծը մշակեց այդ մեծ անիշխանութեան դարում: Զհաշտուեց օտարածին Արշակունիների հետ, պայքարեց նրանց կենտրոնաձիգ միտումի դէմ. միշտ եղաւ անջատական, գերադաս համարեց իր տեղական շահերը, չմիացաւ իր նմանների հետ և չհաւաքուեց թագաւորի շուրջը ընդհանուր՝ համահայկական նպատակների համար: Հայ նախաւարտութեան պատմութիւնը մեկ չընդմիջուող պայքար է բոլոր կենսոնմաձիգ փորձի դէմ: Այս պայքարի մէջ նա սպասեց իր ուժերը, սպասեց և Արշակունիների ուժերը. նրանք երկուսն էլ հասան չորրորդ դարի վերջերը պառակտուած և թուլացած:

Հաղարամիայ պատմութեան այս շրջանին հայութիւնը քաղաքական գաղափար էր, այսինքն նա հաւաքուած էր մէկ պետութեան մէջ: Այս պետութիւնը հսկայ աշխատանք կատարեց. նպաստեց մեր բարձրաւանդակում պարող ցեղերի միացման, մէկ լեզուի ստեղծարարման, որ պետութեան հովանաւորութեամբ և օժանդակութեամբ թափանցում էր ամեն տեղ: Հաւաքական պայքարի մէջ ստեղծուեցին դէմքեր, հերոսներ, որոնց մասին ժողովուրդը պատմեց վէպեր, առասպելներ: Այդ պատմիկների մէջ և նրանց միջոցով լեզուն և կատարելագործուեց և ծաւալուեց: Հայոց քաղաքական հոլովոյթը կատարուում էր տոհմից զէպի միապետութիւն տանող ուղիով: Այս գործողութեան մէջ առաջ էր գալիս վարիչ փոքրամասնութիւն, որ կոչում և կոփում էր հայութեան ճակատագիրը: Այդ վարիչ փոքրամասնու-

թիւան շրջանակից բարձրացան առաջին իշխանները, թագաւորները, գինաստիները, որոնք ոչ միայն կառավարում էին, այլև ճիգ էին անում աւելի բարձր և կատարեալ հասարակութիւն ստեղծել: Արտաշիսեանները փորձեցին Հայաստանը տանիլ հելէնիստական բարձր մշակոյթի ուղիով: Հայութիւնը հելէնացնելու նրանց ճիգը մեծ արդիւնք չտուեց: Այդ փորձը կանգ առաւ Տիգրան Մեծի մահով: Օտար, բարձր ու բարդ մշակոյթի ընդօրինակման միտումը՝ թոյլ չտուեց, որ սաղմնաւորութիւն զուտ հայկականը: Այդ միտումը կասեցրեց հայոց լեզուի հալոյմայթը, չգարձրեց նրան գրի լեզու: Հայուքիւնը գիր չունեցաւ իւր քաղաքական հօգուտ քեան վերելքին: Ծիշոյց այդ պահուն նրա վարիչ խաւը՝ արքունիքը իւրացրեց յունարէնը, Արշակունիները օրով՝ իրաներէնը. և բուն հայոց լեզուն չբարձրացաւ, չհասաւ գրին ու գրականութեան: Քաղաքական իշխանութեան օրինակին հետեւեց և եկեղեցին: Մէկ դար նա օգտուեց յունարէնից, ասորերէնից՝ հայութեան մէջ քրիստոնէութիւնը քարոզելու:

Այս պատճառով էլ հազարամեայ պատմութեան այս շրջանում հայութիւնը ունեցաւ միայն բանահիւսութիւն, որին նիւթ մատակարարում էին մեր քաղաքական վերիվայրումները. անհուն կոիւները, պոյքաբըր օտարների դէմ: Վարիչ, զեկավար փոքրամասնութեան կեանքը, նկարագրիւր և զբաղումն ու տնէշերն են արտայայտուած նրանց մէջ: Բանահիւսութիւնը որպէս բանաւոր երկ՝ մեծանում է և հարստանում քաղաքական վերելքին զուգահեռ:

Հայոց պետութեան զեկավարները նպաստեցին հայոց լեզուի կառուցման և տարածման, բայց չջանային նրան դարձնել գրականութեան լեզու: Նրանք ստեղծեցին հայոց քաղաքական միութիւնը, որ չունէր ամուր հիմքեր: Աւատական անիշխանական տարրը, միշտ կախում էր նրա գլխին որպէս փորձանք: Բանահիւսական պատմիկները, վէպիւրը նպաստեցին մէկ հայութեան ստեղծման, բայց այդ նպատակը խոր և մեծ չէր: Իշխանութիւնը պատրաստի գտաւ գրի և գրականութեան լեզուն՝ յունարէնը, արամէականը: Այս էլ ծառայում էր շատ սահմանափակ շրջանակի: Եթէ Տիգրան Մեծի հօգը պետութիւնը աւելի երկար կեանք ունենար, մի գուցէ նա բռնէր ազգայնացման ուղին և հայոց լեզուն բարձրացնէր գրի աստիճանին: Բայց այդպէս չեղաւ: Արշակունիները օտար զգացին իրենց մեր երկրում՝ մօտ երկու դար, և երբ փորձեցին ազգայնանալ լծուցին քաղաքական ինքնապաշտպանութեան պայքարի: Նրանք պետականացրին քրիստոնէութիւնը. այս բանը նրանց մեծագոյն գործերից մէկն է, բայց չը փորձեցին ժողովրդականացնել: Այդ գործը կատարեց հայ կղերը, աւելի ճիշդ նրա այն թիւը, որ ամենից խիստ զգում էր օտար՝ աստ-

րական քրիստոնեական ճնշումը և այն արդելքը, որ նա զնուժ էր հայոց հոգեկան ուժերի զարգացման վերայ: Այս կղերական միջավայրից է, որ հանդէս եկաւ հանճարեղ մէկ մարդ՝ Մեսրոպ Մաքրոցը եւ յեղաշրջեց հայոց հոգեւոր կեանքը և նոր պայծառ ուղիներ հարթեց նրա գալիք զարգացման համար: Հինգերորդ դարի սկզբին վերջանում էր հայոց փաղափական պատմութեան հազարամեակը եւ բացւում էր մէկ նոր դարաւերջան, որի մեջ ղեկավարը կղերն է եւ բովանդակութիւնը մեակոյքն ու լեզուն:

Գ. Գ Լ Ո Ւ Խ

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԵՐԵԼՔ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԱՅՐԷԶՔ

386 Թ. Հայաստանը կորցրեց իր անկախութիւնը և բաժանուեց երկու մասի: Արշակունեաց հարստութիւնը պահեց իր գոյութիւնը, իսկ ոչ որպէս ինքնիշխան տէր ու անբաժան Հայաստանի, այլ որպէս ենթակայ ու հպատակ մի կողմից Իրանի արքայից արքային, միւս կողմից Բիւզանդական կայսեր: Հռէմէական բաժնում իշխեց Արշակ Գ., Ըստ պատմագրի լաւ համարեալ նուազ կողմանց տիրել եւ ծառայել քրիստոնէայ քաղաւորի: Նրա բաժինը շատ փոքր էր և մեկուսացած, հետո հայոց կրօնական ու քաղաքական կենտրոններից: Արշակի հետ Արարատեան դաշար, Հայոց միջնաշխարհը լքեցին շատ հայ նախարարներ, որոնք հաւատարիմ էին Արշակին, յունամիտ էին: Սրանք հաւաքուեցին Բարձր Հայքում, Եկեղեցաց աշխարհում, քաղաքական տարագիրներն էին, զրկուած հայրենի կալուածներից: Հայաստանի միւս մասում՝ Իրանահայաստանում անորոշները զգոյշ և մեղմ վերաբերուածով ջանացին հայերին չհանել իրենց գէմ: Ո՛չ մէկ ում հայութեան մէջ չկար արգելիւ, եթէ Սասանեանները ուղէին վերացնել Արշակունիների գինաստին: Սակայն այս բանը նրանք չարին: Նրանց դիմաց չստեղծեցին ուրիշ հարստութիւն, ինչպէս փորձեցին անել չորրորդ դարում: Թուլացած և գերիշխանութիւնից զուրկ Արշակունիները անվասն էին:

Իրանական Հայաստանի մէջ թագաւորում էր Խոսրով Գ. Արշակունեաց տոհմից: Ինչպէս երեւում է Իրանի գրաւման հետեւանքով, նախարարների մէկ հատուած լքել էր երկիրը և անցել Բիւզանդական Հայաստան: Այս բանը մտահոգեց Իրանի արքունիքը. նա միջոցներ էր որոնում Արշակի հետ դնացած նախարարներին վերադարձնելու: Ըստ Մ. Խորենացու Շապուհ Գ. թուղթ է գրում նախարարներին՝ ասելով, որ «ոչ կարին հօտ առանց հովուաց լինել», ուստի Խոսրովին նշանակում է թագաւոր, «ունց ի դէմէ ձեռմէ եւ յազգէն բնիկ ձեռք սեռութեան»: Այդ հրահանգում է վերադառնալ իւրաքանչիւրը իր կալուածները. «առդ՝ դարձեալ ձեռ յիւրաքանչիւր առաւ՝ ի խեցեք նրայես ցայժմ»: Բիւզանդական Հայաստանում հաւաքուած հայ առա-

գանին կարող էր վստահաւոր լինել Իրանի համար, ուստի պէտք էր ցրել նրան և եթէ կարելի է կոպել Իրանի հետ: Այս կոչը արձագանգ է գտնում Արշակի հետ եկած հայ նախարարների մօտ. «քոլեալ զԱրեակ» դարձան ի բնակութիւնս իւրեանց»:

Նրա մօտ մնացին մի քանի նախարարներ: Սրանց կալուածներն է, որ որպէս պատմական միջոց, Խոսրովը յարքունիս գրաւեց «հրամաւաւ Շապուհ»: Նախարարների զարծից յետոյ Արշակի գիրքը խախտւում էր, նա այլեւս ուժ չունէր իր հետ, որոնց վերայ յենուէր. և զարմանալի չէ, որ նրա մահից յետոյ 389 թ. Բիւզանդացիք նոր թագաւոր չնշանակեցին իրենց բաժին Հայաստանի վերայ՝ թէպէտ մէկ Արշակունի կարող էին գանել իրենց սահմանում: Արշակին փոխարինում է յոյն Կոմեսը, բարձրաստիճան մէկ պաշտօնեայ, որ կայսեր անունից պիտի կառավարէր «կիս ազգն հայոց»: Ուրեմն Բիւզանդական մասում «կրճելը», «մաշումը» շատ շուտ սկսուեց: Այս բանը շատ ճնշող տպաւորութիւն թողեց հայերի վերայ: Սկսուեց նոր գաղթ գէպի Իրանահայաստան: Նոյնիսկ նրանք էին գաղթում, որոնց «հայրենական հողերը» Բիւզանդական Հայաստանի մէջ էին: Գաղթեց և Սահակ ասպետը, որին Խոսրովը շատ լաւ ընդունեց և իր բանակի սպարապետ նշանակեց: Նրան տալիս է «հայրենական հողերը» և բացի դրանից «այլեւ աւանս հանգեռն ագարակօք պարգեւեաց հմա յայնոցիկ ի ժառանգութեան, որք ի բաժնոյն պարսից առ Արեակայ մնացին»: Արշակի մահից յետոյ զետեւ Բիւզանդական Հայաստանում մնացած նախարարները դիմում են Խոսրովին և որոշում են «կամաւ հնազանդիլ քազաւորին խոսրովու»: Խնդրում են միայն ներում և կալուածների վերագրած: Խոսրովը նրանց էլ ընդառաջում է և խոստանում է նրանց կալուածները վերագրածնել և լրացնել այն՝ արքունական հողերով:

Այս ձեւով Իրանական Հայաստանը դառնում է նախարարների հաւաքման կենտրոն: Նրանք բաւարարուած էին. պահեցին իրենց դասային արտօնութիւնները, կալուածները և «տանուտէրական» իրաւունքները:

Իրանի արքունիքը ոչինչ չփոխեց այն կարգից, ինչ սր հարիւրաւոր տարիների անցեալ ունէր: Միայն Արշակունիներն է, որ կրեցին հարուածը և կորցրին իրենց գերիշխանութիւնը: Բայց 386 թ. համաձայնութիւնը աւելի խիստ հարուած տուեց հայութեան: Մինչ այդ հայութիւնը մէկ էր՝ հաւաքուած մէկ պետութեան մէջ: Այդ պետութիւնը հսկայ աշխատանք էր կատարել ստեղծելու հայութիւնը, ծայրամասերը միացնելու, բազում ցեղերին հայացնելու, հայ լեզուն տարածելու, հայութեան առաջ մշակութային նոր ուղիների բանալու, նոր կրօն որդեգրելու, պետականացնելու գործի մէջ: Եկեղեցին, որ նոյն-

պէս մէկ էր ու անբաժան՝ փորձեց շարունակել պետութեան սկսած դործը մերթ նրա հետ գոչնակցելով, մերթ նրա դէմ պայքարելով։ Այժմ Հայաստանը բաժանուեց երկու մասերի, մէկը միւսից անջատուած, Նրանց պատմական հոլովոյթը այնուհետեւ տարբեր ուղղութեամբ պիտի ընթանար, տարբեր քաղաքական և ընկերային միջավայրում։ Տիրողները պիտի աշխատեն այնուհետեւ միեւնոյն ազգի երկու հասնածների մէջ կտրել բոլոր կապերը, առանձնացնել, մեկուսացնել եւ մաքել մէկ հայութեան գաղափարը։ Ռեա հակառակ հայութիւնը իր բոլոր նիգերը պիտի լաւեւ սանմաններով բաժանուած հայութեան միացնել լեզուի, կրօնի, դաւանանքի միջոցով եւ պահել մէկ հայութեան գիտակցութիւնը։

Իրանահայաստանում երկրի տէրը նախարարներն էին։ Այս պատճառով էլ Հայաստանի այս մասը ճնախարարական կամ քանդակարարական երկիր զարգաւ։ Անկախութեան կորուստով վերջացաւ նախարարների և արքունիքի մէջ եղած դարաւոր պայքարը։ Նախարարների համար այլևս Արշակունի թագաւորը վաճառուր չէր։ Նա չունէր այլևս ոչ իր ներքին և ոչ էլ արտաքին քաղաքականութիւնը։ Իր ընթացքը նա պիտի յարմարեցնէր զերիշխան արքայ քաղաքականութեան։ Նախարարների Բիւզանդական մասից վերապահալուց յետոյ՝ Իրանական Հայաստանը դառնում է հայ քաղաքական և կրօնական շարժումների կենդրոն։ Մշակուած էր մէկ նոր մտայնութիւն, որ Հայաստանի այդ մասը պէտք է պահել, նախարարական աները պիտի կենտրոնանան այնտեղ, հայ բանակը պիտի մնայ և ուժեղնայ։ Բիւզանդական մասում Արշակունիների վերացումը խորովը և իրեն չըրջապատողները օգտագործեցին հիմնաւորելու այն միտքը, թէ Հայաստանը միայն իրանական բաժինն է։ Հայկական նպատակներ և դործ միայն այնտեղ կարելի է սկսել և արդիւնաւորել։ Այսպիսի պայմաններում է, որ խորովը կաթողիկոսութեան է կանչում Սահակին, Ներսէսի որդուն և Լուսաւորչի տան վերջին ժառանգին։ Նա իր հօր մահից անմիջապէս յետոյ պիտի գրաւէր այդ գահը, սակայն Պապի հակաբիւզանդական ընթացքը, հակակղերական դիրքը հետու պահեց նրան կաթողիկոսութիւնից։ Այժմ նոր պայմաններում, երբ տեղի էր ունենում բոլոր կենսունակ ուժերի կենտրոնացում՝ Սահակի կաթողիկոսացումն անհրաժեշտ էր։

Նրա միջոցով խորովը իր հետ կը կապէր յունամիտ կուսակցութիւնը, նրա միջոցով բարեկամական կապեր պէտք էր պահել յոյների հետ։ Հէնց նոյն ժամանակներում մէկ ուրիշ աշխարհական արքայական դիւանատան պաշտօնեայ՝ Մաթսնը լքում է պաշտօնն ու աշխարհական կեանքը և դառնում է վանական ու քարոզիչ։ Ընդհանուր մէկ ճիգ է նշմարուած ի մի համախմբել ցրուած ուժերը, պա-

հել այն ինչ որ մնացել էր 386 թ. համաձայնութեամբ: Հէնց այս միջավայրումն է յղանում մէկ միտք՝ արածել Խոսրովի իշխանութիւնը Եւսե Բիւզանդական Հայաստանի վերայ, վերահաստատել այնտեղ Արշակունիների հարստութիւնը, ստեղծել երկու Հայաստան տարբեր իշխանութեանց թեւարկութեան տակ, բայց մէկ հայ թագաւորով: Այս ծրագրի շուրջը համախմբուած են բիւզանդական Հայաստանում մնացած նախարարները՝ Գաղառն Կամսարականի գլխաւորութեամբ: Բիւզանդիոնը համաձայնում է այս առաջարկին: Բայց յայտնի ծրագիրը միայն հայ նախարարութեան մէկ մասինն էր. այս միջոցով նրանք ուզում էին վերականգնել քաղաքական կեանքը Արեւմտեան Հայաստանում, որի մէջ ապրում էր «կես ազգն Հայոց»: Իրանամիտ հոսանքը այս ծրագրին դէմ էր. գիտէին, որ այս դէպքում շատ պիտի մեծանայ հակառակ հոսանքը և իրենք պիտի մնան ստուերի մէջ. գիտէին, որ քրիստոնէութիւնը նոր յենարան պիտի ստանայ և ինքը դառնայ յենարանը յունական զիմաշրջման ծաւալումի: Անշուշտ կատարուող բանակցութիւնների և դէպքերի մասին լուստեղեակ էր Իրանի արքունիքը: Հայ ղեկավարութեան իրանամիտ հոսանքը զեկուցում էր արքունիքին: Խոսրովը հրաւիրում է Տիգրան իր գերիշխանի մօտ: Նա գիտէր ինչ է սպասում իրեն. փորձում է յոյների հետ համաձայնութեան գալ. «Եւ իսկոյն խօսեցաւ քնդ Արկալայ. զի լուծեալ զհաւատքիւն քնդ Շապուհոյ օգնեցէ նմա զօրու եւ սա դարձուցէ առ նա զբոլոր աշխարհս»^{*)}: Բայց յոյները չեն օգնում, և ոչ մէկ խոստում չեն անում: Եւ ինչպէս Ղ. Փարպեցին է ասում՝ «ոչ ոք զսեալ ի սասարուքիւն»: Հարկադրած՝ Խոսրովը մեկնում է Տիգրան՝ արքայից արքայի մօտ, «ուրպէս առ իւր իշխան եւ բարեկամ»: Արքունիքում նրան մեղադրում են երկու բանի մէջ՝ յոյների հետ գաղտնի յարաբերութիւն մշակելու մէջ, ապա «անհրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն զմեծն Սահակ»: Խոսրովը Իրանի համար այլեւս քաղաքականապէս անվստահելի էր, արդարաւոր չկարողացաւ և չվերագարձաւ Հայաստան. արքայութեան Անշուշտ ընդդէմ նրա եղբայրը՝ Վաղարշը արքայից արքայի կամքով թագաւորեց Հայաստանում Վաղարշի անունով: Հայ ղեկավարութիւնը այժմ համոզուեց որ Իրանահայաստանի մէջ էլ Արշակունիների կիսանկախ պետութեան հիմքերը թոյլ են, խախտւաւ, որ Խոսրովը զոն գնաց իր քաղաքականազգային ծրագիրներին: Համոզուեցին որ Իրանը թոյլ չի տալ որեւէ չարմում, որ կարող է իր գերագոյն իշխանութիւնը թուլացնել Հայաստանում: Բայց նրանց առաջին մը-

*) Մ. Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց, էջ 508:

տահագութիւնը լինում է Տիգրոնի արքունիքի հետ հաշտութեան եզր գանձել, մէկ կենսաձեւ մշակել: Այս գործը կատարում է Սահակը: Խոսարովի անկումով նա էլ կասկածի տակ էր: Պէտք է ենթադրել, որ նա էլ մասնակից էր Խոսարովի յունական ծրագիրներին: Այժմ նրա հետ միասին կասկածի ենթակայ էր նաեւ եկեղեցին: Սահակն անձամբ գնում է Տիգրոն և ներկայանում է Վռամին բոլոր առկախ հարցերը լուծելու: Նա Տիգրոնում մեծ յաջողութիւն է ունենում. պաշտպանում է այն տեսակէտը՝ թէ հայերը քաղաքականապէս վտանգելի են, յոյների հետ եղած կապը զուտ կրօնական է: Նա կարգադրում է մի շարք գործեր նախարարական տների վերաբերմամբ: Այս մեծ յաղթանակ էր Սահակի համար: Ամբացաւ նրա գիրքը թէ Հայաստանում՝ նախարարների մէջ, թէ արքունիքում:

Վռամշապուհի օրով, 391—414 Հայաստանում խոշոր քաղաքական գէպքեր տեղի չունեցան: Խաղաղ մէկ շրջան էր, որ ապրից հայութիւնը և քանաց կասկածներ չյարուցել Իրանի արքունիքում: Այս խաղաղութիւնը հասեալնք էր իրանա-յունական հաշտ քաղաքականութեան: Այս խաղաղութեան մէջ տեղի ունեցաւ Հայոց պատմութեան մեծագոյն և բազմոքող գէպքերից մէկը՝ Գրեքի գիւտը: Հոգեւոր որոնումի այս շարժման գլուխը կանգնում է ոչ թէ նախարարութիւնը, որ անկարող եղաւ անգամ իր հայրենիքի ամբողջութիւնը և անկախութիւնը պաշտպանելու, այլ հոգեւորականութիւնը, հայ կղերը: Նա էր, աւելի ճիշդ նրա գիտակից և գործունակ փոքրամասնութիւնն էր, որ ազգային լիզուով գրի և գրականութեան կարիք էր զգում: Նա էլ դառնում է զեկամարը նոր շարժման: Սակայն այս բանը հոգեւոր վերածնութեան առաջին փորձը չէր, նա շարունակութիւնն էր այն մեծ գործի, որի ոգին և յղացողը Ներսէսն էր, չորրորդ դարի կէսերին:

Տեսնոք, որ չորրորդ դարի սկզբներին Հայաստանում քրիստոնէութիւնը պետականացաւ. բայց նա դանդաղօրէն էր տեղ գրաւում հայկական կեանքում: Նա կազմակերպուեց որպէս հաստատութիւն, բայց չգարձաւ կենցաղ, մտայնութիւն, բարոյական վարքագիծ. չկազապարեց իրենով հայ հոգին, հասարակութիւնն ու ընտանիքը: Նա պետականացաւ, բայց չազգայնացաւ: Ուստի եկեղեցին Հայաստանում ամուր չէր. իշխանութիւնը թոյլ յենարան էր. նա ինքը յաճախ դուրս էր գալիս եկեղեցու դէմ՝ կռահելով այն վտանգը, որ նրանից կարելի է սպասել: Դեռ դարի կէսերին նախարարներից շատերը հակուած էին մնացել հին հեթանոս ուսմունքներին, իսկ շատերն էլ ընդունում էին մազդեզական կրօնը, որ նրանց աւելի հարազատ էր եւ քաղաքական տեսակէտից էլ նոր յառաջդիմութիւն խոստացող: Մեհարութան Արծրունին բացառութիւն չէր հայ նախարարների մէջ, երբ

Շապուհին խոստանում էր՝ եթէ Քինձ դարձ լիցի յիմ աշխարհն եւ յիմ տունն, նախ եւ ասե, շինեցից ասրուսան յիմում տանն սեպհականին, այսինքն տուն կրակին պատելոյ»*)։ Հայութիւնը թէեւ քրիստոնեայ՝ սակայն իր հոգեւոր կեանքով, իր շահերով և կենսահայեցողութեամբ դեռ հեթանոս էր։ Քրիստոնէութիւնը աւելի բարձր միջավայրի արդիւնք էր և աւելի խիստ պահանջներ էր անում իր հետեւողներէ։ Նա ճիգի կրօն էր. որին հայութեան հոգեկան ուժերը չէին կարող հասնիլ չորրորդ դարում։ Ս'եր Փ. Բիւզանդացին, որ չորրորդ դարի քրիստոնէութեան իրական և հարազատ պատկերի գծագրողն է, շատ մտալ գոյներով է ուրուագծում հայութեան կրօնական կեանքը։ Հայերը՝ «առին նոքա զանուն քրիստոնէութեան» միայն։ Եթէ նախարարների և ժողովրդի գլխին «գցայց եւ գցեբէկ նսեպլ վարդապետացն եւ քս նմանուք ամպոյն իւրեւ զորդանելոյ ինչ անճրեւաց սասկուքի գվարդապետքիւն ի վերայ հոսեին, ոչ ոք ի նոցանէն եւ ոչ մի ոչ. եւ ոչ մի բան, եւ ոչ կես բանի, եւ ոչ գոյոյն յիշատակ ինչ, եւ ոչ նմաւանս ինչ զոր լսեին եւ ոչ կարեին ինչ ունել ի մտի»**)։ Պատմագիրը յիշում է, որ հայութեան բոլոր դասերի հոգին կաղապարուած էր հեթանոսութեան կենցաղով և բարոյական գաղափարներով։ Նրանց հարազատ էր «եւ զիւրեանց երգս առասպելաց գլխաւսանութեանն»։ Եւ այսպէս էր ոչ միայն աշխարհիկը, այլեւ կղերի մեծ մասը, որ մտել էր նրա շարքերը ամեն բանի, բայց ամենից քիչ քրիստոնէութեան գաղափարախօսութեան համար։ Իրօք նոր կրօնը, որպէս կեանքի նոր կենսամաստ, նոր վարք ու բարք, որ պիտի յեղաշրջէր անցեալը, ըստեղծէր նոր հայը, քրիստոնեայ հայը՝ միայն գոյութիւն ունէր կղերի փոքր մասի մէջ, որ հաւաքուել էր Լուսաւորչի տան շուրջը։ Նրանց և նրանց գործի վերայ հաշտ աչքով չէին նայում ոչ թագաւորները, ոչ նախարարները, նրանց հետ չէր և ժողովուրդը։ Կղերն էլ հակուած չէր ոչ միւր ժողովրդի բանաւոր ստեղծագործութիւնը, ոչ էլ նրա պատմական աւանդութիւնները հասկնալու և արժէքաւորելու։ Քրիստոնէութիւնը առաջացրեց հայութեան մէջ ճեղքուած, հոգեկան կեանքի երկուութիւն։ Նա հայկական կեանքում առաջ բերեց կոիւ, պայքար՝ գաղափարների, կենցաղի, հնի և նորի, տնտեսական շահերի, քաղաքական գիմաշրջման։ Այս պայմաններում միայն հասկանալի է դառնում աքսորը, սպանութիւնները. գաւաղութիւնները, որ յաճախ անդի են ունենում հայոց կեանքի մէջ, չորրորդ դարում։ Այս պայքարի և հալածանքի մէջ պիտի պարտուէր, մեռնէր քրիստոնէութիւնը։

*) Փ. Բիւզանդացւոյ պատմութիւն. հջ 119։

**) Փ. Բիւզանդ. հջ 29։

նը, եթէ չփորձէր ամուր յենարաններ ստեղծել իր գոյութեան հա-
 մար: Պետականացած քրիստոնէութիւնը պէտք էր ժողովրդականաց-
 նել, դարձնել և «հասարակի» և «մեծատան» սեփականութիւնը. նրա
 բարոյական ուսմունքի նուազագոյնը պէտք էր իրականացնել կեան-
 քւմ: Հին հեթանոսական երգին, զրոյցին, վարք ու բարքին պիտի
 փոխարինէր նորը՝ քրիստոնէականը՝ շարականը, պատումները սուր-
 բերի մասին, նոր հերոսների կեանքը, վարքագրութիւնը: Այս յեղա-
 շըրջումը պէտք էր կատարել. այլապէս քրիստոնէութիւնը և եկեղե-
 ցին չէին կարող ապրել Հայաստանում: Վտանգուած էր զրա հետե-
 ւանքով նաև եկեղեցու նուիրապետութիւնը, նրա նիւթական հա-
 բըստութիւնը: Ուրեմն իրենց զսասային շահերի, եկեղեցու կայունաց-
 ման համար իսկ պէտք էր հսկայ աշխատանք կատարել և քրիստո-
 նէութիւնը մատչելի դարձնել ժողովրդին: Այս նպատակով առաջին
 փորձը անում է ինքը՝ Գրիգոր Լուսաւորիչը: Նա հիմնում է յոյն և
 ասորի լեզուներով դպրոցներ: Բայց ընկերային և կրթական մեծ բա-
 րենորոգումների ծրագիրը մշակում է միայն Ներսէս կաթողիկոս: Նա
 փորձում է յեղաշրջել մեր կեանքը քրիստոնէութեան սկզբունքների
 նուազագոյնը կիրառելով այնտեղ: Այս ծրագրի հիմնական գաղափար-
 ները պէտք է մշակուած լինէին Ներսէսի հրաւիրած Աշտիշատի հա-
 մաժողովում: Այդ նոյն ժամանակ՝ դարի կէսին Արշակը սկսում է իր շի-
 նարարական գործը: Երկու իշխանութիւնները սկզբում համերաշխ էին
 ընթանում և ընդհանուր ծրագիր ունէին հայութեան ներքին կեանքի
 վերակառուցման: Փ. Բիւղանդացին դժբաղդարար շատ քիչ բան է
 հաղորդում Արշակի արած բարենորոգումների մասին, մինչ Ներսէսի
 բէֆօրիսների վերայ աւելի մանրամասն է կանգ առնում: Վերջինս
 հիմնում է հիւանդանոցներ, անկեղանոցներ, ապաստաններ՝ բոլոս-
 ներին, աղքատներին պատսպարում է, սնունդ է մատակարարում և
 առնում եկեղեցու հովանու տակ: Հիմնում է մենաստաններ, մեծ չա-
 փի է հասցնում վանական կեանքը: Բարենորոգում է ամուսնական
 կեանքը, ջանում է ազատագրել այն հեթանոսական բարոյականից և
 կառուցել քրիստոնէութեան պահանջների վերայ: Ներսէսի գործը նոր
 երևույթ չէր. այս բոլորը լայնօրէն կիրառուած էր կայսրութեան մէջ,
 աւելի ուշ 11—15րդ դարերում նոյնն էր կատարում եկեղեցին: Եւրո-
 պայի մէջ, եկեղեցին ընկերային արդարութեան գաղափարի կիրառու-
 ղըն էր. հասարակական խոնարհ խաւերին նա էր առնում իր հովա-
 նու տակ և տալիս ապահովութիւն, խնամք, և սնունդ: Պետութիւն
 նը այս գործերով չէր զբաղւում, նա դնում էր միայն գինաստիական
 և ռազմական նպատակներ: Եկեղեցու գործի սահմանն աւելի լայն
 էր, նրա միջավայրում էր զարգանում նաև գիրն ու գրականութիւն
 նը, կրօնական և փիլիսոփայական միտքը:

Ահա այս բոլորը, սեղմ չափերով տեղի էր ունենում Ներսէսի ջանքերով Հայաստանում չորրորդ դարի կէսերին: Նա հիմնում է յոյն և ասորի դպրոցներ. «կարգեւ ի սեղիս սեղիս դպրոցս յունարեմ եւ ասորեբեմ յամ գաւառս հայոց»: Ի հարկէ ընկերային և կրթական այս հաստատութիւնները պահելու համար անհրաժեշտ էր խոշոր նիւթական հարստութիւն. եկեղեցին ունէր իր կալուածները. Ներսէսը հոգ է տանում նրանց բարգաւաճման համար:

Այս բոլորի հետեւանքով Ներսէսի եւ եկեղեցու հեղինակութիւնը արտակարգօրէն բարձրացաւ: Հանրային օժանդակութիւնը, քրիստոնէական ողորմածութեան և բարին գործելու հրահանգը և փորձը մէկ զէնք էր կղերի ձեռքին. իր իշխանութիւնը գերակշիռ դարձնելու: Ըստ Ներսէսի Հայոց ամբողջ ժողովուրդը պիտի կազմակերպուէր որպէս «կարգ միաբանութեան վանկանաց համաեւխարհի», որի մէջ թոյլատրուում էր միայն օրինական ամուսնութիւնը: «Առաքելաւարգ» կանոնները միայն պիտի կիրառուէր կեանքի մէջ: Ներսէսը Արշակունիաց պետութեան մէջ ստեղծել էր՝ կրօնաւորների, վանականների մէկ պետութիւն, լաւ կազմակերպուած, աւելի դիտակից և կարգ ու կանոնի ենթակայ և միանգամայն անկախ աշխարհիկ իշխանութիւնից և յենուած եկեղեցու մեծ հարստութեան վերայ: Բնական է, որ Ներսէսի կրօնական իղէալը և նրա իրացումը պիտի հանդիպէր աշխարհիկ իշխանութեան ուժեղ դիմադրութեան: Արշակ Բ. եկեղեցու հօգօրացման և անկախութեան հետ հաշտուել չէր կարող: Նա իր նախորդների նշման մեծ ջանք էր թափում ստեղծելու կենտրոնացած և թագաւորի հեղինակութեան միայն ենթակայ իշխանութիւն: Այս միտումը իրեն պիտի ենթարկէր նաեւ եկեղեցին: Չէր կարելի ձիգ անել թուլացնելու աշխարհիկ նախարարութիւնը և պահել ու խնայել կղերական աւատատիրութիւնը: Որքան Արշակը պայքարում էր առաջինների դէմ, նոյնքան և էլ աւելի նա դէմ էր կղերի հեղինակութեան մեծանալուն և կալուածատիրութեան: Հայր Մարգարե, որ Արշակի գաղափարների արտայայտիչն է և գործադրող՝ Ներսէսի առաջ ռդնէր բեճման Տրդատայ արքայի ի մեռեալս եւ կենդանեացն ի կեանս, ազգի եւ տալիս եւ տոմի Արեւիկունեաց քաղաւորացն Հայոց, Զիարդ ասե, այսպիսի սեղիս կանանցահանգեռն մարդկան տուեալ է եւ ոչ արանց»^{*)}: Այս մտայնութիւնը յաղթանակում է Պապի ժամանակ. տեղի է ունենում եկեղեցական կալուածների բռնագրաւումը և նրա նախնականութեան թուլացումը:

Ներսէսի հիմնած դպրոցներում ուսումը պիտի լինէր կրօնական և անչափ յոյների և ասորիների միջոցով: Նրանց աւելի ուժ միանում

^{*)} Փ. Բիւզանդացի. էջ 97:

են այդ դպրոցներն աւարտած հայ աշակերտները, որոնց մէկ մասը իր ուսումը կատարելագործում էր ասորական և յունական դպրոցներում՝ Փոքր Ասիայում և Ասորիքում։ Այդպիսի գրթութիւն էին ընտացել Լուսաւորչի տան նշանաւոր գէմքերը։ Ուրեմն քրիստոնէութիւնը բերեց բարձր մտաւոր կրթութեան պահանջ. նա ստեղծեց հայ ուսանողութիւնը։ Սրանք ասորա-յունական միջավայրում ծանօթանում էին ոչ միայն նոր կրօնի, վարդապետութեան, եկեղեցական հայրերի գրականութեան, այլև գեոհեւ վերապրող հելենիստական գրական երկերի և փիլիսոփայական համակարգութեանց հետ։ Նրանք օտար երկիրներից բերում էին նոր կենցաղ, նոր ըմբռնումներ և ապրելակերպ։ Իրենց կրթութիւնը աւարտելուց յետոյ, նրանք վերադառնում էին Հայաստան, մտնում հոգեւորականութեան շարքերը և ուսուցանում ժողովրդին։ Սրանք աւելի մօտ էին ժողովրդին, հաղորդակից կենդանի լեզուով։ Նրանք էլ եկեղեցիներում կարգում էին յունարէն և ասորերէն, բայց թարգմանում էին հայերէն։ Ուրեմն գիւղերորդ զարի կէսերին Հայաստանում ստեղծուած էր հայածաղում թարգմանիչների մէկ ստուար խումբ, որ կարգում էր օտար լեզուներով, սակայն քարոզում էր հայերէն։ Նրանց բերանում հայ լեզուն մշակւում էր, չափւում, հարստանում և զտնուում աւելի բարդ, բարձր, վերացական մտքերի, գաղափարների զօրծիք։ Նրանք հայ լեզուի մշակողներն էին, բայց ոչ առաջինները։ Մեր լեզուն անցել էր հոլովոյթի երկար դարեր։ Երբորդ զարում Քր. առաջ նրանով արդէն խոսում էին Հայոց բարձրաւնդակում ապրող ժողովուրդները։ Նրա ծաւալման շատ են նպաստում Արտաշիսեանները իրենց արքունիքով։ Եթէ նրանց օրով հայ լեզուն գրական լեզու չգարձաւ, ապա գոնէ պետական էր՝ պալատում խօսում էին այդ լեզուով, պաշտօնեաներին և զօրքին հրահանգները տրւում էր հայերէն։ Այդ լեզուն մշակուեց դուսանների, վրպասանների բերանում։ Սրանք նրան դարձրին հերոսական գործերի, ազգային մեծ գէմքերի և նրանց մոռին վէպեր հիւսող և պատմող, աստուածների փառաբանող լեզու։ Նա հօրացաւ և դարձաւ հոգեւոր բանաստեղծութեան լեզու քրմական չրջանակում։ Գուսանների, վրպասանների միջոցով այդ լեզուն՝ արքայական պալատներից մտաւ նախարարների զղակները, ամբոցները և այնտեղից էլ ազատների աները և շինականների խրճիթները։

Քրիստոնէութիւնը՝ երբ բանաւոր թարգմանիչների միջոցով հայ լեզուն դարձրեց միջոց նոր կրօնի համար, շարունակողն էր հանդիսանում հին գործի, նախորդ սերունդների, որոնք ստեղծել էին հայ լեզուի ծաւալումը, ժողովրդականացումը։ Այդ լեզուն նա այժմ դարձրեց նոր գաղափարների մշակման և արտայայտելու գործիք՝ նախ բերանացի, բանաւոր, ապա ժողանդութիւն տուեց հինգերորդ դարի թարգմանիչներին, որոնք դարձրին նրան գրական լեզու։

Բայց Ներսէսի օտարալեզու այս դպրոցները անբաւարար էին քրիստոնէութիւնը ժողովրդականացնելու, մասշնչի դարձնելու հայութեան: Օտար դպրոցների միջոցով նա սեփականութիւնն էր դառնում շատ քչերին: «Բագուքիւն ժողովրդոց ունայնք եւ քափուրք հրաժարեալ գնային յեկեղեցւոյն. եւ ուսուցիչ հանելով յոգւոց եւ հառաչելով զլջանային զսնոսի ջանն իւրեանց»^{*)}: Օտար լեզուի միջոցով կարելի էր ստեղծել թարգմանիչների խումբ, բայց անկարելի էր ամբողջ մէկ ժողովուրդ քրիստոնեականացնել: Իր մեծ զանգուածներով հայութիւնը մասնակից չէր քրիստոնէութեան հոգեւոր հարստութեան: Ներսէսը և իր գործակիցները ճիշտ նպատակին զիմեցին սխալ ճանապարհով: Պէտք էր չափել այն: Հայութեան քրիստոնէացումն պէտք էր կատարել միայն և միայն հայերէն լեզուով: Այս ճանաչողութեան հասաւ Ներսէսին յաջորդող սերունդը՝ իր իսկ որդու՝ Սահակի առաջնորդութեամբ:

Հայ լեզուն բարձրացնելու, գրի և քրիստոնէութեան լեզու դարձնելու ունէր և մէկ ուրիշ պատճառ: Գրանով միայն կարելի էր տալել աւուրիներին գերակշռութիւնը հայ դպրոցի, նուիրապետութեան մէջ. դրանով միայն հայ կեանքից բարձրացող կղերական մտաւորականը կարող էր դառնալ հարագաս ժողովրդի կրօնական-կրթական ղեկավարը, իսկ եւ դիրք գրաւել մեր կեանքում: Ուրեմն լեզուն և գրի պահանջը ընկերային պայքարի արտայայտութեան մէկ ձևն էր, որ տեղի էր ունենում հայ և ասորի կղերականութեան մէջ: Սկզբից և եւ ասորիները հայոց նուիրապետութեան մէջ գերակշիւ դիրք են խաղում: Ասորական եկեղեցին իր հոգեւոր նուաճումների սահմանի մէջ առաւ Հայաստանը և շատ վաղ ժամանակներից միախառնուեց ուղարկեց այն տեղ: Գրիգոր Լուսաւորչից առաջ Հայաստանին Հայաստանում ոչ միայն քրիստոնէայ համայնքներ կային, այլև ստեղծել էին որոշ վարչութիւն՝ այդ համայնքներին միացնող, ուր ասորիները իրենց ձեռքն էին պահել ղեկավարութիւնը: Պէտք է ենթադրել, որ հարաւից թափանցող քրիստոնէութիւնը միայն ասորիների միջոցով չէր կատարւում, այլև հայերի, որոնք հիւսիսային Միջագետքի քաղաքների մէջ զգալի թիւ էին կազմում: Այս քաղաքներից «Եղեսիան հանդիսւնում էր ասորական ազգային բնակչութեան ամենաուսումնաւոր կենտրոնը: Գարձնում է յուշարէնի շնորհիւ յետ մզուած ասորիները եկեղեցական լեզու և սկսում է աշխատիլ նաեւ իր հարեւանների մէջ աւետարանի լոյսը տարածելու մասին մտածել»^{**)}: Աւելի ուշ Մծբինն է դառնում

^{*)} Ղ. Փարպեցի. էջ 16:

^{**)} Ե. Տէր Մինասեան. Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորական եկեղեցիների հետ. 1908 թ. Էջմիածին էջ 19:

ասորական լուսաւորութեան կենտրոնը: Գրիստոնէութեան մէկ ուրիշ հոսանք Հայաստան է թափանցում արեւմուտքից: Այդ հոսանքը մենք կոչում ենք յունական. նրա գլուխը կանգնած էր Գր. Լուսաւորիչը, որ աշխարհիկ իշխանութեան օժանդակութեամբ գլուխ է բերում այն, ինչ որ չկարողացաւ անել հարաւի՝ ասորական հոսանքը՝ քրիստոնէութեան պետականացումը: Գրիգորը Հայաստան մտնում է Փոքր Հայքի վրայով. այնտեղ կոչ է անում «եղբայրներին» միանալ իրեն եւ գնալ Հայաստան քարոզելու: Պէտք է ենթադրել, որ այդ եղբայրները միայն յոյները չէին, այլեւ հայեր: Փոքր Հայքը թէեւ անջատուած էր Մեծ Հայքից քաղաքականապէս, բայց մնաց հայկական շատ երկար ժամանակ. նա մշակոյթով աւելի բարձր էր. երկար դարեր ապրել էր յունա-հռոմէական քաղաքակրթական միջավայրում. այնտեղի քաղաքներում քրիստոնէութիւնը մեծ նուաճումներ էր կատարել: Փոքր Հայքի հայութիւնն է, որ մասնակից էր քրիստոնէութեան վերելքին եւ ընդհանուր եկեղեցուն տուել էր նշանաւոր դէմքեր: Արդ, անկարելի է ընդունիլ, որ այդ հայերը արձագանքած չլինեն Գր. Լուսաւորչի կոչին եւ մասնակից եղած չլինեն Մեծ Հայքի քրիստոնէացման: Մենք չենք ընդունում, որ հարաւից եւ արեւմուտքից՝ հայաշատ վայրերից օտարները թափանցեն Հայաստան նոր կըրօնը քարոզելու՝ առանց այդ տեղի հայերի մասնակցութեան: Բայց նրանք ղեկավարութեան մէջ չէին, զալիս էին որպէս մասը յոյն եւ ասորի միսիոնարական խմբերի եւ գործում էին նրանց շարքերում եւ օգտուում էին նրանց լեզուից եւ գրականութիւնից:

Գրիգոր Լուսաւորիչը Հայաստանում դաւաւ կաղմակերպուած ասորի համայնքներ, եկեղեցի եւ վարչութիւն: Նրանք Հայաստանի հարաւը առել էին իրենց ազդեցութեան տակ: Այս բանին նպաստում էր այդ վայրերի խառն բնակչութիւնը. եկող ասորիները գործում եւ քարոզում էին լեզուակից ժողովրդի մէջ: Գրիգոր Լուսաւորիչը ի նկատի պիտի ունենար նրանց ուժը, կաղմակերպութիւնը. նրանցից պիտի ընտրէր իր գործակիցներին: Այդպիսիներից մէկն էր ասորի Դանիէլ եպիսկոպոսը, մի սրբակեաց եւ խիստ մարդ: Տարօնը ասորի քրիստոնէութեան կենտրոններից մէկն է դառնում: Այդ շրջանի եպիսկոպոսները ասորական ծագումն ունէին. «Հայոց երկրի հաւաւային եւ հաւաւաւաւաւաւաւ մասում ասորական քաղաքները այնքան հաստատուն եւ ամրացնել էին իրենց Գրիգորի ժամանակ, որ վերջինս կարիք չգտաւ այդ կողմերը նորից քաղաքներ ուղարկելու»*): Գրիգոր Լուսաւորչի եւ ասորի քարոզիչների գործակցութիւնը ունեցաւ այն հետեւանքը, որ

*) Ե. Տեր Մինասեան. Հայ եւ ասորի եկեղեցիները. էջ 29:

Հայաստանը բաժանուեց երկու կրօնաւորութեան ազգեցութեանց շըրջանակի։ հարաւային Հայաստանը ընկաւ ասորիներին և նրանց ազգեցութիւնը այնքան մեծ էր և այդ շրջանակից զուրս, որ նրանց զեկավարները բարձրանում էին նաև Հայոց կաթողիկոսութեան գահը։ Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ իր սաղմնաւորման շրջանում հայ նուիրապետութիւնը մեծ չէր․ գուցէ կազմուած լինէր միայն երկու ընտանիքից՝ Գրիգոր Լուսաւորչի և Աղբիանոսի։ Վերջինս քրմական միջավայրից էր զուրս եկել և մասի նոր կրօնի նուիրապետութեան մէջ։

Այս երկու տունը և փոքրաթիւ հայ կղերը անկարող էին քրիստոնէութիւնը տարածել և պատուաւորել Հայաստանում։ հայոց կղերի մեծ մասը հաւանաբար ասորիներ լինէին, որոնք իրենց թիկունքում ունէին ասորա-սիմական աշխարհը։ Զորքոյր գարում ասորա-սիմական մրցութիւնը՝ Հայոց եկեղեցին իրենց ձեռքին պահելու՝ հասնում է իր բարձր աստիճան և վերջանում է միայն հինգերորդ դարի 40-ական թուերին։ Այս մրցութիւնը անցնում է բազմաթիւ փոփոխով և միայն կրօնական, մշակութային սահմանների մէջ չի մնում։

«Ասորի հոգեւորականն եր սկսել Հայասանը լուսաւորելու գործը եւ բնականաբար չպէտի քոյլ տաւ, որ իրենից շատ յետոյ եկող հելենական միսիոնարները գործունեութեան ասպարեզները իր ձեռքից խլեն։ Ամբողջ Դ. եւ Ն. դարերում պայքար են մղում նրանք իրենց իսլամներէի համար, մինչեւ այն ժամանակ, երբ մայրենի ասորական եկեղեցին ներքին բաժանումից պառակտուած եւ բուլացած այլեւս անկարող եր որեւէ կերպ օգնել նրանց»*)։

Հայաստան էին գալիս ոչ միայն ասորի միսիոնարներ, այլև ուսուցիչներ, ասորի մտաւորականներ։ նրանք Հայաստանի կրթական գործը տուել էին իրենց ձեռքը։ Ասորիները գտնուած էր բարձր մտաւորական և կրթութեան լեզու անգիր Հայաստանի համար։ «Ասորիները, ասում է ակադեմիկոս Սս. Մալխասեանք իր՝ Մովսէս Խորենացու աշխարհաբար քարգմանութեան ընդարձակ ներածութեան մէջ, վաղուց իվեր տիրապետող ազգեցութիւն էին ձեռք բերել Հայաստանում։ Զմուռանաւ, եւ քրիստոնէութիւնն սկսուելուց իվեր ասորի հոգեւորականներով լցուեց Հայասանը. ժամերգութիւնը կատարուում եր ասորերէն լեզուով. հայ պատանիները Ասորիք էին գնում ասորերէն սովորելու, որպէսզի հայրենիք վերադառնալով կարողանան ասորերէն լեզուով պատշաճաւորել կատարել հայոց եկեղեցիներում։ Ասորիները ուժեղ էին իրենց

*) Ն. Տէր Մինասեան. Հայ եւ ասորի եկեղեցիները. էջ 11։

մասնայով եւ գրաւած բարձր դիրքերով»*)։ Հայը առաջին անգամ աւստրական քրիստոնէութեան միջոցով ծանօթանում էր մէկ ուրիշ մը-տաւոր աշխարհի հետ։ Նա լսում է և կարգում քրիստոնեայ հերոս-ներին, նահատակներին կեանքի մասին, ծանօթանում է եկեղեցական հայրերի գրուածներին, որոնց մաքերը ուրիշ խնդիրներով են զբաղ-ուած, նրանք՝ ասորիները լերում էին նոր երգեր, չարականներ՝ նը-ուիրուած սուրբերին, Քրիստոսին, Աստու վառաբանութեան։ Ծանո-թանում էին ասորի հեղինակների հետ։ Նրանք քրիստոնէութեան մի-ջոցով բերում էին նոր զգացում՝ բարոյական չափանիշ՝ մեղքի, ար-դարութեան, հատուցման գաղափարը։ Նրանց միջոցով հայերի առաջ բացւում էր մէկ նոր աշխարհ՝ մտքերի, կենսաձեւի, պատմութիւն-ների, հերոսութիւնների, որոնք ոչ մէկ առնչութիւն չունէին իրենց վէպերի, առասպելների, գուսանակա՞ն երգերի հետ։ Ասորիները ա-ռաջին յեղափոխիչներն էին հայ մաքի։ Նրանց զպրօցներէց է, որ դուրս էին գալիս հայ առաջին ուսանողները և նոր գաղափարների սերմնացանը հանդիսանում։

Բայց այս բոլորը չէր։ Ասորիները չէին սահմանափակւում միայն կրթական-միսիոնարական գործերով։ Նրանք գալիս էին Հայաստան բարձր դիրք գրաւելու, նւթական հարստութիւն ձեռք բերելու։ Նը-րանք տէր էին դարձել եղեղեցական կալուածների, հատոյթաբեր վան-քերի։ Նրանք Հայաստանում ազդեցիկ և արտօնեալ դաս էին հայոց նուիրապետութեան մէջ։ Նրա մէջ օտարները, առաջին հերթի, ասո-րիները գերիշխող դիրք էին գրաւել։

Ասորի միսիոնարները մինակ չէին գալիս Հայաստան, այլ ըն-տանիքով, ազգականներով։ Հասկնալի է, որ սրանք լցւում էին Հա-յաստան ոչ թէ կրօնական նպատակներով, այլ հարստանալու տեն-չով։ Հայաստանը ասորիների համար շահագործման ընդարձակ դաշտ էր, փառքի, զրբքի հասնելու մեծ ասպարէզ կար նրանց առջև։ Նը-րանք զարգացրին Գեպոսիզմը — այսինքն վանականների, կղերի հետ եկող ազգականների համար և նրանց միջոցով Հայաստանի և հայ վանքերի ու եկեղեցիների կողոպուտը։ Եւ ինչպէս վկայում է Դ. Փարպեցին՝ եկողները իրենց վարք ու բարքով օրինակ ծառայել չէին կարող հայութեան համար։ Նրա խօսքը վերաբերում է հինգերորդ դարին, բայց նոյնն էր և չորրորդ դարի ասորին։ Ոմն Բրքիշոյ՝ նը-

*) Այս հատուածը վերցրել ենք Ամերիկահայ «Լրաբեր» քերթից ուր տպագրւած էր Ստ. Մալխասեանի Խորհեացու քաղմանութեան ցե-րածուրիւնը։

շահակում է Հայոց կաթողիկոս «այլ յազգէ ասորւոց, եկեալ յաւար-
 ւորն Հայոց իւրով գաւառակցոք, որք չէին յոյժ կրօնիւք, եկեալք ընդ հը-
 մա յԱսորեստանէ, ըս սովորութեան իւրեանց աւխարհին քանակնոք եւ
 ոչ կէին ըս սուրբ եւ անբիծ կրօնիցն...»*)։ Եւ բնական է, որ նրանց
 պայքարը հակառակորդներին դէմ ոչ թէ ուղղուած է միայն իրենց գա-
 ղաւարների պաշտպանութեան, այլեւ այն բացառիկ դիրքի, շահերի
 արտօնութիւններին, նիւթական աղբիւրներին, որ ձեռք էին բերել
 Հայաստանում։ Սնուչատ նրանք իրենց հետ ունէին հայ ծագումով
 կղերականներ, որոնց հովանաւորում էին, պահում իրենց ձեռքի տակ,
 բաժին հանում իրենց հարստութիւնից եւ այս ձեւով ստեղծում յենա-
 րաններ։ Սրանք հայ կղերի այն խաւն էր, որ հազիւ աւարտում էր
 տեղական դպրոցները եւ անցնում մանր մօշոր վարչական գործերի՝
 ծառայելու համար տէրերին։ Նրանք աւելի մեծ նպատակներ չունէին՝
 քան ձեռք բերել դիրք, նիւթական բարիք եւ գովքը անել նրանց,
 ովքեր այդ բոլորը կտային իրենց։ Առանց այս յենարանի, ասորի իշ-
 խող կղերը չէր կարող յարատեւել իր գոյութիւնն եւ նոյնիսկ կա-
 թողիկոսական գահը ժողովրդի։ Նրանք այնքան ուժեղ էին, որ նոյն
 իսկ 410 թ. կազմուած ասորի եկեղեցու պետը՝ Սելեւկիայի կաթողի-
 կոսը՝ կարող էր իրեն համարել նաեւ Հայաստանի կաթողիկոս։ Սն-
 յուչատ նա յենում էր Հայաստանի մէջ եղած այն մեծազանգուած ա-
 սորի կղերի վերայ, որ հակուած էր դէպի նոր կազմակերպուած կա-
 թողիկոսութիւնը եւ ուղղւած էին նրա հեղինակութեան եւ ազդեցու-
 թեան առաջնապահը լինել Հայաստանում։ Այս բոլորը ասորի ազգայ-
 նութեան վերելքն էր եւ ծաւալումը։ Չորրորդ դարում Հայաստանի
 մէջ չկար դիմադրական մեծ հոսանք, որ կասեցնէր նրանց արշաւը եւ
 սահման դնէր նրանց ազդեցութեան։ Բայց այդ չի նշանակում, որ
 ամեն ընդդիմութիւն մեծել էր։ Հայ ուսանողների այն հոսանքը, որ
 վերադառնում էր յոյն եւ ասորի դպրոցները աւարտելուց յետոյ՝ մըտ-
 նում էին ժողովրդի մէջ եւ նրանց գործը աւելի արդիւնաւորում էր,
 որովհետեւ նրանք հայերէն էին քարոզում, ուսուցանում։ Նրանք ա-
 ւելի հարազատ էին ու մատչելի։ Ժողովուրդը նրանց հետ աւելի պի-
 տի կապուէր։ Այս նոր վերադարձած երիտասարդ ուժերը բնափառն է,
 որ ջանային կեանքում առաջնակարգ դիրք գրաւել, լեզուակից եւ հա-
 րազատ ժողովրդի ուսման եւ եկեղեցու վարչութեան գլուխն անցնել։
 Հասկնալի է եւ այն, որ նրանք գծկամութեամբ նայէին, թէ ինչպէս
 օտարները վատնում են հայկական հարստութիւնները, ինչպէս բա-
 րիքի մէկ մասը դուրս է գալիս երկրից եւ դնում Ասորիք։

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 26։

Նրանք թշնամիները պիտի լինէին ասորական նէպոտիզմի և նը-
բանց ազդեցութեան: Հակասորական այս պայքարի մէջ զիտակից
ինքնաճանաչ հայ երիտասարտ կղերը իր գէմ պիտի ունենար նաեւ
հայ կղերի այն զանգուածին, որ իր դոյութիւնը պարտական էր ասորի-
ների գերակշռութեան: Նրանք առաջ էին դնացել, զիրք գրաւել ծա-
ռայելով միայն ասորիներին, նրանց զիրքի ամրացման: Ասորիների
գերակշռութեան դէմ եղած պայքարը ի վերջոյ ուղղուած էր և նրանց
դէմ, որոնք աւելի տգէտ էին, պատեհապաշտ, մեծ գաղափարներից
և ներշնչումներից զուրկ: Եւ նրանք էլ միացած ասորիների հետ պի-
տի հալածէին հայ կղերի այդ նոր ինքնաճանաչ հատուածին, որ ճիգ
էր թափում Հայոց եկեղեցին և կրթութիւնը ազատադրելու նրան-
ցից: Այս բանը ցայտուն կերպով երեւում է հինգերորդ դարում, որի
փայլուն ապացոյցը Ղ. Փարպեցու թուղթն է, ուր արտայայտուել է
երկու հոսանքների պայքարը, սակայն անշուշտ նոյնը պիտի եղած
լինի և չորրորդ դարում: Այդ պայքարն է, որ ի վերջոյ ստեղծում է
հայ գիրը, լեզուի բարձրացումը, որ յետ էր վանկու ասորի լեզուի
մենատիրութիւնը հայ զարոյցներում:

Յունական քրիստոնէութիւնը, որ մուտք էր գործում Բիւզան-
դիայից չէր կատարւում մեծազանգուած յոյն միսիոնարների միջոցով,
այլ հայերի: Գոնէ այդ հոսանքի ղեկավարութիւնը հայերի ձեռքն էր:
Մեղ յայտնի է Գր. Լուսաւորչի տունը, որ հարիւր տարուց աւելի,
գլխաւորեց յունական քրիստոնէութիւնը: Այս առիւթը խոշոր գործ
կատարեց Հայաստանի կրօնական-բարոյական և կրթական գործի մէջ.
Նրա անուան հետ է կապւում քրիստոնէութեան պետականացումը,
եկեղեցու կազմակերպութիւնը, դպրոցական-կրթական ցանցի ստեղ-
ծումը, քրիստոնէական օղորմածութեան և սիրոյ նուազապոյն կիրա-
ռումն մեր կեանքում. ճիգը ժողովրդականացնելու և ազգայնացնելու
քրիստոնէութիւնը: Այս հոսանքը ուղղւած էր Հայոց եկեղեցին սերտ-
բէն կապւած տեսնել յունական եկեղեցու հետ: Իր ներշնչումները,
գիրն ու գրականութիւնը, նոր կրօնի բմբուսները նա մշակել էր և
ստանում էր Բիւզանդիայից: Նա շեշտուած յունական գրիմաշրջում
ունէր, որովհետեւ միայն նրա վերայ կրթնած նա կարող էր պայքա-
րիլ ասորական շատ ուժեղ ազդեցութեան դէմ, ապա մի քիչ յետոյ՝
Իրանի դէմ:

Կրօնա կրթական, գիրքի և հարստութեան համար մղուող այս
մրցութիւնը աւելի բարդանում, դառնում էր քաղաքական նոսաճեցե-
րի մրցութիւն: Կազմակերպւում էր երկու կուսակցութիւն՝ ասորական և
յունական: Ասացինք որ ասորիների հետ միացած էր հայ կղերի մէկ
մասը: Դրսի ուժերից՝ Իրանը օգտոււմ էր ասորական հոսանքից,
պաշտպան կանգնում նրան. նրանց հետ էր նաև հայ նախարարու-

թեան այն մասը, որ հսկուած էր Իրանին: Վերջինիս համար, եթէ քրիստոնէութիւնը մնալու, յարատեւելու էր Հայաստանում. գերադասելի էր, որ դա լինի ասորական քրիստոնէութիւնը: Ասորիները, մանաւանդ Հայաստանի մէջ ապաքաղաքական տարր էին. էլ աւելի, իրենք է, որ որոնում էին Իրանի հովանին հայ բարձրացող մաաւրականութեան և յունական ազդեցութեան դէմ պայքարելու համար: Աստիճանաբար այս հոսանքին մօտեցաւ նաև Աղբիանոսեան տոհմը, որ մրցորդ էր Գր. Լուսաւորչի տան՝ կաթողիկոսութեան համար: Աղբիանոսեան տան կաթողիկոսները՝ լաւ համբաւ չունին մեր պատմագիրներին մօտ. «բայց միայն իւր անձն սուրբ պահեք եւ ի հարկէ ընգե՛րեք անօրէն քաղաւորին եւ ըստ նորին կամացն երբայ հնազանդեալ»: Այս աւելում է Փառէնի մասին Աղբիանոսի տոհմից: Ծանալը հետեւում էր «ըստ նմին օրինակի»: Ներսէսի հրաժարումից յետոյ Արշակը կաթողիկոսութեան է բարձրացնում ոմն Չունակի. նա «էր սքուկ ի սքուկաց արհունի», եւ. «էր Չունակ այր զգօն եւ ոչինչ ունէր լեզու յանդիմանութեան կամ խրատու, այլ հաւանեալ էր քաղաւորին զինչ եւ նա գործիցէ»: Ներսէսի մահից յետոյ Պոպը կաթողիկոսութեան է կանչում Յուսիկ եպիսկոպոսին Աղբիանոսեան տոհմից: Նա էլ ըստ պատմագրի «էւ սա քրիստոնէայ, բայց համարձակութեամբ, յանդիմանութեամբ ինչ ընդ ումեք զիշխեք բարբառել կամ զի երկնչոս էր եւ հաւան եւ ըստ կամաց քաղաւորին միայն ունէր զպատիւն...»*): Աղբիանոսեան տոհմին հարազատ չէր յունական կրթութիւնը և յունական քրիստոնէութեան պահանջները. նրանք այն մեծ բէֆօրմների ծրագրը չունէին, ինչ ունէր Ներսէսը, և բարոյականի մէջ էլ այն խոտապահանջը չէին, ինչ Յուսիկը, ոչ էլ այն մեծ գիտական պատրաստութիւնը ունէին՝ ինչ Սահակը: Նրանք հիթանոս հայութեան քրմական շրջանակից էին բարձրացել և պահել էին նրանից շատ բան: Յարմարուող էին, կամակատար, որովհետեւ միայն այդ միջոցով նրանք կարող էին պահել կաթողիկոսութիւնը: Նրանց դէմ էր կեսաբիւսն, յունամիտ հոսանքը և զուցէ այս էր պատճառը, որ նրանց օրով տեղի ունեցաւ հայ և կեսաբիւսի աթոռի խզումը: Այդ բանը Պապի ցանկութիւնն էր. նա ուզում էր թուլացնել Բիւզանդական ազդեցութիւնը Հայոց եկեղեցու վրայ: Վարչականօրէն նա անկախացրեց եկեղեցին և այս գործում Աղբիանոսեան տոհմը ներառեալ էր: Այսպէսով մենք տեսնում ենք, որ չորրորդ դարում Հայաստանի մէջ շատ չեղտուած ձեւով երեւում են երկու հոսանքներ: «Այդ կուսակցութիւններից մէկը քաղաւորական սան եւ ազնուականու-

*) Փ. Բիւզանդացի. էջ 39, 105, 191:

քեան մէկ խոսք ու մասի հետ իրեն ճշմարտապէս եւ կուլտուրայէս միացած եւ զգում պարսկական պետութեան հետ եւ ոչ մէկ ցանկութիւն եւ հաշիւ չունէր նրանից բաժանուելու կամ նոյնիսկ խորքանելու։ Միւս կուսակցութիւնը, որի գլուխը կանգնած է լինում Կեսարիայում յունական կրթութիւն ստացած եւ յունական օրինակացիա ունեցող հայ կաթողիկոսներ Գրիգոր Լուսաւորչի ցեղից եւ որին անդամակցում էին նաեւ հռոմեական նահանգների սահմանակից եւ հռոմեական ազդեցութեան ներքոյ գտնուող որոշ հայ նախաւարական սներ՝ աւելի հակուած էին դէպի Հռոմը եւ ապա Բիւզանդիան, որի հետ նրանք իրենց կապուած էին զգում ոչ միայն ճշմարտական շահերով, այլեւ կուլտուրական շահազրգուծութիւններով»*)։ Հոսանքների այս պայթքը տեղի է ունենում նախ լեզուի շուրջը, ոչ թէ հայոց, այլ քրիստոնէական դրականութիւն և միտք ստեղծած յոյն և ասորի լեզուների շուրջը։ Որը նրանցից պիտի իշխի, գործածութեան դրուի Հայաստանի մէջ։ Երկրի բաժանումից առաջ էլ այդ հարցը դրուած էր։ Իրանի ղեկավարութիւնը արհիւլում էր յունական դրքերի գործածութիւնը հայ եկեղեցիներում և հալածում էր հայ կղերի յունամիտ հոսանքին։ Տեսանք որ Մենք. Արծրունին այրում էր յունական դրքերը, արհիւլում էր յոյն լեզուի գործածութիւնը։ Նոյնը աւելի մեծ չափով կատարուեց Հայաստանի բաժանումից յետոյ։ Իրանը ճեշապնդում եւ, որ իրեն բաժնի հայութիւնը իր բոլոր կապերը խզի Բիւզանդիայի հետ. այս և՛ քաղաքական և՛ կրօնա-կրթական միտում ունէր։

Հայ կղերի բանիմաց մասը սնուում էր յունական քրիստոնէութեան մշակոյթով. դա նրա հոգեկան հարստացման աղբիւրն էր. պէտք էր ցամաքեցնել այդ աղբիւրը։ Կտրելով Բիւզանդիայի հետ աւմեն կապ՝ հայութիւնը կտրում ու խորթանում էր նաեւ սահմանից միւս կողմը գտնուած «կէս ազգն Հայոց» հաւաքականութիւնից։ Իրանի ղեկավարութեան համար ինչ որ յունական էր՝ կասկածելի էր ու վաճառուոր։ Դրա փոխարէն նա թոյլ էր տալիս ասորերէնի ազատ և համատարած գործածութիւնը, որ ինչպէս ասացինք վառնաւոր էր, նա ապաքաղաքական ազդի և զանգուածների լեզու էր. մինչ յունական լեզուի թիկունքում կանգնած էր հսկայ Բիւզանդական կայսրութիւնը։ Իրանի սահմաններից ներս և դուրսը ասորին էր հետապնդում որեւէ քաղաքական նպատակ, սեմական նախարհը իր ուժերը վաղուց սպառել էր այդ բանի համար. յունական աշխարհը ստեղծել էր նոր յունական-բիւզանդական կայսրութիւնը, որ նուաճումների հետամուտ էր և բոլոր մեծ ու փոքր ազգերի մէջ ըս-

*) Ն. Տէր Մինասեան. «Ուկեղարի հայ գրականութիւնը», էջ 7։

տեղծում էր յենարաններ, հասանքներ՝ իր ազդեցութիւնը տարածող: Յոյն լեզուն ծառայում էր այդ ազդեցութեան շրջանակը ընդարձակելու: Ասորական ազգային-կրօնական վերելքը կատարւում էր իր լեզուով ու գրականութեամբ, որ նոյնքան մխտական վերաբերում ունէր յունական լեզուին և գրականութեան հանդէպ, որքան իրանը: Ասորին օգտւում էր իրանի այս վերաբերումից և ծառայեցնում էր այն իր օգտին: Նա Հայաստանի բաժանումից յետոյ շատ աւելի համարձակ էր: Հայութիւնը պիտի յարմարուէր նոր պայմաններին և ջանար ասորերէնի միջոցով լրացնել իր հոգեւոր ծարարը: «Գրեթէ գիւտի համար Ս. Մեսրոպը Ասորիքի դիմեց եւ ոչ Յունաստան: Ս. Գիրքը առաջին անգամ ասորերէնից քարգմանուեց, նոյնիսկ յունարէն գրուածքները հայերէն էին քարգմանում ասորերէն քարգմանութիւնից: Ս. Սահակի գանձակեցութեան միջոցին յետեւէ յետեւ Հայոց կաթողիկոս նստեցին ասորի հոգեւորականներ: Ասորիները ուժեղ էին իրենց մասսայով եւ գրաւած բարձր դիրքով եւ ունէին շատ հետեւողներ հայ հոգեւորականութեան միջից: Այս խումբը պահպանողական էր եւ համեմատաբար աւելի sqts»*): Հայերի մշակութային այս գիրքորոշումը հարկադրական էր: Զանազան էին կասկած չյարուցանել իրանի ղեկավարութեան մէջ: Այս գիրքորոշումից դժգոհ էին նաեւ Բիւզանդացիք: Նրանք կորցնում էին յունական մշակոյթի ծաւալման մէկ ընդարձակ երկիր: Գրեթէ գիւտից յետոյ Սահակը խնդրում էր կայսերական արքունիքից, որ թոյլ տրուի իրենց հայ դպրոցներ բանալու յունական Հայաստանում: Կայսրը մեղադրում է Սահակին. «զի ամենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս քաղաւորի եւ մեզ եւ ոչ քրդով բաւականացար ծանօթանալու, եւ առաւել յայսմ մեղադրեմք զի արհամարեալ զհարսարօս, որ ի մեռում քաղաքիս, յԱսորեաց ոմանց խնդրէիր զիմաստից գիւտս»։ Աւելի ուրոշ է Կ. Պոլսի պատրիարքի Աստիկոսի մեղադրական գրութիւնը Սահակին. «Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, երբ զիարդ քողեր զալբիւրդն եկեղեցւոյ զհայր մեր Յովնանէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ սովաւ եւ ամենայն քրիստոնեայք եւ ընդհանուր աշխարհի ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի, ուսի եւ ոսկեբերան կոչեցին զնա եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ կամեցաք ի սահմանական ջրոց զփափագ ծարաւոյն յազեցուցանել»*): Բիւզանդիայի ղեկավարներին հաճելի չէր հայերի հակուիլը ասորիների կողմը:

Ասորական այս կրթութիւնը հայ երիտասարդները ձեռք էին բերում շատ մեծ ծախքով և ճիգերով, երկար ճամբորդութեամբ: Մաշ-

*) Մ. Մալխասեան. Խորենացու քարգմանութեան նախաբանը:

**) Մ. Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց, էջ 534-536:

տոցը տեսնում է «զմեծ ջանն եւ զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հայասան աշխարհիս, որք բազում բոճակօք եւ հեռագնաց նանապարհօք եւ բազմամամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դըպրոցս ասորի գիտութեան»*)։ Դ. Փարպեցի, ասորական լեզուն և գրականութիւնը կոչում է «ակօգոս ուսում»։ Ինքը յունական կրթութեան և դպրոցի մարդ է. այն աւելի հարուստ էր, խոր և բազմա-կողմանի։ Քաղաքական պատճառների բերումով ասորիքէնը «Հայաստանում դարձաւ թոյլատրուած, միակ լեզուն։ Այգպէս էր և Իրանի ամբողջ պետութեան մէջ, քանի որ Այսրկովկասից դուրս Իրանի քերիստոնէութիւնը գերազանցօրէն ասորական էր։ Տեսնաք, որ բնիկ Իրանցի քրիստոնեաներ քիչ կային։ Ասորական քրիստոնէութեան այս մենատիրութեան հետեւանքով՝ ասորի լեզուն կայսրութեան մէջ զբ-րեթէ միակ քրիստոնէական գրականութեան, ժամերգութեան և զըպրօցի լեզու էր և իր տարածումով՝ երկրորդը՝ Իրանական լեզուից յե-տոյ։ Մէկը քաղաքական տիրապետութեան լեզու էր, միւսը կրօնա-կան. մէկը կրթնած էր միւսի վերա։ Հայոց եկեղեցու եւ աշխարհիկ դեկավարները երկու պայքար պիտի մղէին՝ երկու քիրող, նուաճող ու-ժերի դէմ։ Մէկ՝ Իրանի՝ իրենց քաղաքական եւ սոցիալական ազատու-թեանց համար, միւսը՝ ասորի լեզուի եւ ասորի կղերի դէմ՝ իրենց լեզ-ուի, հոգեկան եւ մտքի ազատութեան համար։ Մէկը միւսից անջատ չէր։ Եւ զէպքերն այնպէս զաստորութեցին, որ հայութեան ազատագրա-կան պայքարը նախ սկսուեց ասորիների գերիշխանութեան դէմ։

Ասորիները շատ լաւ էին օգտագործում ստեղծուած կացութիւնը։ Հայաստանի բաժանումը ծառայեց նրանց տիրապետութեան համար, քանի որ Հայոց աշխարհի չորս հինգերորդ մասը անցաւ Իրանին։ Նախարարներն անգամ հետամուտ էին, որ իրենց աներում յունարէ-նը գործածութիւնից դուրս գայ։ Ասորի լեզուի այս մենատիրութեան մասին է, որ խօսում է Դ. Փարպեցին, երբ գրում էր. «Բանգի պաւ-սօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վա-նորայս եւ յեկեղեցի, Հայասան ժողովրդոցս, յորմէ ոչինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդին այսպիսի մեծ աշխարհի եւ լինեք պաւսօ-նեցին աշխատութիւն եւ ժողովրդոցն անաճաւթիւն յանլուրեքնէ լեզուին ասորւոյ»*)։

Այս էր Հայաստանի հոգեւամաւոր կացութիւնը չորրորդ դարի վերջին։ Հայոց եկեղեցին ասորաւորում էր։ Նա ասորաւորում էր լեզուով, դպրոցներով, ժամասացութեամբ։ Այս շատ վտանգաւոր կացութիւն էր։ Հայութիւնը նոր էր կորցրել իր քաղաքական անկախութիւնը,

*) **) Դ. Փարպեցի. էջ 13։

այժմ կանգնած էր հոգեւոր-եկեղեցական անկախութեան կորուստի առաջ: Պէտք էր ազատագրել հայի հոգեւոր կեանքը, դպրոցը և եկեղեցին ասորիներէ մենաստիւթութիւնից: Պէտք էր գործի կանչել և լայն ապարելզ տալ հայ մտաւորականութեան, որ կանգնած էր յետին շարքերում: Անհրաժեշտ էր ազգայնացնել եկեղեցական նուիրագիտութիւնը, վարչութիւնը, լեզուն, ղեկավարութիւնը և գործնել աշխատանքի, հայկական նպատակներով: Պէտք էր սկսիլ լեզուից և գրից: Լեզուն բարձրացնել գրականութեան, գրականութիւնն էլ հայացնել լեզուի միջոցով:

386 թ. Հայաստանի բաժանումը և 389 թ. Բիւզանդական Հայաստանում թագաւորութեան վերացումն արագացրից մշակութային որոնումների գործը: Ժամանակի գործիչները պայծառօրէն տեսնում էին, որ հայ քաղաքական կեանքը խախտւում է: Նրանք տեսան նաև իրարից Գ.ի անկումը: Հայերի գոյութիւնը արգէն վտանգուած էր Բիւզանդական մասում: Կրօնը կապում էր նրանց յայտերի հետ: Ծիշա է դեռնում նախարարական սխառմի դէմ հալածանք չէր սկսում, բայց հայութիւնը վտանգուած էր յունական բարձր մշակոյթի մէջ, որ հրապուրիչ էր հայ նախարարութեան համար: Նրանք մտնում էին պետական ծառայութեան մէջ, որ առաջին քայլն էր սեփական ազգային զանգուածից անջատուելու: Իրանական Հայաստանում դրութիւնը նոյնքան վատ էր: Թագաւորներ իջեցնող, թագաւորներ բարձրացնող արքայից արքան մէկ օր էլ թագաւորութիւնը վերացնել կարող էր: Զկար այն ուժը հայութեան մէջ, որ ծառանար օտարի դէմ: Ընդհակառակն նա գործակցեց օտարի հետ անկախութիւնը թուլացնելու, սահմանափակելու: Օտարը սպասում էր միայն յարմար առիթի: Հայ ղեկավարութիւնը իրարից Գ.ի աքսորից յետոյ համոզուեց, որ քաղաքական կեանքի վերականգման համար պայքարն ապարդիւն է և անիմաստ: Մնում էր պայքարը շարունակել ուրիշ ճակատի վերայ՝ ներքնապէս մեծանալ, հոգեւոր արժէքներ ստեղծել, հաւաքուել եկեղեցու շուրջը: Քաղաքական կեանքը վերանորոգելու էր, պէտք էր հաւաքուել, այժմ պիտի հաւաքուել եկեղեցու մէջ: Պետութիւնը իր գործը աւարտել էր, հիմա շարունակելու էր եկեղեցին: Պետութիւն և եկեղեցի այս երկուսը՝ հայութեան հոլովոյթի երկու իրարու յաջորդող փուլերն են:

Ժամանակի գործիչները համոզուած էին, որ եթէ խորտակուող քաղաքական անօթը վերանորոգել անկարելի է, ապա կարելի է ապրել, հաւաքականօրէն յարապակել, բարձրորակ միութիւն զաւանդել հոգեւոր կեանքի ստեղծումով: Եւ այդ պիտի կառուցուի հայոց լեզուի վերայ: Նա պիտի բարձրանայ, դառնայ գրի լեզու, ծաւալուի, մտնէ

ամեն տեղ, զօղի, կապի բոլորին իրար հետ, դառնայ հասարակական, մշակութային մեծ ուժ, դառնայ զպրոց, երգ, զիրք, մանի ամեն խրճիթ և պալատ, լինի գործիքը նոր շինիչ, մեծ զաղափարների, ըզ-դացումների: Նրա շուրջը պիտի հաւաքուի և նրա միջոցով պիտի ստեղծուի այն ինչ կոչում ենք՝ հայութիւն: 400-ական թուերի մտա-ծողների, գործիչների առաջ դրուած էր նոյն հարցը՝ ինչ որ Ներսէսի և իր գործակիցների առաջ. ասացինք, որ Ներսէսը ճիշտ նպատակին զիմեց սխալ ուղիներով, այժմ հինգերորդ դարի սկզբի գործիչները ճիշտ նպատակին զիմում են ուղիղ ճանապարհով:

Գրերի գիւտի վերայ աշխատեց մէկ սերունդ, որ սովորել էր Ներսէսի զպրոցներում և տեսել էր Հայաստանի անկախութեան կորուս-տը: Դիրքը գանուեց Արշակունիների հարստութեան անկումից քսան տարի առաջ: Հետեւապէս Հայոց քաղաքական կեանքի այդ տագ-նապների մէջ՝ գիւտը արդիւնքը պիտի լինէր գերագոյն ճիգերի, ծը-րագրուած որոնումների: Անկախութիւնը տեսնում էր հայութեան անստոյգ և վտանգուած ապագան: Արշակունիների պետութիւնը, թէպէտ անկատար, բայց և այնպէս Հայոց միութեան մէկ ձեւն էր. այժմ այդ միութիւնը չկար, Արշակունիները ընկնում էին ընդ միշտ: Նրա հետ թուլանալու էր նաև Հայոց ռազմի ուժը՝ նախարարական և ռսասնիկ բանակը, նրա անկումով քաղաքական կեանքի առաքալե-ղից պիտի քաշուէին մի քանի նախարարական տներ, որոնք մինչ այդ, խոշոր գործեր էին կատարել: Մամիկոնեանների հոչակը ոչ միայն իրենց սոհմի ռազմունակութեան մէջ էր, այլև այն բանի, որ նրանք Արշակունիների սպարապետն էին, և Հայոց բոլոր զինեալ ուժերի հրամանատարները:

Արշակունիների թուլացումով պիտի արժէքազրկուէր նաև հայոց լեզուն, որ տեղ էր բռնել արքունիքում, զարգանում էր նրա հովա-նու տակ, որպէս պաշտօնէութեան, «աշխարհաժողովների», բանակի հրամանատարութեան, գուսանական երգերի լեզու: Քաղաքական ա-նթիի հետ լեզուն էր. որ աստիճանաբար կապող, զօղող ուժ էր դառնալու հայ կեանքում: Արշակունիների անկումով՝ պիտի սեղմուէր նաև Հայոց լեզուի գործածութեան սահմանը: Նրան փոխարինելու էր տեղական և ցեղական հիմքերով բարբառները, Նախարարների զըզ-եակները, ամբողջները դառնալու էին այդ բարբառների կենտրոնները, պալատական գուսաններին փոխարինելու էին նախարարական կեանքն ու կենցաղը երգող աշուղները: Պալատը փոխարինւում էր զղեակով, թագաւորը՝ նախարարով, լեզուն՝ բարբառով, համապետական նպա-տակները՝ տեղական շահերով: Փոխւում էր մէկ ամբողջ ընկերային

կարգ ու սարգ, մէկ լեզու, բանահիւսական մէկ վէպ, որի կենտրոնում ընկած էին մեր մեծ արքաների գործերը: Եւ այժմ ընկերային և քաղաքական այս տաղնապի պահուն բարձրացաւ մէկ նոր խաւ, որ իրեն յայտարարեց ժառանգը հին արժէքների: Արշակին և Պապին յաջորդեց Սահակը և Մեսրոպը: Սրանք չթողեցին, որ հայ լեզուն անգործածութեան մէջ կորչի. սեփականացրին այն և դաբճրին հկեղեցու լեզու, գրի և գրականութեան լեզու, ճիշդ այնպէս, ինչպէս արեւմուտքում լատին լեզուն կայսրութիւնից ժառանգութիւն անցաւ կաթոլիկ հկեղեցուն, դարձաւ ամբողջ Եւրոպան միացնող մեծագոյն գործիքներից մէկը: Իրենց գործի հէնց սկզբից մեր վերածնիչները ունէին հայ հոգու և մտքի արտայայտիչ լուսադոյն միջոցը, որ և դարձաւ գոյութեան հիմքը: Քաղաքական անօթը փչրուեց այն պահուն, երբ ստեղծուեւ էր մշակութային և լեզուական հայութիւնը: Վերջին Արշակունի մեծ թագաւորը զգում էր գալիք վտանգը, ուստի իր բոլոր ուժերը նուիրեց, միացրեց Սահակի և Մեսրոպի ջանքերին ստեղծելու, հիմնաւորելու նոր հայութիւնը: «Այլեւս հնարաւոր չէր ռազմաբաղաւակն կռիւր. անա այն մեծ փոփոխութիւնը, որ սխալում էր փոխել բաղաւակաճութիւնը — ապում է Մ. Աբեղեանը — մնում էր ուրեմն միայն ներքին յնարանը, ներքին ուժերը զօրացել եւ նրանց վերայ յեմուելով՝ կուլտուրական պայքար մղել պարսկական ձգտումներին դէմ»*):

Այդ պայքարը արդէն սկսուած էր չորրորդ դարում, բայց կիսատ, անկատար: Այդ պայքարը հինգերորդ դարի սկզբին ստանում է նոր թափ և պսակւում յաջողութեամբ: Չորրորդ դարի վերջին հայ կղերի մէկ խումբ աշխատում էր՝ հաւաքուած Սահակի և Մեսրոպի շուրջը: Նրանց աշխատանքը զոյգ էր ընթանում Խոսրով Գ.ի և իր դորձակիցների աշխատանքին, որոնք ջանում էին պահել իրանական Հայաստանը, բոլոր կենսունակ ուժերը հաւաքել այնտեղ: Այս միտումն էր դա՛ն բարձրացրել Սահակին և վանականութեան կանչել Մեսրոպին: Խոսրովի և իր շուրջը հաւաքուած մարդկանց աշխատանքը քաղաքական գունաւորում ունէր. մինչ Մեսրոբի որոնումները գնում էր այլ ուղղութեամբ: Այս պատճառով էլ նա լքում է զինուորական վարչական ասպարէզը: Նա մէկ մարդ էր, որ ամենից առաջ լսում էր իր ներքին ձայնին, խղճի թելադրանքներին: Այդ ներքին ձայնը մշակուեց և համոզմունք դարձաւ քրիստոնէական միջավայրում և հիւննական գրքերի ընթերցումով: Ըստ Հ. Ն. Ակինեանի նա իր ուսումը կատարելագործել է Անտիոքում և աշակերտակից է եղել նրանց

*) Մ. Աբեղեան. Հայ հին գրականութեան պատմ. I. էջ 83:

որոնք քիչ յետոյ ընդհանուր եկեղեցու մեծագոյն ղեմքերը դարձան: Իր հակումներով նա աւելի կրօնաւոր էր. «սա սիրեաց զմեհակութեան զվարս». «ժուժկայ» էր. որոնում է անապատը, ինքնամիտ, ճշգ- նական կէտք վարկու: «Աստու ծառայութիւնը» գերադասում է «մաւմնական պատիւներից», ուստի «մեհկացաւ իշխանական ցանկու- քիւններից»: Նա իրեն յանձնում է «միանձնութեան», լեռնակեցու- թեան, բանջարաճաշակութեան: Կեանքից վերցնում է նուազագոյնը՝ բարձրագոյն հոգեկան աշխարհը մշակելու համար: Կատարելագործելով իր մէջ քրիստոնէան՝ նա չի հետապնդում միայն իր անձի փրկու- թիւնը: Նա ուզում է ուրիշներին էլ առաջնորդել զէպի կատարեալ կեանքը. ուստի չի կարւում աշխարհից, ունի աշակերտներ, որոնց սովորեցնում է, վարժեցնում է խոտակաց կեանքի և հոգեկան որո- նումներին: Իր աշակերտների հետ ճգնում է ու քարոզում Գողթն դա- ւառում, որ հնուց անտի հեթանոս կենցաղի, զուսանական երգերի հայրենիքն էր և ուր հին կենցաղն ու բարոյականը կենդանի էր, ներ- չընչող: Իզուր չէ, որ Կորիւնը Գողթնը կոչում է «անկարգ եւ ան- խրնամ» աշխարհ: Մեսրոբը աշակերտների հետ քարոզում է քրիստո- նէութեան լոյսը և հալածում է հին կենցաղի մարդկանց, որոնք «ղե- ւերի զանազան կերպարանցներով փախան, բնկան Մարերի կողմե- րը»^{*)}: Միախոնարական այս փորձի մէջ նա էլ հանդիպեց այլ զմուշ- րութիւններին, ինչ որ տեսել էին Ներսէսի բոլոր աշակերտները: Այս քարոզութեանց ժամանակ է, որ Մեսրոբը մտածում է «համայն աւ- խարհի ժողովրդի մխիթարելու մասին», որովհետեւ «սրմութիւն ե ինձ համար եւ անպակաս են իմ սրտի ցաւերը իմ եղբայրների եւ ազգակից- ների համար»: Ուրեմն ցաւն ընդհանուր է, միջոցն էլ պիտի լինի ընդ- հանուր: Ի վերջոյ նրա մտքերը գնում են այն ուղղութեամբ, թէ ընդմիշտ պիտի հրաժարուել ասորիքէնի և յուներէնի միջոցով հային քրիստոնէայ դարձնելու մտքից: Պէտք է հայ գիր և գրականութիւն մատչելի, հարազատ լեզուով: Այս իր մտածումները նա յայտնում է Սահակին. «Երանելի միաբանների» ժողովը իւրացնում է այս միտքը. նրանց իր գործոն աջակցութիւնը բերում է Վառձապուն թագաւորը: Աշխարհիկ և հոգեւոր իշխանութիւնները գործում են միասին: Սկիզ- բը բաւարարւում են Դանիէլեան նշանագրերով, որ հարաւային Հա- յաստանի գործածութեան համար յօրինել էր Դանիէլ ասորին: Բայց այս գրերի գործածութիւնը ցոյց տուեց, որ նրանք պակասաւոր են, թերի: Նրանք չէին կառուցուած հայոց հնչիւնաբանութեան վերայ,

^{*)} Կորիւն՝ Վարդ Մաւցնի — աւխարհ. — քարգ. Մ. Աբեղեան. 1941 Նրեւան. էջ 41:

չէին արտայայտում հայոց հնչիւնների բաղմազանութիւնը և հարբատութիւնը: Պէտք էր նորը յօրինել, նշանների մէկ այնպիսի շարք, որ չափուի և ձևաւորուի հայոց հնչիւնների լիութեամբ արտայայտելու վերայ: Այս պատճառով էլ Մեսրոբը չի ընդօրինակում իր ժամանակի արհեստի լեզուներից որևէ մէկը ամբողջութեամբ: Անկասկած նա լաւագէտ ծանօթ էր իրանի և յոյն լեզուների հնչիւնական կարողութեան և որպէս մեծ գիտնական-հնչիւնաբան օգտուել է նրանցից: Բայ նա գիտէր և այն, որ իր «ժամանակի աղբիւրներից եւ ոչ մէկը եւ ոչ նոյնիսկ յունարեքը բաւական չէին հայոց լեզուի բոլոր հնչիւնական հարստութիւնը արձայնելու համար: Դանիէլեան նշանագրերը նոյնպէս բերի էին դուրս եկել»^{*)}: Եւ թերի էր նրա համար, որ գլխաւորը օտար էր և անշուշտ գիտն էլ չափուած էր օտարի հնչիւնական ունակութիւնների վերայ: Մեսրոբը հայոց հնչիւնաբանութեան հանձարեղ գիտունն է. գիտէ նրա բոլոր ներութիւնները: «Մեքոյեան նշանագրերը» — այսպէս անուանել է Մ. Խորենացին — հիմքւած են կասարեալ հնչիւնական սկզբունքի վերայ, որ է՝ ամեն հնչիւն իր առանձին տառը պիտի ունենայ եւ ամեն տառ մէկ հնչիւնի արձայնիչը պիտի լինի»... Մատենի ալփաբետի այս կասարեալութիւնը հետեւանք և նրա հետիւնակի իր ժամանակի, նոյնիսկ մեր ժամանակի համար զարմանալի խորին ծանօթութեան հայերեցի հնչիւնական դրութեանը, մեր լեզուի բազմաթիւ հնչիւնների նուրբ տարբերութիւններին»^{**)}: Սրանով էլ մեկնաբանելի է հայ լեզուի արագ նուաճումը հայութեան բոլոր խաւերին, տարածումը բոլոր դասերի մէջ և նրա կատարել և բաղմաւորմանի արտայայտիչ լինելը հայոց հոգեմտաւոր կարողութեանց: Մնում էր միայն, որ հայ միտքը ճիշդ անի բաներ, դարձուածքներ յօրինի արտայայտելու այն բարձր մտքերը, որ գրերի գիւտից յետոյ յայտնուում էին մեր աշխարհում յոյն գրականութեան, կերպական գրութեան և փիլիսոփայական երկերի ուսումնասիրութեամբ: Այս բանն էլ հայ լեզուն և միտքը կատարեցին մեծ յաջողութեամբ:

Իր գործը արդիւնաւորելու համար Մեսրոբը աշակերանների հետ գիտական մէկ արշաւ է կատարում Ասորիք՝ ծանօթանալու ժամանակի գիտունների հետ, քննարկելու նրանց հետ իրեն հետաքրքրող հարցերը: Բայց օտարները նրան շատ քիչ են օժանդակում, և նա երկար, ինքնուրոյն պրպտումներից յետոյ է, որ գլուխ է բերում հետապնդած նպատակը՝ հայ գրի յօրինումն: Սամոսատի մէջ մէկ յոյն գիտունի օգնութեամբ ձեւաւորում է գրութիւնը, դասաւորում է տառե-

*) **) Մ. Արեղեան. Հայ Հին գրականութ. պատմութ. I. էջ 581-582:

րը և առաջին անգամ թարգմանում՝ մէկ հատուած Աստուածաշնչից։ Այս մեծ գործը կատարւում է 406—407 թուերին։ Սրանով հայու-
թիւնը մտնում է գիր ունեցող ազգերի շարքը։ Մինչ այդ տիրապե-
տող ասորիները «մուրացածոյ բարբառ» էր. այժմ հայ լեզուն փոխա-
րինում է նրան։ Օտարի այդ գիրը հայութիւնը գործածեց մի քանի
դար։ Բայց օտար լեզուն մեծագոյն արգելքն էր հայ մտքի անկաշ-
կանդ զարգացման։ Այժմ այդ արգելքը վերացաւ։ Եւ այդ մեծ գործը
Մեսրոբի հաճարի արգիւնքն էր։ Ի հարկէ ժամանակի գիտակից խաւը
զգում էր այդ պահանջը, որոնումն ընդհանուր էր. Մեսրոբը այդ հա-
մատարած պահանջին է, որ բաւարարեց։ Բայց այս չի պակսեցնում
նրա արժէքը, չի դարձնում նրան շատերից մէկը, այլ միակը, մեծը,
չկրկնուողը, եղակին։

Հայ գիրը բաղմապիտի հետեւանքներ պիտի ունենար։ Ամենից
առաջ չափազանց մեծ էր նրա ընկերային արժեքը։ Հիմա հայ գիրն ի-
մացող, հայերէն կտրգացողն է, գրողն է, որ առաջնութիւնը պիտի
վայելէր, գիրք գրաւէր հայկական կեանքում։ Հայոց եկեղեցին, նրա
նուիրապետութիւնը պիտի հայանար, ազգայնաւոր։ Կղերի աճնաւ-
կազմը օտար էր, ասորի, յոյն, հայը միայն գործակից էր։ Այժմ
գիրքերը պիտի փոխուէին՝ հայ կղերն է, որ վարելը պիտի լինէր մեր
կեանքի, օգարը միայն գործակցող։ Սեղծում էր հայ ղեկավարու-
թիւնը՝ կղերական ղեկավարութիւնը։ Նա իր ձեռքն էր առնելու եկե-
ղեցու վարչութիւնը, դպրոցները, նա պիտի դառնար եկեղեցական հա-
սոյթի տէրը։ Ուրեմն բարձրանալու էր, մեծանալու էր որակով և
քանակով մէկ դաս, հոգեւոր և նախապետութեան դասը։ Այս առաջին
մեծ հետեւանքն էր գրերի գիւտի։ Ճիշդ է ասորական հոսանքը դեռ
շատ ուժեղ էր և յենուած Իրանի իշխանութեան վկրայ և նոյնիսկ
մինչև հինգերորդի դարի 40-ական թուերը կաթողիկոսութիւնն էր
պահել իր ձեռքին։ Նա պայքարում էր այս «նոր մարդկանց» դէմ իր
գիրքի, նիւթական հասոյթների համար։ Ճիշդ է 40-ական թուերից
ասորիները իրենց տեղը զիջում են հայերին, սակայն ասորական մըւ-
տայնութիւնը՝ որպէս քաղաքական գիմաշրջում, որպէս մտքի պատ-
րաստութիւն և կենցաղ մնում է հայ կղերի մէկ մեծ մասի շրջանա-
կում։ Եւ հին պայքարը շարունակուում է, բայց այժմ հայ կեանքում
գործող երկու հոսանքների մէջ։ Ստեղծւում է երկու տարբեր, իրար
մերժող մշակութային քաղաքական հոսանքներ։ Այս բանը իր ար-
տայայտութիւնը գտնում է նաև գրականութեան մէջ։ Երկու հոսանք-
ներն էլ աշխատում են հիմնաւորել իրենց տեղը և արժէքը, անցնալը
օգնութեան կանչելով։ Յունամիտների շրջանակից դուրս է գալիս Գր. Լուսաւորչին, նրա միախոնարական գործին նուիրուած գիրքը՝ Ագաքան-
գեղոսի պատմութիւնը։ Հայերի դարձը, քրիստոնէութեան տարածումը

և պետականացումը ամբողջութեամբ Գր. Լուսաւորչի գործն է: Նա իր կրթութիւնը ստացել էր Կեսարիայում, յունական քրիստոնէութեան մարդ է: Այս գիրքը շարահիւստած է այն ոգւով, որ կարծես Հայաստանում Լուսաւորչից առաջ չէ եղել որեւէ քրիստոնեայ և քրիստոնէական համայնք: Զր յիշում և ոչ մէկ անուն որ դորձած լինի Հայաստանում Լուսաւորչից առաջ: Ագաթանգեղոսի մէջ, ինչպէս ասում է Ակադ. Սո. Մալխասեանը «յունական օրիէնացիան իր գազաքնակեփին ե հասցունած»*):

Ասորական հոսանքի մարդիկ լուս չմնացին այս ելոյթի հանդէպ: Նրանք էլ փորձեցին զրական հիմնաւորում աւել իրենց հնութեան և հայութեան մէջ քրիստոնէութեան առաջին տարածողի պատիւն իրենց վերապահել: Այս նպատակով թարգմանում է ասորերէնից Լաբուրնայի գիրքը: Ըստ այս գրքի ասորական բնագրի Թաղէոս առաքեալը քարոզում է Եգիպտայում և մեռնում այնտեղ: Հայ թարգմանիչները փոխում են այն: Թաղէոս առաքեալը Եգիպտայում քարոզելուց և ժողովրդին օրհնելուց յետոյ ուղեւորւում է «արեւելք»: Այս արեւելքը Սանդուխտ կոյսի վկայարանութեան մէջ դարձել է Հայաստան, ուր Թաղէոսը նահատակւում է Սանդուխտ կոյսի հետ Հայոց Սանատրուկ թագաւորի հրամանով: Ըստ Սո. Մալխասեանի «այս երկու գրութեանց, որոնք սկիզբ են առնում Ասորիից, նպատակ ունին ցուցնելու Կեսարացի ֆառոգիչ Գրիգորին, նրա ճեղ դնելով երկու նահատակութեան առաջնայն»**): Գրական այս պայքարի արդիւնքն է նաև Ղ. Փարպեցու նշանաւոր «Մեղաբուրիւն usajou աբեղայից» թուղթը՝ ուղղուած Վահան Մամիկոնեանին:

Գրքի գիւտը հայ կղերական դասի մէջ ստեղծում է մէկ խաւ, որի սաղմերը միայն կային չորրորդ դարում: Դա հայ մշաւոքականութիւնն է: Գրականութեան, զպրօցի միջոցով նա օրակով և քանակով մեծացաւ: Նա երևան է գալիս որպէս թարգմանիչ, ուսուցիչ, մտածող, հեղինակ: Իր հոգեւոր ծնունդը նա ստանում է քրիստոնէութեան զրականութիւնից, աստուածաբանութիւնից, եկեղեցական հայրերի երկերից, դաւանաբանական աշխատութիւններից: Բայց նրա մտաւոր կառուցումը կատարւում է նաև յոյն փիլիսոփաների, քերական-լեզուաբանների երկերի ուսումնասիրութեամբ: Հինգերորդ դարի մեր մտաւորականութեան մէջ էլ աստիճանաւորում կար: Ոմանք ստեղծում էին հոգեկան-մշակութային արժէքներ, ոմանք տարածում էին, ժողովրդականացնում այդ արժէքները, նոր գաղափարներ: Բայց եր-

*) **) Ակ. Սո. Մալխասեան. Խորհնացու առեղծաւոր եւրօք. 1940, Երեւան. էջ 132:

կուտի մէջ մէկ ընդհանուր բան կար՝ հանրութեան ծառայելը, ցրա վե-
րելիքն սպասարկելը: Նա հանրային գիտակցութեան չափանիշն է, ինչ-
պէս և հանրային գաղափարներէ գործիքը: Նա առաջնորդում է զան-
գըւածներին, բարձրացնում է նոր գաղափարներ հասկանալու, նոր
հաստատութիւններ ստեղծելու, նոր բարոյական սկզբունքներ իւրա-
ցընելու աստիճանին: Մտաւորականի միջոցով ազգերն ստեղծում են
այն տարրը, որի գործը լինում է աւելական մաքի, գաղափարների,
իգէալների որոնումն: Բարձրորակ մտաւորականը ստեղծող է, կերտող
կրօնի, գիտութեան, հանրային մաքի, փիլիսոփայական սխառնումների:
Առանց այս ընկերային խաւի՝ չկայ վերելք, չարժում, գաղափարնե-
րի պայքար, զարաշրջանների յաջորդումն, իգէալների հետապնդումն:
Ազգութիւնը առարկայօրէն գոյութիւն ունի՝ վաղնջական շրջաններից
որպէս կենցաղ, քաղաքական այս կամ այն ձեւի կաղմակերպութիւն,
որպէս գործող և պայքարող միաւոր, բայց նա իր հաւաքական գի-
տակցութեան հասնում և միայն մատուցականութեան հանդէս գալով:

Հինգերորդ դարում է, որ երեւան է գալիս մեր մտաւորականու-
թիւնը և հայութիւնը նրա միջոցով հասնում է ինքնաճանաչութեան՝
հետապնդում է իր ոգեկան հարստացման և հակադրում է իրեն ու-
րիշներին: Այս մտաւորականութիւնը փորձում է կառուցել նոր հայու-
թիւնը և հաւաքել ցրան եկեղեցու շուրջը՝ ճիշտ այնպէս ինչպէս Ար-
շակունիները փորձում էին հայութեան հաւաքել պետութեան մէջ:
Դործը միևնոյնն էր, գործօն ուժերն են տարբեր: Կղերական շրջանա-
կից բարձրացող մտաւորականը երեք բան ունի իր ձեռքին՝ լեզուն,
եկեղեցի և դպրոց, որոնցմով ճիգ է անում կառուցել հայոց ազգայ-
նութիւնը: Հաւաքական ինքնաճանաչումը կատարում է կրօնի հիմնով
և հիմնգեղձող դարի մեր մատուցականութիւնը ստեղծում է կրօնա-եկե-
ղեցական հայութիւնը. ցա բունց քաղաքական հայութեան տեղը:

Ամբանալու, հաստատ արմատներ բռնելու համար՝ հայ կեանքի
մէջ՝ հայ կղերը գրերի գիտօրից անմիջապէս յետոյ ձեռնարկում է մի
շարք աշխատանքներ: Նախ բացում են դպրոցներ: Արշակունի ի-
մաստուն թագաւորը՝ միկենասն է հանդիսանում նոր կրթական հաս-
տատութիւնների՝ օժանդակութիւն է տալիս պետական միջոցներից.
անշուշտ եկեղեցական կալուածների հասոյթների մէկ մասն էլ գնում
է այդ նպատակին: Վաղարշապատում հիմնում է կենտրոնական զըպ-
րոց, գաւառներում՝ վանքերին կից կառուցում են տեղական զըպ-
րոցներ: Այս դպրոցներում սովորեցնում են հայ ուսուցիչները՝ առա-
ջին հերթին ինքը՝ Սահակը, Մեսրոբը: Նրանց օգնականները ան-
շուշտ հայեր էին՝ տեղական ասորա-յունական դպրոցներում ուսած-
ները, կամ արտասահմանում իրենց ուսումը կատարելագործածները,
արոնք ունէին գիտութիւն, այժմ միայն պիտի իւրացնէին հայոց

այրուբէնը: Հաւանաբար սկզբում դործը դանդաղ էր առաջ դնում՝ ուսուցչական մեծ անձնակազմ՝ չունենալու հետեւանքով. հէնց այս պակասը լրացնելու համար է, որ մի քանի անգամ ուսանողների խմբեր են ուղարկում Բիւզանդական մեծ քաղաքները «հեղեմական դրպուրութեան» մէջ կատարելագործուելու: Ի հարկէ գրերի գիւտից անմիջապէս յետոյ ասորական և յունական դպրոցները չղաղարեցրին իրենց դործունէութիւնը, բայց նրանց կից սկիզբ է առնում է ազգային դպրոցը, որ ասորիճանաբար միայն գուրս է անում ասպարէզից օտար կրթական հաստատութիւնները: Բնական է սրա հետ մէկ տեղ ըստ ուարթիւ օտար ուսուցիչներ և նրանց դործակից հայ պաշտօնեաներ պիտի զրկուէին իրենց նիւթական հասոյթից, պատուաւոր դիրքերից և պայքարի պիտի մտնէին՝ այժմ միայն առաջնութիւն ձեռք բերած հայ մտաւորականութեան դէմ:

Դպրոցական-կրթական այս դործին Մեսրոբը մասնակից է անում նաև Այսրկովկասի երկու քրիստոնեայ ժողովուրդներին՝ աղուաններին և վրացիներին: Կոնական հիմքերով արդէն ստեղծուած եւ Այսրկովկասեան միութիւնը, Գրերի գիւտը աւելի հիմնաւորում և ամրացնում է այդ միութիւնը. երեք ազգերը այժմ հաղորդակից են լինում քրիստոնէութեան ուսմունքին: Հինգերորդ դարեակզրի մշակութային մեծ շարժումը համակովկասեան ծաւալ է ստանում: Եւ այս շարժման գլուխը կանգնած էին հայերը, որովհետեւ, թէպէտ և անկախութիւնը կորցրած, բայց և այնպէս Հայաստանը դեռեւս, «հանուր հիւսիսականաց վեհագոյնն» էր: Երեք ազգերի կրօնա-մշակութային՝ այս դործակցութիւնը և միութիւնը՝ հայերի առաջնութեամբ՝ տեւեց մինչև և 16-րդ դարի սկիզբը: Մարդպանական Հայաստանի սահմանների սեղմուելով, քաղաքական թուլացման և հայ նախարարութեան ցրիւ գալու հետեւանքով՝ վրացիները դաւանապէս բաժանուեցին հայերից, խզեցին ամեն եկեղեցական կապ հայ կաթողիկոսների հետ և միացան Բիւզանդիային: Վրացիները առաջին հարուստը հասցրին Այսրկովկասի ազգերի միութեան: Ապա 11—13-րդ դարերում Միջին Ասիայից գաղթող սելջուկներն ու թաթարները ստուարաթիւ զանգուածներով հաստատուեցին Աղուանից աշխարհում և ասորիճանաբար իրենց մէջ համաձուլեցին բնիկ աղուան ժողովրդին, որի մէկ մասն էլ գաղթեց Հայոց լեռնաշխարհը՝ հայացաւ, մէկ մասն էլ համաձուլուեց վրացիների հետ: Այսրկովկասի միութեան քայքայումից յետոյ հայութիւնը միաց միեակ:

Աղուաններին և վրացիներին մասնակից անելը նոր դպրոցական-կրթական դործին հայերի համար յենարաններ և դաշնակիցներ ունենալու հարց էր: Եւ այդ յաջող մտածում էր: Նոյն հինգերորդ դարում

երեք ազգերի ղեկավար՝ նախարարութիւնները ռազմի դաշտում միասին էին պաշտպանում Այսրկովկասի ընդհանուր շահերը:

Բայց կրթական այս վերածնութիւնը կատարւում էր միայն իւրանական Հայաստանում: «Կես ազգն Հայոց», որ ապրում էր Բիւզանդական սահմաններում՝ մասնակից չէր այս վերելքին: Հայոց ազգայնացման և ինքնաճանաչումի այս գործը իր մէջ պիտի առնէր և յունական Հայաստանը, եթէ նա ուզում էր լինել ամբողջական և կատարեալ: Կ. Պոլսի արքունիքը տրամադիր չէր իր սահմաններում ապրող հայութեան ազգայնացումին նպաստելու հայ գրի և դպրոցի միջոցով: Անհրաժեշտ է լինում, որ Մեսրոբը անձամբ Կ. Պոլսի գրնայ: Կայսերական ղեկավարութիւնը այդ հարցը քննարկում է Բիւզանդական շահերի տեսակէտից: Լաւագոյն պիտի լինէր ի հարկէ եւ թէ իր սահմանների հայութիւնը առնէր յունական մշակոյթի մէջ, մանաւանդ, որ եկեղեցիների բաժանման խնդիր չկար և հայ-յունական դաւանաբանական վեճերը չէին սկսուել: Բայց կար և քաղաքական չափը: Այդ միջոցի կիրառումով նա ընդմիշտ յետ պիտի վանէր իրանից հայութեան մեծագոյն մասը, որ ապրում էր Իրանական Հայաստանում և որի ղեկավարութեան մէկ մեծ թիւը մշակոյթով և քաղաքականութեամբ հակուած էր Բիւզանդիային: Բիւզանդական Հայաստանում թոյլ տալ հայ դպրոցներ բանալ, հայոց լեզուն ուսուցանել՝ նշանակում էր նպաստել յունական քրիստոնէութեան ծաւալման, նրա գրականութեան, նրա լեզուի տարածման՝ սահմանից այն կողմը և յունական հոսանքի ուժեղացման իրանական Հայաստանում և նրա միջոցով էլ՝ Ազուանքում և Վրաստանում: Այս պիտի լինէր խաղաղ կրթական պայքար Այսրկովկասի քրիստոնէանների միջոցով իրանական կրօնի և քաղաքական գերիշխանութեան դէմ: Այսպիսի վերաբերումը պիտի նպաստէր նաև առօրական քրիստոնէութեան թուլացման Հայաստանի մէջ, այսինքն այն ուժի, որի վերայ յենւում էր Իրանի ղեկավարութիւնը: Չպէտք է մոռանալ, որ ճիշդ այն ժամանակներում 410 թուին Իրան-ասորական քրիստոնէութիւնը կաղմակերպւում էր և դառնում առանձին եկեղեցի և փորձում էր բոլորովին անկախանալ «արեւմուտքից» ոչ միայն այսքան, այլև Սիլիկիայի ասորական եկեղեցու պեսը ճիգ էր անում իր իշխանութեան տակ առնել նաև հայոց եկեղեցին: Չմտածուած քայլ պիտի լինէր իրանահայութեան մէջ սկսուած կրօնական աղգային շարժումը չխրախուսել, հայերին չկապել իրեն հետ, չհովանաւորել:

Բիւզանդիան այս և ուրիշ պատճառներով յարգեց Մեսրոբի դիմումը և թոյլ տուեց, որ իր սահմանի մէջ գանուող Հայաստանում դպրոցներ բացուին և հայ լեզուն սովորեն: Նոյնիսկ պետական դանձարանից նպաստ որոշուեց նոր բացուող դպրոցների համար: Այս բա-

նը մէկ շատ մեծ յաղթանակ էր հայութեան համար. այժմ երկու Հայաստանների մէջ էլ տեղի էր ունենում նոյն հոգեւոր-մշակութային վերելքը, երկուսն էլ ապրում են միեւնոյն հարցերով, ունին միեւնոյն մտահոգութիւնները և դիմում են միեւնոյն նպատակին: Բայց ինչպէս երեւում է Կ. Պոլսի արքունիքը հայ ղեկավարութեան պարտադրել էր որոշ պայմաններ: Տեսանք որ ըստ Մ. Խորենացու, յոյները դժգոհ էին հայերից՝ նրանց մշակութային դիմաշրջումի համար: Այժմ նրանք պարտաւորեցնում են հայերին, որ նրանց ուսանողները կատարելագործուին Բիւզանդական դպրոցներում: Եւ իրօք զբերի դիւտից մէկ երկու տասնեակ տարի յետոյ մենք նկատում ենք ընդհանուր մէկ հոսանք ուղղուած Աղէքսանդրիա, Բիւզանդիա... Նոյնպէս այս թիւագրանքի, պահանջի արտայայտութիւնը պիտի համարել Աստուածաշնչի ասորերէն թարգմանութեան ուղղումն, նոր խմբագրութիւնը՝ յունական օրինակի վերայ: Գրի դիւտը և դպրոցը մօտեցրեց հայերին՝ յոյների հետ. այդ մօտեցումը մշակութային էր. բայց նա կարող էր հիմք ծառայել նաեւ քաղաքական մօտեցումին: Ծատ հաւանական է, որ մշակութային այս մօտեցումը նաեւ Սահակի գործը լինէր, որ յունամիտ էր և յունասէր ոչ միայն մշակոյթով, այլև քաղաքական դիմաշրջումով: Այս բոլորը հայոց մէկ ուժեղ՝ յունամիտ հոսանքի յաղթանակն էր և ընդհանրապէս հայ մշակոյթի տոաջին այս յաղթանակը այդ հոսանքի գործն էր. ընդհակառակն ասորական հոսանքը: Երբեք հոգեւոր ուժ ընկրկում էր. թէպէտ եկեղեցական վալչութիւնը իր ձեւնքն էր: Յունամիտ հոսանքի այս նոր յաղթանակը չէր կարող ի նկատի չունենալ Իրանի ղեկավարութիւնը, որի ճիգերն ուղղուած էր հայ-բիւզանդական յարաբերութիւնների խզումին: Ըզկղբում իրանահայութեան մէջ կատարուող այս մատուր-կրթական շարժման հանգէպ Իրանի արքունիքը բարեցակամ դիրք էր բռնել. այն տեսակէտին էր, որ հայ գիրն ու դպրոցը, հայ գրականութեան ստեղծումը պիտի բաժանեն նրան յոյներից: Հայոց հոգեւոր այս վերածութիւնը նա համարեց ուղղուած յոյների դէմ, ուստի և հանդուրժեց, ոչ մէկ արգելք չհանեց: Հինգերորդ դարի սկզբին Սասանեան ղեկավարութիւնը կարծէք եկել էր այն համոզումին, որ անկարելի է հայութեան մէջ պատուաւոր մագղիդական կրօնը: Արդ, եթէ այդ բանը անկարելի էր, պէտք էր հայերին բաժանել նաեւ յոյներից, ազատել նրանց հոգեւոր հովանիից: Այստեղից էլ այն բարեցակամ արամադրութիւնը, որ Իրանի արքունիքը երեւան բերեց մեր մեծ վերելքի հանգէպ: Բայց տեսաւ բոլորովին հակառակ երեւոյթ: Հայոց մշակութային շարժումը մօտեցրեց նրանց յոյներին: Այստեղից էլ Իրանի քաղաքականութեան փոփոխութիւնը Այսրկովկասի, մասնաւորապէս Հայաստանի նկատմամբ:

Կրթական-դպրոցական այս շարժումը միայն մէկ դէմքն է այն մեծ դադափարական հոգեւոր նուաճումի, որ անդի ունեցաւ Հայաստանում: Կար և երկրորդը: Նոր հասնող գրագէտ սերունդի ձեռքը գիրք պէտք էր տալ, հոգեւոր սնունդ մատակարարել նրան: Խնքնուրոյնը գիտ չկար. բնական է, որ դիմէին պատրաստ եղածին՝ յոյն և ասորի քրիստոնէական գրականութեան: Այժմ միայն յոյն և ասորի գրականութիւնները կատարում են իրենց դերը՝ մատակարարում են հայերին հոգեւոր սնունդ թարգմանութեանց միջոցով: Առաջին հերթին թարգմանում է Աստուածաշունչը, որի թարգմանութիւնը և խմբագրութիւնը լրանում է միայն հինգերորդ դարի 30-ական թուերի կէսերին: Այս գործի սկիզբը դրել էր Մեսրոբը: Լրացնում է Սահակը՝ իր հետ ունենալով հելենագէտ աշակերտների մէկ խումբ, յատկապէս մեծ դեր է կատարել Եղնիկը՝ մեծ աստուածաբանական և փիլիսոփայական ծանօթութիւններ ունեցող դէմքը իր ժամանակի:

Աստուածացիի թարգմանութիւնը մէկ դարապուլս է Հայոց մշակոյթի համար: Կարելի է ասել նրանով է սկսում հայ մշակոյթը: Նա ոչ միայն հայ լիզուր յաղթանակն էր, հայ մտքի ճիգը բառեր, դարձուածքներ գտնելու նոր դադափարների, մտքերի համար, այլև մէկ նոր աշխարհի յայտնագործումն էր հայութեան առաջ: Սահակի զբոլխաւորութեամբ աշխատող հայ թարգմանիչները անշուշտ նոր չէին ծանօթանում Աստուածաշունչին. նրանք իրենց ձեռքի տակ ունեցել են յոյն և ասորի օրինակները, կարգացել են եկեղեցիներում, դպրոցներում, թարգմանել են ժողովրդի համար, մտածել են ճիշտ, հարազատ թարգմանութեան մասին. հմտացել են նրա ուսումնասիրութեան մէջ, ապա այս բոլորի արդիւնքն է, որ լրացել, ամբողջացել է 30-ական թուերի կէսերին: Աստուածաշունչի թարգմանութեամբ հայութիւնը իր լիզուով ունեցաւ մէկ գիրք, որ կազմուել էր դարերի ընթացքում՝ բազմաթիւ հեղինակների գործակցութեամբ: Աստուածաշունչը հրէութեան հաւաքական կենսագրութիւնն է՝ պատմած իր իսկ ժողովրդի կողմից՝ յետոյ միայն գրի առնրած: Դա հրէութեան մտածումն է Աստուծոյ, մարդու և կեանքի մասին: Բայց այնտեղ համադրում են ոչ միայն հրէութեան, այլև արեւելեան քաղաքակիրթ ժողովուրդների մտածումն: Աստուածաշունչի մէջ հայութիւնն առաջին անգամ ծանօթանում էր տիեզերածնութեան և մարդու ծագման մէկ տեսութեան հետ, որը իշխող մնաց մտածողութեան մէջ երկար դարեր: Նա վերահասու էր լինում աշխարհի կործանման, ջրհեղեղի և ազգերի ու լիզուների ծագումին. ծանօթանում էր մէկ «աստուածընտիր» ժողովրդի պատմութեան՝ իր նախնական շրջանից մինչև կործանումը, ցրումը, պարզ կառոյցից մինչև բարդ ընկերային կազմ ստեղծելը. տեսնում էր այն ճիգերը, ինչ որ կատարում են մարգարէ-

ները փրկելու, վերանորոգելու հրէական հասարակութիւնը՝ կրօնական և ընկերային նոր բարենորոգումներով: Նրա առաջ ցայտուն կերպով պծագրւում էր հրէութեան ազատագրական շարժումները՝ ուղղուած օտարի տիրապետութեան դէմ: Նրա մէջ հայերը տեսնում էին իրենց պայքարի արդարացումը նորէն օտարի տիրապետութեան դէմ: Աստուածաշէշով հայ ընթերցողը ծանօթանում էր հրէութեան ստեղծած բանաստեղծութեանց, իմաստութեամբ լի առակների, կրօնական նոր գաղափարների, Մովսիսական պատուիրանների հետ: Եւ այս բոլորը նոր էր, բոլորովին անծանօթ, թարմ, բովանդակալից և վերին աստիճանի հետաքրքիր: Մի ամբողջ աշխարհ է, որ բաց էր լինում հայութեան առաջ:

Նոր կտակարանը հային տալիս էր նոր կենսահայեցողութիւն. այնտեղ ծանօթանում էր մէկ՝ բոլորովին ուրիշ բարոյական թելադրանքների հետ: Տեսնում էր նոր հերոսներ, առաջինը՝ ինքը Գրիստոսը, որ մահ է ընդունում գաղափարի յաղթանակի համար, ծանօթանում էր բարձր իղէալների, կրօնական վեհ սկզբունքների հետ: Նոր կտակարանը նրան ծանօթացնում էր մեղքի, քաւութեան, արդարութեան, հանդերձեալ կեանքի հետ, պահանջում էր նրանից ճիշդ բարձրանալու, կատարելագործւելու: Նոր՝ կատարելութեան իղէալն էր տալիս նա քրիստոնէայ հայութեան: Գործք առաքելոցի մէջ նա տեսնում էր նոր մարդկանց՝ նոր հերոսների, նա հանդիպում էր մարդկանց, որոնք մեռնում են իրենց համոզմունքների համար: Նրա առաջ բացւում էր մէկ նոր՝ յաւիտենական աշխարհի հեռանկարները և լարում նրա ճիգերը՝ նախապատրաստում նրա համար: Այս բոլորը նա չէր տեսել, չէր ապրել իր ազգային վէպերի, առասպելների, գուսանական երգերի մէջ, որոնք այս աշխարհին էին նուիրւած: Նրանց մէջ կատարելագործութեան ճիշդ չկար, բարիի և չարի հակադրութիւնը չկար. մէկ աւելի կատարեալ կեանքի հեռանկարը չկայ: Հայութեան միտքը յեղաշրջւում էր, բարոյականը երկընտրանքի ենթարկւում: Աստուածաշունչը հայութեան կապում էր քրիստոնէայ աշխարհի հետ, ապրեցնում էր միեւնոյն գաղափարներով, տալիս էր միեւնոյն բարոյական իղէալները, առաջարկում էր ընթերցանութեան միեւնոյն գրքերը: Անշուշտ հին և նոր կտակարանների կատարած այս յեղափոխիչ գերն ի նկատի ունի մեր Կորիւնը երբ գրում է. «Այն ժամանակ անպայման սփանչիլի դարձաւ մեր երանելի եւ ցանկալի Հայաստան աշխարհը, ուր երկու հաւասարակիցների. ձեռքով, յանգամ, մի անգամից եկան, հասան, հայաբարբառ, հայերէնախօս դարձան օրինաւորայց Մովսէսը մարգարեական դասի հետ եւ առաջադէմ Պօղոսը՝ բոլոր առաքելների գեղով՝ Քրիստոսի աշխարհակեցոյց աւետարանի հետ միասին»: Ըստ նոյն Կորիւնի Հայաստանը մէկ երկիր էր, մեկուսա-

ցած, ապրող իր սահղծած երգերով, վէպերով, նա «անուճն անգամ չէր լսել այն կողմերի, ուր բոլոր ասուածային սփանչելի գործերը կասարուեցին: Շատ շուտով իսկոյն իմացաւ բոլոր եղած բաները՝ ոչ միայն ժամանակով կասարուածները, այլեւ առաջագոյն յաւիտեականացուիւնը եւ յետոյ եկածները, սկիզբը եւ վերջը եւ բոլոր ասուածային աւանդութիւնները»*):

Եթէ մի կողմից Աստուածաշունչի հայացումը հարստացնում էր հայ ընթերցողի միտքը, ծանօթացնում բոլորովին նոր նիւթերի, աշխարհների հետ, կաղապարում նրա կենսահայեցողութիւնը, ապա միւս կողմից նա դառնում էր ազգային գոյութեան հիմնաքար: Միայն գրերի գիւտով և նրա գործադրութեամբ է, որ մինք ինքնուրոյնութիւն ենք ստանում և գործում, մտածում մեր անհատականութեամբ: Իրանիզմը, որի չըջանական հայերը ապրել էին մի քանի դար՝ մեզ համար այլեւս վտանգաւոր չէր: «Հայ Ասուածաշունչը ազատեց հայութիւնը իրանական աշխարհի մէջ ձուլուելու վտանգէն: Ամրացուց քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ եւ խաչին նառագայքները հակադրեց յարձակողական մագդեգականութեան կրակին: Հայաստանը վերջնականապէս փոխուեցաւ քրիստոնէայ դաշտի մը եւ այլեւս այդպէս մնաց դաշտում ընթացքին»**): Ուրիմն հայ Աստուածաշունչը ունեցաւ հասարակական մեծ արժէք, նպաստեց ազգային ինքնաճանաչութեան: Պատահական երեւոյթ չէ, որ գիրն ու գրոցը, Աստուածաշունչը երեւում են Հայաստանում, անկախութեան անկումից յետոյ և Արշակունիների հարստութեան վերանալուց մի քիչ առաջ: Սրանք զէպքեր են՝ իրար հետ սերտօրէն կապուած: Աստուածաշունչի հետ միասին թարգմանւում են նաեւ ուրիշ գործեր, որոնք անհրաժեշտ էին եկեղեցու գործածութեան համար: Արդէն ամբողջացած էր յոյնասորի և եկեղեցիների արարողութիւնները, ժամերգութիւնը, ձէսերը, երգերը, քարոզները. եկեղեցին ստեղծել էր հսկայ գրականութիւն, առաջ էին եկել նրա մէջ մեծ գէմքեր, որոնք թողել էին դրական մեծ ժառանգութիւն՝ նամականեր, ջատագովութիւնների, Ս. գրքերի մեկնաբանութիւնների, մշակուել էր վկայաբանական գրուածքների ձևերը: Այս բոլորը հայ մատուցականները ջանում են հայացնել և մտաչելի դարձնել հայ ընթերցողներին: Սահակ «եկեղեցական գրքերի» թարգմանութեամբ է զբաղւում, այսինքն՝ ժամերգութեան, պատարագին, տօնակաշին նուիրուած գործերը, ինչպէս և «Սուրբ հայրապետներ

*) Կորին. Վարդ Մաթեոսի. էջ 57:

**) Ն. Աղոնց. «Հայացած Ասուածաշունչը». «Յուճարճան աստուածեցի հայերէն քարոզմանութեան 1500-ամեակի». Երուսաղէմ, էջ 319:

նեւարիս իմաստութիւնն» է հայացնում՝ այսինքն աստուածաբանական-
 դաւանաբանական գրուածքներն է թարգմանում: Նոյնիսկ օտար զը-
 րական-կրօնական կենտրոնները հասուն և պատրաստ մարդիկ են ու-
 զարկում տեղնուտեղը աշխատելու և հայացում կատարելու: Այսպէս
 Յովսէփը և Եղնիկը դորձառաքւում են Եղեսիա՝ «աստական սուրբ
 հայրերի աւանդութիւնները» հայերէն թարգմանելու: Կ. Պոլիս դնա-
 ցածները՝ հինգերորդ դարի երեսունական թուերին ծանօթանում են
 դաւանաբանական մեծ վէճերին, որ ծայր էր տուել ընդհանուր եկե-
 ղեցու մէջ, կատարելագործւում են հեղինական ուսմունքների մէջ և
 վերադառնում են Հայաստան «եմոհագիր հայրերի աւանդութիւնները»
 բերելով: Ապա երբ Մեսրոբը վերադառնում է Բիւզանդիայից, բերում
 էր իր հետ՝ «բազում եմոհագիր մատենա գնացն եկեղեցւոյ սաց-
 եալ»: Համահայկական այս վերելքի մէջ անշուշտ չափ մեծ մասնակ-
 ցութիւն պիտի ունենար յունահայաստանի մտաւորականութիւնը, որ
 աւելի լաւածանօթ պիտի լինէր յունարէնին: Թարգմանութեան նիւթ
 մատակարարում են թէ ասորական և թէ յունական գրականութիւնը:
 Հայ մտաւորականութիւնը ազատագրուեց ասորիների մենատիրու-
 թիւնից, բայց իր յարաբերութիւնները չլռեց ասորական գրականու-
 թեան հետ: Ամբողջ հինգերորդ դարում այդ լեզուից կատարւում են
 թարգմանութիւններ և «աստական գրականութեան փոքր ի շատե կա-
 րելուր նեւանկութիւն ունեցող եկեղեցական հայրերից եւ ոչ մէկին ա-
 նուագորութեան չեն մատնել հայ քարգմանիչները»*)։ Բայց ի հարկէ
 յունականը անհամեմատ աւելի հարուստ և ճիշտ գրականութիւնն էր,
 որին դիմում էին հայ առաջին մտաւորական թարգմանիչները: Եկե-
 ղեցու հայրերի լաւագոյն աշխատանքները թարգմանւում են հայե-
 րէն: Հայ ընթերցողը իր մայրենի լեզուով կարգում էր Աթանաս Ա-
 ղեքսանդրացու, Կիւրիզ Երուսաղէմացու, Եւսէբոս Կեսարացու, Բար-
 սեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նիսացու, Գրիգոր Աստուածաբանի, Յով-
 հան Ոսկեբերանի գործերը: Իսկ սրանք իրենց ժամանակի մտքի կո-
 թողներն էին, աստուածաբանական, փիլիսոփայական մտածողութեան
 բանաձեւողները, որոնց ձայնին լսում էր ամբողջ քրիստոնեայ մարդ-
 կութիւնը: Բացի սրանցից հայ մտաւորականը իր լեզուով կարգում
 էր հին գիտունների, փիլիսոփաների լեզուաբան-քերականագէտների
 աշխատանքները: Նրա հետաքրքրութիւնը ընդարձակ էր, լայն և նը-
 րան բաւարարում է յոյն գրականութիւնը իր բոլոր ճիւղերով: Այս
 թարգմանութիւնները հիմքն են կազմում հինգերորդ դարի մեր մը-
 տաւորականութեան իմացութեան և աշխարհայեցողութեան: Այս հե-

*) Ե. Տէր Միքաէլեան. Ոսկեդարեան գրականութիւնը. էջ 12:

դիւնականութիւնը ինքնին ապացոյց է, որ կարճ ժամանակի մէջ Հայաստանում սակզծուել էր դրազէաների մէկ դաս, որոնք արտա-սահման չէին գնում, բնադիրները չէին կարգում, բայց կարիք էին դրում վերահասու լինելու քրիստոնէութեան առաջաւոր գրականու-թեան և նրա մէջ հանդէս եկած մտաւոր հոսանքներին... Աւետարա-նը և Ս. գրքերը ընդհանրապէս դառնում են ընդհանուր պահանջ: Նա դուրս է գալիս եկեղեցու, կղերի սահմաններից՝ մտնում է նախա-րարների զգեստները, ազատների ամբողջները և շինականի խրճիթը: Ոմանք ոգեւորւում են նրա մէջ տեղ բռնած ազատագրական պայ-քարներով, ոմանք մարգարէական գրքերի մէջ տեսնում են արի ու-գու և հզօրութեան օրինակներ, շատերին հաճելի էր լսել ու կարգալ առականը, հազար ու մի պատմութիւնները: Դիրքն իր հոգեւոր շըր-ջանակի մէջ է առնում հայութեան բոլոր խաւերը և նոր, անցեալում չեղած բան բերում մեր երկիրը: Թէ ինչ յեղաշրջում էր առաջ բերել դիրն ու դպրոցը Հայոց կեանքում. երեւում է այն բանից, որ հազիւ կէս դար անցած գրեթէ զիւաից՝ հայութիւնը իր բոլոր խաւերով ծա-ռանում էր պաշտպանելու և իր հոգեւոր անկախութիւնը և նոր մը-շակութային նուաճումները և այն ընկերային կառուցը, որի մէջ ապ-րել էր մի քանի դար. այժմ միայն քրիստոնէութիւնը հայոց կեանքի մէջ՝ նրա մտքի, ընտանեկան և հասարակական յարաբերութեանց մէջ՝ անփոխարինելի տեղ էր գրաւել: Զորբորդ դարի կէսերին մէկ վարդանանց պատերազմ տեկարելի էր, ինչպէս և հինգերորդ դարի կէսերին՝ մէկ Մեհրուբան Արծրունի:

Թարգմանչական ընդարձակ գրականութիւնը խթան է հանդիսա-նում հայ մաքի ինքնուրոյն սակզծագործութեան: Նա ծառայում էր որպէս հիմք, որի վերայ պիտի բարձրանար, կառուցուէր ինքնուրոյն հայոց գրականութիւնը: Սրա հիմքը գնում են Սահակն ու Մեսրոբը, որոնք յօրինում են եկեղեցական երգեր, «խրատագիրներ», ճառեր: Բայց ինքնուրոյն գրականութեան լաւագոյն օրինակը մեր պատմա-գրութիւնն է, որ զարգանում է գրերի զիւաից երկու-երեք տասնամ-նակ յետոյ: Եւ այդ զարմանալի չէ. մէկ, մէկ եկէս դարի մէջ Հա-յաստանում կատարուել էին հսկայ գործեր, յեղաշրջուել էր հայ կրօ-նական-իմացական աշխարհը և Հայաստանի քաղաքական կեանքը: Գրիգոր Լուսաւորիչը և իր գործակիցները կրօնապէս կարեցին հայու-թիւնը իր անցեալից և նոր ուղիի վերայ դրին նրա հոգեւոր կեանքի ընթացքը. Մեսրոբը շարունակեց այդ գործը՝ և հաստատուն հիմքերի վերայ դրեց հայի հաւաքական գոյութիւնը: Նրանց գործը բոլորի ու-շագրութեան, ժողովրդական պատմութիւնների նիւթ էր. և բնական է որ նրանք էլ պառնային առաջին գէմքերը, որոնց կեանքը գրուէր, վարքագրուէր: Եւ ահա Ագաթանգեղոս կոչուած գիրքը նոր հայու-

Թեան պատմում է Գր. Լուսաւորչի զործի մասին, Կորիւնը գրում է. «Երկրորդ Լուսաւորչի» Միարօրի վարքը: Չորրորդ դարից հայութիւնը զուրս եկաւ քաղաքականապէս թուլացած և կրօնապէս անորոշ վիճակում: Այդ դարի խոշոր, բաղդորոշ գէպքերը գրի է առնում Փաւստոս Բիւզանդացին. նա պատմիչ չէ, այլ հաւաքող բոլոր այն զբոյցների, պատումների, աւանդութիւնների, որոնք շատ կարճ ժամանակում ստեղծուել էին չորրորդ դարի կրօնական և քաղաքական գէպքերի և անձերի շուրջը: Ելիեէն գրում է Հայոց առաջին մեծ կըռիւնների, ապստամբութեան մասին, որ հայութիւնը տուեց Իրանի գէմ Վարդան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ: Ապստամբութիւնը կազմակերպեց մէկ սերունդ, որ մեծացել էր երկու մեծ ուսուցիչների հովանու տակ և նրանց գաղափարներով: Քիչ յետոյ Ղազար Փարպեցին գրելու էր իր Հայոց պատմութիւնը, որի կենտրոնում ընկած էր 80-ական թուերի Վահան Մամիկոնեանի ապստամբութիւնը Իրանի գէմ: Ուրեմն հինգերորդ դարի գրական վերածնութիւնը արձանագրում է մեր պատմութեան մեծագոյն կրօնական և քաղաքական գէպքերը և ջատագովում նրանց գործը, օտարի գէմ մղած աղատագրական շարժումները: Բայց այս քիչ է: Ինքնաճանաչութեան եկած հայը որոնում է իր սկիզբը, ծագումն ու անցեալը: Նախքան գիրը հայ միտքը գործել էր այդ ասպարէզում. ստեղծել էր հայութեան ծագման մէկ տեսութիւն, Հայկի և նրա հարաւից գալու տեսութիւնը: Նոր հայութիւնը կառուում է դրան. ստեղծել էր լեզունդական, բայց ներշնչող և խորհրդանշող անձնաւորութիւն, որ երկար դարեր իշխել էր մեր պատմութեան վերայ: Մովսէս Խորենացին՝ հինգերորդ դարի մեր մեծագոյն մտաւորականը՝ իր հելենիստական և քրիստոնէական կրթութեամբ ձեռնարկում է գրելու Հայոց ամբողջական պատմութիւնը. նա ընդգրկում է Հայաստանի գէպքերը ընթացքը սկզբից մինչեւ մեծ ուսուցիչների մահը: Իրենից առաջ եղած պատմագիրները գրում են մէկ գէպքի, մէկ գէմքի մասին. այժմ նա փորձ է անում գրելու հայութեան ամբողջական պատմութիւնը: Այս արդէն նշան է մեր հաւաքական ինքնաճանաչութեան: Մ. Խորենացին «նպասակ եւ դրել իր ձեռքի տակ եղած աղբիւրների եւ հնարաւորութիւնների հիման վրայ՝ սալ Հայոց ազգի ծագման եւ զարգացման պատմութիւնը մեր երկիրն ու ժողովուրդը սիրելի դարձնելով մերայիների»*):

Ամբողջական պատմութեան պահանջը բոլոր ազգերի մէջ ներքին ինքնաճանաչութեան հետ է զարթնում և խորապէս կապակցուում է իր ժամանակի ընդհանուր արամադրութիւնների, հոգեկան վերելքի հետ:

*) Ս. Տէր Մինասեան. Ոսկեդարի հայ գրականութիւնը. էջ 39:

Մովսէս Խորենացու գիրքն էլ բաւարարում էր իր օրերի հայութեան մեծ վերելքին և պատասխանում նրա հարցասիրութեան: Հետաքրքիրն այն է, որ հայութիւնը հետագային այդպիսի փորձեր չարեց մինչև 18-րդ դարի վերջերը, երբ ամբողջական Հայոց պատմութեան գրելը վերածնունդ հայութեան առաջին գործերից մէկը եղաւ: Միջնադարի մեր պատմիչները միայն կրկնողներն էին Մովսէս Խորենացու գրքի, ուրիշ ոչինչ:

Եթէ Մովսէս Խորենացու գործը համագրութիւնն էր հայ ազգային պատմագիտական մտքի, ապա եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» համագրութիւնն էր հայ ինքնուրոյն կրօնական մտքի: Նա հինգերորդ դարի հայ մտաւորականութեան կրօնական մտքի հասունութեան չափանիշն է: Նա կարող էր գրուել մէկի կողմից, որ կրօնական մեծ հետաքրքրութիւն ունի, ծանօթ է քրիստոնէութեան մէջ տեղի ունեցած հոսանքներին: Լաւապէս գիտէր նաև կրօնա-փիլիսոփայական ուրիշ սիստեմները: Նա պայքարում է հեթանոսական ուսմունքների դէմ: Վերլուծութեան է ենթարկում նիւթը, մատերիան՝ իր բազմապիսի ձևերով, մերժում է նրա յաւիտենական լինելը: Տիեզերքը ստեղծուած է մեծ Արարչի ձեռքով, որ միայն ոգեկան ուժ է: Կառուցիչ, յաւիտենական: Զարը նրա ուսմունքի մէջ համազօր չէ բարիին, ինչպէս ուսուցանում էր զրազաշտական կրօնը և յաւիտենական չէ: Նա մանրամասն քննարկութեան նիւթ է դարձնում իրանական կրօնը, մերժում զրազաշտական երկուութեան ուսմունքը, չարի գոյակ լինելու տեսութիւնը: Նիւթապաշտութիւնը ծաղրում է: Այս գլուխը եզնիկի գրքի՝ դադափարօրէն պաշտպանութիւնն է քրիստոնէութեան ընդդէմ իրանական կրօնի: Եւ նա՝ իր տեսութիւնը չէ միայն, այլ ամբողջ առաջաւոր հայ մտաւորականութեան և ղեկավարութեան: Այդ երեւում է նաև Եղիշէի մէջ պահուած՝ հայ կղերի պատասխանից՝ իրանական արքունիքին: Այս պատասխանի հեղինակը հաւանաբար եզնիկը լինէր, որ անձամբ մասնակցել էր Արտաշատի 449 թ. ժողովին:

Գրերի գիւտով, դպրոցների բացումով, զրականութեան ստեղծումով արտակարգօրէն բարձրացաւ եկեղեցու հեղինակութիւնը, որովհետեւ այս բոլորը տեղի էր ունենում եկեղեցու հովանու տակ, նրա միջոցով և կղերականների ճիգերով: Այլևս՝ հինգերորդ դարի կէսերին եկեղեցու վիճակը անստոյգ և երեւուն չէր, ինչպէս չորրորդ դարի կէսերին, նա հայ կեանքի ամենէն ամուր և արժատացած հաստատութիւնն էր և նրա սպասաւորներն էլ՝ կղերը՝ աւելի կազմակերպուած, աւելի հայացած ու գիտակից տարրն էր հայութեան: Նա էր կանգնել զրական, դպրոցական շարժման գլուխը, նա էր, որ նոր կրօնական և եկեղեցական հայութիւնն էր կառուցում և Հայոց ազգայնութիւնը մշակում: Եկեղեցին միայն հայոց հաստատութիւններից մէկը չգար-

ձաւ, այլ միակը. նա իր մէջ առաւ հայութեան միտքը, ընտանիքը, երգը, ընկերային կեանքը. նա պահապանը դարձաւ հայութեան ըստեղծած բոլոր արժէքների, բռնեց պետութեան տեղը: «Եկեղեցին այս քուակայանին ոչ միայն պահապանն էր կրօնական գիտելիքներէն, այլեւ կ'ընդգրկէր մարդկային մտքի բոլոր արտայայտութիւնները: Ազգային եկեղեցի մը ունենալ կը նշանակէր ունենալ սեփական մշակոյթ, ինքնայատուկ լեզու, գրականութիւն, արուեստ, մէկ խօսքով ամեն ինչ, որ կը բնորոշէ ազգի մը հոգեկան կեանքը»*):

Բայց ինչպէս կը նայէր Իրանի կենտրոնական իշխանութիւնը հայոց այս վերածնունդին, որ կատարուում էր իր իսկ պետականութեան սահմաններում:

414 թ. Վառձապուհը մեռնում է: Յազկերտը նրա փոխարէն Հայաստանի թագաւոր է նշանակում Խոսրովին, որ երկար ժամանակ աքսորուած էր Իրանում: Նա «յոյժ ծեր» էր. «Կեցեալ ամիսս ուր՝ վախճանէր»: Վառձապուհն ունէր մէկ որդի՝ բայց անչափահաս: Յազկերտը կարող էր փոխարինել նրան ուրիշ Արշակունիով: Բայց այդ չի անում և Հայաստան ուղարկում է իր որդուն՝ Շապուհին: Մեր երկու պատմագիրները, որոնք յիշում են պատմական այս դէպքերը առիթս են նրան քաղաքական իմաստ:

Յազկերտ Ա.-ը մեղմ և հաշտ քաղաքականութեան կողմնակից էր. նա լաւապէս լուծեց քրիստոնէաների հարցը Իրանի մէջ՝ ստեղծեց Իրանուստորական քրիստոնեայ ինքնավար եկեղեցի: Կրօնական հալածանքներ հայերի դէմ չհանեց: Սակայն իր կեանքի վերջին հարկադրուեց զսպել քրիստոնեաներին, որովհետեւ սրանք օգտուելով իրենց շնորհած ազատութիւններից, պայքարում էին զրադաշտականութեան դէմ. քարոզում էին բարձր՝ նախարարական ու պալատական շրջանակներում և նոյնիսկ կործանում ատուշանները: Բայց այս բոլորը չփոխեց ընդհանրապէս նրա հանդուրժող վերաբերումը: Յազկերտ առաջինի օրով էր, որ տեղի ունեցաւ հայոց գրերի գիտը, դպրոցական ու գրական վերելքը: Իրանի ղեկավարութիւնը հաշտ և հանդուրժող վերաբերմունք ունեցաւ հայերի այս մշակութային շարժումների հանդէպ՝ սպասում էր, որ այս բոլորը հիմնովին պիտի անջատեն հայերին յոյներից, բայց բոլորովին հակառակը եղաւ. հայ գրերի գիտով և մտաւորական նոր խաւի ստեղծումով Հայաստանում թուլացաւ այն հոսանքը, որի վերայ յենուում էր Իրանը. ասորական

*) Ն. Ադոնց՝ Հայացած ասուածաւունչը, էջ 320. «Յուշարձանի» մէջ:

և նրա հետ միացած հայերի հոսանքը իրենց տեղը աստիճանաբար պիտի զիջէին հայ նոր մտաւորականութեան, որ շեշտուած յունասէր դիմաշրջում ունէր: Ապա գրերի գիտը կատարուեց հայ կղերի ճիգերով, աւելի ճիշդ այն մասի օճանքերով, որ հակուած էր յօյներին. գիրը, թարգմանութիւնները, դպրոցները մօտեցրին հայերին յօյներին. այս մօտիկութիւնը այժմ աւելի սերտ էր, որովհետեւ մշակութային էր, հոգեւոր հաղորդակցութիւն էր երկու ժողովուրդների մէջ: Սրա հետեւանքով եկեղեցին արտակարգ հեղինակութիւն ստացաւ. նա միայն եկեղեցի չէր, այլ մէկ մեծ հաստատութիւն, որ իր մէջ և իր շուրջն էր համախմբել բովանդակ հայութիւնը, ապրիւն էր նրա մաքին սնունդ, կամքին ուղղութիւն և սրտին նոր զգացումներ: Նա դառել էր հայութեան միացնող, համախմբող ուժը՝ աւստական պառակտող միջավայրում: Իսկ նորագիւտ գիրն ու գրականութիւնը դարձան եկեղեցու ձեռքին մէկ հզոր գէնք թէ իր շահերի, հաստատութեան և թէ հայութեան հաւաքական գոյութիւնը պահելու համար: Իրանի արքունիքը ուշ հասկացաւ, որ հայութեան հոգեւոր վերածնութիւնը ուղղուած էր իրեն՝ իրանիզմի դէմ, իր հովանին վաշխող՝ ասորական կղերի գերիշխանութեան դէմ: «Հայ Աստուածաւունչը ազատեց հայութիւնը իրանական աշխարհին մէջ ձուլուելու վտանգէն: Ամրացուց քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ եւ խաչին նառազայրները հակադրեց յարձակողական մագդեղականութեան կրակին»^{*)}: Իսկ վերաստանին և Աղուանից աշխարհին իրեն հետ կապելով՝ գրի միջոցով՝ Հայաստանն ստեղծում իրանի հիւսիս-արեւմուտքում մէկ ուժ՝ որ կարող էր վերանայաւոր լինել համապետական շահերի համար: Պէտք էր որոշ միջոցներ ձեռք առնել այս մեծ շարժման հետեւանքները չեղոքացնելու: Յազկերտը այս նպատակով էլ Հայաստան է ուղարկում իր որդուն Շապուհին, որպէս յաջորդ Արշակունիների: Նրա վերայ դրուած էր մեծ աստիճանութիւն: Ըստ Մ. Խորենացու Յազկերտը այս միջոցով հետապնդում էր հայերին աստիճանաբար մօտեցնելու իրանին. «Այսպէս հանապազ առ նմա նախարարն յանգչեցին խօսիւք, տուր եւ առիւք. խախնանութեամբ եւ զբօսանոք որոնց, այլեւ եկամուտ հարգանքեամբ մեծաւորեցին խնամութեամբ, զի մարք լիցի զնոսա եւ ի դէն մագդեղանց սպառնացուցանել, որով ամենեւիմ գաշչիցին ի յունաց»^{**)}: Նպատակը նոր չէ, զչ էլ միջոցները. այդ բոլորը դորձադրուել էր չորրորդ դարում և մեծ արդիւնքներ չէր տուել: Եւս առաւել նա արգիւնաւոր չէր լինելու հինգերորդ դարում:

^{*)} Ն. Աղոնց. Հայացած աստուածաւունչը. էջ 319. «Յուսարձան»:

^{**)} Մ. Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց. էջ 524-525:

Աւելի որոշ է Յաղկերթի նպատակը Ղ. Փարպեցու մեկնաբանութեան մէջ: Ըստ Իրանի արքունիքի՝ «Աւսարհն Հայոց մեծ է եւ օգտակար, սահմանակից եւ դրակից է յունաց իշխանութեանն, ընդ որոյ ձեռամբ բազումք են հնազանդեալ յազգէն Արեւելոյնաց, որոց գուցէ գորովեալ առ մի մեանս ազգացն, ըստ օրինի եղբարց, որք ընդ մերով եւ ընդ յունաց իշխանութեամբն են եւ հաւանեալ երբեք սիրով ընդ միմեանս եւ եկեալք ի միաբանութիւն խօսեցին ի խաղաղութիւն ընդ քաղաւորին յունաց եւ ընդ նոս հնազանդութեամբ յօժարեալք՝ ապրստամբեցին ի մեզ...»: Եւ երկրորդ՝ զի յօրինացս մեր օտար են եւ ասեցողք եւ միանաւան ունեն զպաշտօն նոցա եւ զօրէնս: Արդ ի քաղաւորել յազգէն մերմէ ի վերայ աւսարհին Հայոց՝ յամենայն այդպիսի կամկածանաց անհոգացեալ լինի քաղաւորութիւնս մեր. եւ նոյն ցանկ երկիւղիւ եւ դողութեամբ ծառայեն եւ օտարոսիս ինչ եւ վնասակարս ինչ ոչ խորին: Է զի եւ սովորութիւն առնուն յանկել յօրէնս մեր, հաւապագ խօսիւք ընդ միմեանս եւ ընդելական բարեկամութեամբ, ի զբօսմունսս որոց եւ խաղս, որ լինի ի միջի նոցա, այլեւ ամուսնութեանց տուր եւ առիւք հաղորդեալք առ միմեանս՝ զատուցեալք այնուհետեւ որոշեն ի սիրոյ նոցա եւ յօրինացն»*):

Երկու պատմագիրներն էլ շատ որոշ տուել են Իրանի քաղաքականութեան բնոյթը: Իրանի ղեկավարութիւնը միշտ մտահոգուած է եղել Հայաստանի՝ Բիւզանդիային սահմանակից լինելու խնդրով: Ըստ նրա հայութիւնը թաղուն, ներքին մէկ միտում ունի քրիստոնեայ մեծ պիտութեան միանալու. կրօնը ծառայում է որպէս միջոց քաղաքական միութեան ձգտումին: Սահմանից այն կողմը կան Արշակունիներ, որոնք իրաւատէր են հայկական գահի. նրանց շուրջը կարող են համախմբուել երկու կողմերի հայերն էլ և Բիւզանդիայի օժանդակութեամբ ապստամբուել Իրանի դէմ: Կայ և այն՝ որ հայերը Իրանի կրօնին օտար են, արհամարող: Կրօնա-քաղաքական այս պատճառներով Իրանի արքունիքը Հայաստան է ուղարկում Շապուհին, որ նա կասեցնէ այն բոլոր շարժումները, որ վերոյիշեալ հիմքերով կարող էին ծնուել: Եւ արքունիքը նախատեսում է նաև այն միջոցները, որոնցով կարելի է հայերին բաժանել յոյներից: Բարեկամութեամբ, ամուսնութեամբ, որսի և խաղերի միջոցով, արքայական տան անձի ներկայութեամբ, ուրիշ խօսքով՝ առօրեայ շփումներով, ընդհանուր կենցաղի, պարսից «օրէնքի» տարածումով ժամանակի ընթացքին կը կատարուի այդ շատ ցանկալի միութիւնը, քաղաքական և կրօնական դիմաշրջումը, որին միշտ ձգտել է Իրանը: Բայց այս մեծ նպատակի

* Ղ. Փարպեցի. էջ 18.19:

համար Շապուհը ամենէն անյարմար մարդն էր: Նա չվայելից հայ նախարարների յարգանքը, որոնք միայն ծագումը և արհամարում էին նրան: Նա քաղաքական հոտառութիւն չունեցող մարդ էր և իր թեթեւաբարոյ վարք ու բարքով հայերին հանեց և իր և Իրանի զէմ: Ատոմ Մոկացին նրան անուանում էր «կիսամարդի», Խոսրով՝ Գարզմանի տէրը՝ ծագում էր նրան և կոչում՝ «կրակի որդի», Շահասպ Արծրունին՝ կը հեգնէր և կը նախատէր: Շապուհը աննկարագիր էր և վախկոտ: Այսպիսի մէկը չէր կարող յարգանք և պատկառանք ներշնչել հայ նախարարներին, որոնք ունէին իրենց արժանապատուութեան և իրաւունքի խոր գիտակցութիւնը: Եւ եթէ հայերը նրան դուրս չարին իրենց երկրից, պարզ նրա համար, որ «ոչ աֆ ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդն հայոց»: Կար և այն, որ հինգերորդ դարի 20-ական թուի հայութիւնը շատ աւելի ինքնաճանաչ, գիտակից էր, քան չորրորդ դարինը, հետեւապէս և դժուար դորձ էր նրան Իրանի մշակութային, կրօնական դորձին կապելը:

Բայց Հայ-իրանական հարցը լուծուեց բոլորովին անակնկալ ձեւով. 420 թ. Յազկերտը մեռաւ և Շապուհը շտապեց Տիգրոն դահը գրաւելու. այդ գահակալական կռիւների մէջ էլ նա սպանւում է: Հայաստանը մնաց անզուլա: Ըստ Խորենացու Շապուհը մեկնելով Իրան՝ կարգադրում է իր տեղակալին հայ մեծամեծներին ձերբակալել և Իրան ուղարկել «Աւել զմեծամեծս հայոց եւ ամեկ ի Պարս»: Հայ նախարարները ի հարկէ թակարդը չընկան, այլ միացան և ոմն Ներսէս Ճիճրակացու գլխաւորութեամբ ապստամբեցին Իրանի զէմ, «Տան ընդ զնդին պարսից պատերազմ»: Բայց իշխանութիւն չստեղծեցին, երկրում կարգ ու կանոն չհաստատեցին: «Ենքեանք ցրուեալք իրազլուխք, անձնապահապեք յամենայն լեռնս եւ յամուրս օրջիկն»: Սուրենի զեռնւրս հայ նախարարների մէջ հին հոգեբանութիւնը ամուր էր, նրանք չէին միանում արտաքին թշնամու գիմաց, ընդհանուր շահերի շուրջը չէին հաւաքուում, այլ հետապնդում էին մասնակի չնչին շահեր: Մրա հետեւանքով «Աղմկաւ եւ բազում խռովութեամբ մնացեալ աւսխաբնս մեր յանիսխանութեան ամս երես եւ աւերեալ ամայանաւ, վասըն որոյ պակասեալ լինէին հարկք արժունի եւ հասեալ նանապարհ ռամկաց...»*)։ Ներքին այս անիշխանութիւնը եւ երկրի աւերը ոչ Իրանի արքունիքի էր նպաստաւոր, ոչ էլ նախարարներին, մանաւանդ որ վերջիններս դրական նպատակներ չէին դնում շարժման մէջ:

Վառա՞ Գոռը 420—438 պատերազմի մէջ էր Բիւզանդիայի հետ, զեռ նոր էր իր գահը տիրել քաղաքացիական կռիւների մէջ, ամուր

*) Մ. Խորենացի. էջ 328-329:

չէր զգում՝ գահն Վերայ. ուստի հայերի նկատմամբ նա զիջումի քա-
ղաքականութիւն է որդեգրում. թէպէտ «այդ զիջումները ոչ անկեղծ
էին, ոչ էլ յարասել», ինչպէս ասում է Յ. Մանանդեանը: Վստմը գի-
տէր նաև, որ Հայաստանը չի կարելի կառավարել առանց հայերի օ-
ժանդակութեան — «Առանց նախաբարացն հայոց ոչ մարքի ունել գաշ-
խարհն»: Ուստի, նա ներումն է շնորհում ապստամբներին, «Մուրհակ
մոռացման յանցանաց կնեհ», պար Հայաստանի թագաւոր է նշանա-
կում «Արսաւեսն, որդի Վաւաբալոյն»: Վերականգնում է Արտաշիս-
եան հարստութիւնը: Արտաշէսն արդէն չափահաս էր: Պէտք է են-
թադրել, որ տիրաւորութեան զգացումը չէր, որ հայ նախարարնե-
րին մղեց նրան Հայաստանի գահը բարձրացնելու. մի գուցէ չէին
ուզում կրկնուած տեսնել Շապուհի փորձը, անշուշտ զեր էր խաղա-
ցել և Սահակը, որին բնաւ հաճելի չէր որևէ իրանցու անմիջական
իշխանութիւնը Հայաստանում:

Սկզբից և եթ զօրծակցութեան հար չէ գտնուում նախարարները և
երիտասարդ թագաւորի մէջ։ Մեր պատմաբանները թագաւորին ծա-
նէր որակումներ են տալիս։ «Իգամոյ», «Բագում անառակութեամբ
վաւեր զբաղաւորութիւնն», առում է Ղ. Փարպեցին։ «Սկսաւ ողողա-
նել յանառկ ցանկութիւնս» — գրում է Մ. Խորենացին. «Զեյս եւ մո-
լական վաւուց սեր» էր։ Այս անհասակաւ նկարագիրը, որ զուրկ է
բարոյական ամեն ատփրնութիւններից՝ չափազանցուած է հայ պատ-
մագիրների գրչի տակ։ Եւ բարոյական այս թերութիւնների համար
չէ, որ նախարարները երես էին թեքում նրանից և դաւադրում նրա
դէմ։ Այս տեսակէտից իրենք էլ շատ բարձր չէին։ Թւում է թէ այս
շարժումը ղեկավարում է մեկ մութ ձեռք, որ արդէն կ'անխորոհել եր
Հայաստանի ֆալսեական անկումը։ Կային ուժեր, որոնք շահագրգռու-
ում էին Արշակունիների անկումով։ Վրասք իր նախորդների նման
հետապնդում էր միեւնոյն նպատակը՝ Հայաստանի պէտական կեանքի
խորհակման։ Իր նախորդներն արեւ էին առաջին քայլը՝ բաժանել էին
Հայաստանը, սահմանափակել էին նրա անկախութիւնը, հալածել
էին Հայաստանում յունական դիմաշրջում ունեցող հասանքին. բայց
Հին Դիւնասան՝ որ խորհրդանշում էր նրա անկախութիւնը, դեռ գո-
յութիւն ունէր։ Հարուածը նրան պէտք էր աւել, որով հնամենի քա-
ղաքական կեանքի վերջին մնացորդն էլ կը կորչի։ Թէպէտ Վրասք Գո-
որ վերահաստատեց Արշակունի իշխանութիւնը, սակայն չհաշտուեց
նրա գոյութեան հետ։ Նա էլ սկսեց դործել իր նախորդների մեթոտով։
Թագաւորի դէմ հանեց իրանասէր հասանքին։ Հաւանական է, որ վեր-
ջին Արշակունին որոշ փաստեր տալիս էր իր հակառակորդների ձեռքը։
Նա շատ լուրջ էր ընդունում իր թագաւոր լինելը։ Գուցէ ինքնագը-
լուխ գիրքէր բոնում իրանի հանդէպ և նախարարների նկատմամբ

վարում էր Արշակունիների տոհմային քաղաքականութիւնը: Հին պայքարը նորից վերսկսում էր և նախարարներն էլ ընթանում են իրենց նախորդների ուղիներով՝ ճակատ են կազմում Արտաշէսի դէմ: Պէտք էր գնալ իրանական արքունիքը «Զարաթուստի առ արեյաի պարսից եւ ի բաց ընկեցնուլ զքաղաւորն իւրեանց», կամ ինչպէս Ղ. Փարպեցին է ասում. «Բառնալ ի միջոյ զայնպիսի անբարեսեալ քաղաւոր»: Արշակունի վերջին թագաւորին իր հովանու տակ է առնում Սահակը, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս Խոթանասուն տարի առաջ իր հայրը՝ Ներսէսը ճիգ էր անում հաշտեցնել նախարարներին Արշակի հետ: Սահակն ինքն էլ ընդունում էր որ Արտաշէսը «մեղաւոր» է. բայց «Թեպէտ եւ իցե պողնիկ, այլ զկնիք հօտին Քրիստոսի կրե յանձին իւրոյմ, գինացեալ է մարմնով... սկարաեալ է ի կանայս...»: Ուրեմն իր բարոյականով Արտաշէսը արժանաւոր ժառանգն էր «Անիծեալ Արշակունեաց ցեղի», ինչպէս ասում էր Ներսէսը: Բայց այս բոլորը իրականք չեն տալիս հայ նախարարներին մատնելու Արտաշէսին՝ Իրանի վարիչներին: Ճիշտ՝ իր հօր նման Սահակն էլ խնդրում է «Մաւ ձեզ, որդի, մի խորհիք զխորհուրդդ զայդ եւ զքնիկ զծեր զսեաղդ, որպէս եւ ոմանք ի ձեր նախնեացն կարուսանել մի ջանայք»*):

Սահակի նման դիրքորոշումը և Արշակունի վերջին թագաւորին հովանաւորելը նոյնպէս անշահախնդիր չէր, որքան Ներսէսինը 60-70 տարի առաջ: Նա գիտէ, որ Արշակունիների վերացումով Հայաստանը կորցնելու է իր ինքնավարութիւնը և եկեղեցին վտանգուելու էր և նրա կրթական-մշակութային այն դործը, որ նոր էր սկսուել՝ ընդամենը քսան տարի՝ կանգ պիտի առնէր: Սահակը լաւատէս ծանօթ էր Իրանի քաղաքական նպատակներին, ուստի ճիգ է անում հայ նախարարներին յետ կանգնեցնել կործանարար ուղիից: Նա պատրաստ է դործը յանձնել «հաւասացեալ քաղաւորին», Բիւզանդիային, որի հետ մի գուցէ կարելի լինի ելք գտնել, բայց «անհաւատի» դատաստանին դիմել նա համաձայն չէ: Նոյն քաղաքական շեշտը կայ նաեւ Մ. Խորենացու մէջ: Սահակը յորդորում է նախարարներին՝ «եւ արդ պարտ է փոքր մի տանել բերուքեան առն՝ մինչեւ ելս իրացն խորհել մարբասցուք կայսերքն յունաց Թեոդոսիւ, եւ ոչ անօրինացն մասնել ի ծաղր եւ յայպանումն»**): Այս բոլորի մէջ երևում է Սահակի Բիւզանդական դիրքորոշումը: Նա չափ լաւ հասկանում էր, որ խնդիրը Արտաշէսի անձի շուրջը չէ, այլ պայքարում են երկու քաղաքական դիմադրւժումներ՝ իրանականը՝ հայ նախարարների միջոցով, Բիւզանդականը՝

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 22:

**) Մ. Խորենացի. էջ 552:

իր և հկեղեցու միջոցով։ Եկեղեցու շահերի տեսակէտից անհրաժեշտ էր, որ Արշակունիների տոհմը չարունակէ իր դոյութիւնը, այսինքն եղած գոյավիճակը մնայ։ Բայց առեւալ պայմաններում իրանական հոտանքը աւելի ուժեղ էր և գործուն։ Այստեղից էլ նրա անդիջող լինելը Սահակի յորգործներին։ Նախարարները որոշում են «բռնոյթի քաղաւորին պարսից ի բաց բառնալ ի քաղաւորութենէ այսի»*)։ Դ. Փարպեցին վկայում է, որ այս գործին մասնակից էին «բովանդակ աւագանին աշխարհի», ինչպէս և «ամենայն ազաւագունդէ աշխարհիս հայոց»։ Նրանք պահանջում են, որ Սահակն էլ միանայ իրենց, գործակցի։ Իրենց հետ, մի բան, որ նա անել չէր կարող. «Ենձ քաւ լիցի մասնիշ լինել».— պատասխանում է նա։ Նախարարներին անհրաժեշտ էր Սահակի գործակցութիւնը՝ հեղինակութիւն աւելու իրենց պահանջին։ Եւ երբ վերջինս մերժում է, նրանք որպէս հոգեւորականութեան ներկայացուցիչ ամուսնում են իրենց հետ Սուրմակին։ «Եւ միաբանեալ ամենեքին անցին առ արքայն պարսից Վուամ՝ հանդերձ Սուրմակաւ ոմամբ արծկեացի՝ փառամոլ երիցու՝ չարախօսել արքային իւրեանց զԱրսաւրէ եւ զմեծէն Սահակայ՝ զՅուկոյլ գրեալ խորհրդովն»։

Վուամը արքունիք է կանչում Հայոց վերջին Արշակունի թագաւորին և Լուսաւորչի տան վերջին կաթողիկոսին։ Պաշտօնական քննութեան ժամանակ երիտասարդ թագաւորը բնորոշում է Հայոց նախարարների գիրքորոշումը։ Նա չգիտէ թէ ինչի մէջ են մեղադրում իրեն. բայց գիտէ մի բան, որ նրանք՝ «Սովոր են ի բնէ բեմամանել զՏեառս իւրեանց ըստ նմին օրինակի եւ այժմ կամին կասաւել զլար կամաց իւրեանց զխնդիրս, բունգի միշտ իշխանափոխի լեալ են եւ տիրաւեացի»**)։ Այս բնորոշումով վերջին Արշակունիներն բանաձեւում է նախարարութեան գիրքորոշումը Արշակունիների հանդէպ՝ ամբողջ պատմութեան ընթացքում։ Նոյն է պատասխանում և Սահակը. նա չգիտէ թէ ինչի մէջ են մեղադրում թագաւորին, միայն գիտէ, որ «չարախօսութիւն» է այդ բոլորը։ Տիգրանում փորձում են նորից՝ Սահակին կողմ դարձնել, միացնել նախարարներին և հանել Արաաշիրի դէմ, որովհետեւ, ասում է Դ. Փարպեցին «կամին բառնալ ի միջոյ զքաղաւորութիւնն հայոց»։ Ուրեմն խնդիրը քաղաքական բնոյթ էր կրում։ Իրանական արեւելիք արդէն որոշել էր Հայաստանի քաղաքական կառույցը փոխել, եղածը միայն ձեւեր էին՝ արդար ու անարդար հիմնաւորում տալու անելիքին։ Եւ որպէսզի գործը համարուի ստույգ և արդար՝ փորձում են միացնելու իրենց հետ Սահակին։ Իսկ վերջինս իր շիտակ և արի կեցութեամբ պահեց մինչեւ վերջը։

*) Դ. Փարպեցի. էջ 20: **) Նոյնը՝ էջ 23:

Այս մեծ քաղաքական յեղաշրջումը կատարելու համար չափազանց անհշան էին հայ նախարարների մեղադրանքը թագաւորի հասցէին: Ուստի խնդրին տալիս են քաղաքական բնոյթ: Այս հարցումն ևս Սահակը ունէր պարզ և որոշ պատասխան. — «Զի ես գնորաւ պըսամբութեան ինչ խորհուրդ ոչ գիտեմ»: Իսկ նախարարները պահանջում են կարճ և կարուկ՝ «Բնաւ չի իսկ եւս պիտոյ է քաղաւորալ իշխան պարսիկ ըս ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ, որ եւ զիւրաքանչիւր ուրուք ի մենջ ծանուցեալ զնպատակութիւն եւ զանհայտակութիւն ցուցցէ ձեզ»*):

Վրասը գոհ էր. «Յոյժ ուրախանայր»: Հասել էր նպատակին հայ նախարարների իսկ միջոցով: Հայերն իրենք էին հրաժարւում թագաւոր ունենալուց. բաւական է մի իրանական իշխան, Հայաստանը կառավարելու: Լաւ և զաղտնի կաղմակերպուած խաղը իր արդիւնքը տուեց: 428 թ. Արեակունի վերջին քաղաւորը գահընկեց եղաւ. նա մնաց Իրանում, իսկ արքունական հոգերը և Արշակունի կալուածները յարքունիք գրաւեցին: Սահակն էլ զահագուրկ եղաւ. նրա կալուածներն էլ բռնագրաւեցին: Սուրմակն ստացաւ իր վարձը՝ բարձրացաւ կաթողիկոսական գահը: Մեր Ղ. Փարպեցին շատ լաւ հասկանում է կատարուածի քաղաքական իմաստը: Ըստ նորա. «Յայնմհետէ բարձաւ քաղաւորութիւն յագգէն Արեակունեաց... եւ անկաւ աշխարհս հայոց ընդ լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան պարսից»**):

Փակուում էր Հայոց պատմութեան մէկ շատ մեծ շրջանը, որ սերտորէն կապուած էր Արշակունիների հետ: Բայց փակուում էր նաև Հայոց հիկեղեցու պատմութեան մէկ շրջանը, որ կապուած էր Գրիգոր Լուսաւորչի տան հետ: Ծիշտ է, մի քանի տարի յետոյ Սահակը նորէն իշխանութեան պիտի կանչուէր, բայց 428 թ. վերջանում էր նրա քաղաքական գործը՝ գալիք մի քանի տարիները նա տրամադրուած է Առաքւածաշնչի թարգմանութեան իր աշակերտների հետ: Այս երկու իշխող տոհմերը միասին բարձրացան և միասին ընկան: 297 թ. տեղի ունեցաւ Արշակունիների վերահաստատումն Հայոց գահի վերայ. Գ. զարի սկզբին Գր. Լուսաւորչիչը դարձաւ Հայոց հիկեղեցու և նուիրապետութեան գլուխը: Ամբողջ չորրորդ դարը և հինգերորդ դարի առաջին քառորդում մեր պատմութիւնը այս երկու իշխող տոհմի պատմութիւնն է՝ քաղաքական և եկեղեցական մարզի մէջ: Երբեմն նրանք գործակցում էին իրար հետ, բայց ընդհանրապէս պայքարի մէջ էին: Արշակունիները իրենց պետական վերելքի մէջ հանդիպեցին ուժերի, որոնցից պարտուեցին — նախարարներին: Եւ Արշակունի

*) **) Ղ. Փարպեցի. էջ 24-25:

վերջին թագաւորի զատաւարութիւնը՝ և մեղադրուիլը հայ նախա-
րարներին կողմից՝ այն քաղաքական դրամայի վերջին արարն է, որ
սկսել էին Մեհրուժան Արծրունին և հայ սահմանապահ նախարարնե-
րը: «Իշխանափոխութեան», «տիրատեսացութեան» այս ելոյթին հան-
դէպ՝ Լուսաւորչի տան կաթողիկոսները պաշապան էին կանգնու՞մ ե-
րերուող Արշակունիներին՝ օտարի հանդէպ՝ միշտ իրենց և եկեղեցու
շահի տեսակէտից: Գր. Լուսաւորչի տաղանդաւոր ներկայացուցիչնե-
րը մի կողմից ամրացին եկեղեցին, անկախացրին նրան աշխարհիկ
իշխանութեան հանդէպ, միւս կողմից բովանդակութիւն տուին նրան,
նպաստեցին բարքերի մաքրումին, լուսաւորութեան տարածման,
Հայաստանի արեւմուտքին մօտենալուն: Նրանք՝ իրենց շուրջը հա-
ւաքուած ինքնաճանաչ փոքրամասնութեան հետ զլուխ բերեցին մէկ
հսկայ գործ Հայաստանի ֆրիսոնեացումը: Եթէ Գրիգոր Լուսաւորիլը
պետականացրեց քրիստոնէութիւնը, Ներսէսը մեծ ճիգ արեց ազգա-
նացնելու այն, ապա միայն Սահակն եր վերապահուած այս գործի
զլուխ բերելը՝ հայ դրի, զպրոցների և հայացած Աստուածաշունչի
միջոցով: Առանց Լուսաւորչի տան մեծ ներկայացուցիչների, անկա-
րելի է հասկանալ չորրորդ դարի մեր վերելքը, կատարուող պայքար-
ները, փաղափակն հայութեան մեակութային հայութեան փոխուիլը եւ
մեր արեւմտեան դիմաւորում ունենալը:

Դ. Գ Լ ՈՒ Խ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

428 Թ. Արշակունիների հարստութիւնը վերջացաւ Իրանահայաստանում: Մեր հայրենիքը յայտարարուեց մարզպանութիւն, այսինքն վարչական մէկ շրջան, որի գլուխը կանգնած էր Իրանի արքունիքից ուղարկած բարձր պաշտօնեան՝ մարզպանը: Ի նկատի ունենալով Հայաստանի ռազմաքաղաքական արժէքը՝ մարզպանը ընտրուում էր Իրանի նշանաւոր տոհմերի անդամներից, որոնք մօտ էին արքունիքին, վստահելի էին և վարչական և պետական փորձ լինէին: Բիւզանդական կայսրութեան սահմանակից Հայաստանում մարզպանը աւելի շուտ «սահմանապահ» պիտի լինէր, այսինքն զինուորական քաղաքական գործառնութիւնը պիտի գերակշռէր՝ քաղաքացիականին: Մարզպանը հսկում էր երկրի ապահովութեան, կարգ ու կանոնի, ու սահմանների վերայ: Եղիշէն մոգպետի բերանով որոշում է մարզպանի գործը: Նա դիմում է Վասակին այս խօսքերով՝ «Քանի որ բոլոր նախարարներից մեծը դու էիր եւ այս ամբողջ աշխարհը բեզ եւ յանձնըւած, ինչու դու ինքդ հոգ չսարար մեծապէս...»^{*)}: Աւելի որոշում է մարզպանի գործունէութիւնը Վասակի խօսքերը վարչապետին ուղղւած. «Եւ ես մինչ վրաց մարզպան էի եւ դուռն Աղուանից յիմում ձեռքն եր: Բազում գորագլուխք հոնաց ընդ իս բարեկամացան ուխտիւ. եւ հարկս ամենայն աշխարհիս հայոց առ իս եւն եւ այլեւս բազում կարասի, գո՛ր ի պարսիկ գործակալացն հանի, որ ասս ի հայս էին եւ յիմում գանձի կայ»^{**)}: Երկրի հարկը կենտրոնանում է մարզպանի ձեռքին, նա հարեւան ժողովուրդների, ցեղերի հետ բանակցելու իրաւունք ունէր: Մարզպանը Հայաստան էր գալիս «Կնաւ եւ որդւովք, դրամք եւ սիրելեօք, ծառայիւ եւ աղախնիւ»: Նա ապրում է մարդի՝ Հայաստանի հաշուին: Նրան ընկերակցում են բազմաթիւ պաշտօնեաներ՝ զինուորական և քաղաքացիական: Նրա հետ գալիս էր մէկ

^{*)} Եղիշէ. եջ 145:

^{**)} Ղ. Փարսեցի. եջ 83:

բանակ՝ պաշտպանելու սահմանները, զրաւելու բերգերն ու ամբողջութիւնները, հսկելու մեծ ուղիների վրայ, որոնք կապում էին Հայաստանը Իրանի հետ: Մարզպանի անմիջական իշխանութեան տակ էին պետական-արքայական հողերը՝ փոխանցուած Արշակունիներից Սասանեաններին: Մարզպանը ընդհանուր և վերին հսկողութիւնն ունէր հայ գործակալների վերայ, որոնք երկրի անմիջական ղեկավարներն էին:

Մարզպանութեան մէջ Հայաստանում պահուեցին այն կարգերը, որոնք մշակուել էին դարերի հոլովոյթով և որոնց պահպանման համար նախարարները այնքան պայքարել էին Արշակունիների դէմ: Եթէ Սասանեանները փորձէին արմատախիլ անելու այդ կառոյցը, որ քաղաքական էր և ընկերային, Հայոց եկեղեցու կաղմակերպութիւնը, ապա անտարակոյս նրանք իրենց դէմ պիտի ծառացած տեսնէին ամբողջ հայոց վարիչ դասին: Սասանեանները այս բանը չարին: Այս տեսակէտէն չէ գերման հայագէտ Կ. Գլուսթեք, որ իր շատ կարեւոր «Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան» աշխատութեան մէջ գրում է. «Պարսկահայաստանը, որ Թեոդոսեան դաւիթեմ վերջը սկզբան անդ Իրանէն կախուած յատուկ կազմը ստացած է, 429ին իր ինքնավարութեան մնացորդն ալ տուեցին եւ իբր պարսկական նահանգ միացուեցին վերջը»: Ըստ այսմ Արշակունիների անկումով, վերանում է նաև Հայոց ինքնավարութիւնը, այսինքն ընկերային և պետական այն կազմը, որ հայերը պահել էին 386 թ. բաժանումով: Սակայն այդպէս չէ՝ Այս բանը ճիշտ է միայն 440 թուերի վերջերի համար, երբ իրանցիք փորձեր արեցին սկիզբը կրճատելու, ապա վերացնելու ինքնավարութիւնը: Բայց մինչև այդ հայութիւնն ապրեց քսանամեայ մէկ շրջան ներքին լայն ինքնավարութեամբ: Նա պահեց իր ընկերային կազմը, դասային արտօնութիւնները, քաղաքական գործառնութիւնը: Սեղծուեց ինքնավար Հայաստան:

Թէ մարզպանական Հայաստանը իրօք ինքնավար միաւոր էր, երևում էր այն բանից, որ այնտեղ համապետական օրէնքները չէին կիրաւուում: Այդ օրէնքների աղբիւրը մազդէշական կրօնն էր. նա օրէնսդրում էր հաւատացեալների համար, նրանց ընկերային և ընտանեկան կեանքն է, որ առնում էր իր շրջանակի մէջ: Հայութիւնը ղեկավարւում էր իր սովորութեական իրաւունքներով, որոնցից չառերը տոհմական յարաբերութիւնների կնիքն էին կրում, իր եկեղեցական կանոններով, որ մեծ մասամբ փոխառութիւն էր հարեւան քրիստոնեայ աղգերից կամ մշակուած հայոց եկեղեցու ժողովներում: Այս օրէնքներին ենթակայ էր ընտանեկան յարաբերութիւնը, ժառանգութիւնը, ազգակցութիւնն ու ամուսնական կապերը, տնտեսական-ընկերային կարգը: Հայաստանը հարկային ուրոյն միութիւն էր: Հարկը

հաղարապետի հսկողութեամբ հաւաքուած էր նրան ենթակայ պաշտօնեաների ձեռքով և յանձնուած մարդկանին: Հարկերի քանակը և գանձման ձեւը միայն նոյնը ինչ որ առաջ էր՝ Արշակունիների օրով. նա շատ ծանր էր և ոչ էլ քայքայիչ աւատական տնտեսութեան համար: Մարդկանն էլ էր միջամտուած երկրի հարկային բաշխումի և հաւաքումի գործին: Հայաստանն ուրոյն կրօնական միութիւն էր. պետական կրօնը այնտեղ հայ հետեւողներ չունէր: Ինչպէս Իրանի մէջ զրադաշտականութիւնը իրանացի էր, ազգայնացի էլ, այնպէս էլ Հայաստանում քրիստոնէութիւնը ազգայնացեալ էր: Հայը եթէ ընդունէր իրանական կրօնը՝ նա կը զաղարէր հայ լինելուց, կը դառնար իրանցի: Եւ այսպէս էր, որովհետեւ կրօնական միութեան գիտակցութիւնն էր, որ իշխում էր մաքերին, կամ աւելի ճիշտ, կրօնն էր, որ գունդուորում էր ազգութիւնը: Զորքորդ դարուած Իրանը բազմութիւն փորձէր արեց հայ նախարարութեան մէջ պատուաւորու մազդակեան կրօնը՝ բայց մեծ յաջողութիւն չունեցաւ: Նրանք հայ ուրացող նախարարների միջոցով «Ասրուշանն շինէին ի բազում տեղիս եւ զմարդիկ հնազանդէին օրինացն մազդեղանց եւ բազում իւրեանց սեփական շինէին ասրուշանն եւ զորդիս եւ զազգայինս իւրեանց սային յուսումն մազդեղանց»*)։ Օտար այս կրօնին յարողները միշտ մընացին օրպէս աննկատելի փոքրամասնութիւն: Ընդհակառակն հինգերորդ դարի սկզբին քրիստոնէութիւնը շատ աւելի խորն էր թափանցել հայ հոգիների, ընթանական յարաբերութիւնների եւ մասնաւորապէս կեանքի մէջ: Նա ազգայնացի էր և ժողովրդականացի: Դրան շատ նպաստեց, ինչպէս տեսանք նորագիւտ դիրք, թարգմանական գրականութիւնը, ինքնուրոյն գրական փորձերը:

Հայաստանը զինուորական ուրոյն միաւոր էր. նրա սպառապետը աւատական էր, այրուծին հայոց ենթարկուած էր հայ սպարապետին, որ ամբողջ չորրորդ դարում Մամիկոնեան տոհմի գործակալութիւնն էր, ինչպէս և հինգերորդ դարում: Այդ բանակը հազուադէպ զէպքերում միայն դուրս էր գալիս Հայաստանի սահմաններից: Աւատական այս բանակի գոյութիւնը եղիշէն համարում է Հայաստանի ինքնավարութեան նշան. «Եթաւնութիւնն անցաւ Հայոց նախարարներին, որովհետեւ քեպէս հարկը պարսից արեւելիքն էր գնում, սակայն հայոց հեծելազօր ամբողջապէս նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ»**): Ճիշտ է մարդկանի ներկայութիւնը սահմանափակուած էր Մամիկոնեան սպարապետների ազատութիւնը, մասնաւորապէս որ նը-

*) Փ. Բիւզանդացի. էջ 152:

**) Եղիշէ. Վարդանանց պատերազմը. էջ 101:

րանք իրանական գիմաշրջումի մարդիկ չէին, բայց և այնպէս բանակի և նախարարների մէջ ունեցած մեծ հեղինակութիւնը նրանց դարձնում էր հայոց քաղաքական բախտի անօրինողներին մէկը... Միաժամանակ նրանք միշտ կասկածելի էին իրանի տրքունիքում, որովհետեւ նախօրդ դարի հակաիրանական շարժման ղեկավարները նրանց տոնից է, որ դուրս էին եկել: Գուցէ այս էր պատճառը, որ նրանք չկանչուեցին համապետական մեծ պաշտօնների, նրանց չվճարեցին Հայաստանի մարզպանութիւնը: Բայց և բոլորովին էլ անտեսել նրանց անկարելի էր: Թողեցին նրանց ձեռքին սպարապետութիւնը, որպէսզի նրանց չզցեն Բիւզանդիայի գիրկը:

Նախարարները պահեցին իրենց քնկերային առօրուքները, կառավարողների եկամուտները, գառական և ոստիկանական իրաւունքները կրօնի և պաշտամունքի ազատութիւնը, իրենց զինեալ ուժերը: Մարդպանը այս ներքին գործերի մէջ չէր մտնում: Եկեղեցին էլ դժգոհելու առիթներ չուներ. նա պահեց իր «ազատութիւնը», ապահարկութիւնը, Արշակունիների ժամանակներից ստացած կալուածները: Նրա նուիրապետութիւնը էլ աւելի կազմակերպուած էր, աւելի գիտակից և գործունեայ: Ծիշտ է Սասանեանները ջանում էին կաթողիկոսական դահլի վերայ տեսնել իրանեան հակուժներ ունեցող մարդկանց, կամ օտարների, ասորիների, բայց և այնպէս եկեղեցին որպէս կազմակերպութիւն մնաց և մեծացաւ: Հայ ազատ գասերը Արշակունիների ժամանակ հաւաքւում էին «աշխարհաժողովներէ», ուր քննարկւում էին հանրային-քաղաքական հարցերը: Սրան մասնակցում էին աւագ նախարարները, «ազատները», գործակալները: Այդ ժողովներում ընտրւում էին կաթողիկոսին, որոշւում էին կրօնական և քաղաքական հարցեր: «Աշխարհաժողովները» նախարարական կարգի ստեղծածը չէ, նա տոնական կարգի արգիւնք է և ինչպէս շատ բան աշխարհաւաճողական կարգին յարմարուելով ընկերային նոր պայմաններին: Տոնական կարգի մէջ տոնի բոլոր անդամներն է, որ մասնակցում են այդ ժողովներին, նախարարական կարգի մէջ միայն «ազատները», հասարակութեան խոնարհ խաւերը, շինականն ու ռամիկը հետեւ է նրանից: Նոյն «աշխարհաժողովներում» մշակուել են ընդհանուր պարտադիր կանոններ-օրէնքներ, որոնք վերաբերւում էին հայոց հասարակութեան բոլոր խաւերին: Ահա, մարզպանութեան առաջին տարիներում այս «աշխարհաժողովներն» էլ գումարւում էին, որ մէկ մեծ ապացոյց է հայութեան ինքնավար կեանքի գոյութեան: 443 թ. Շահապիւմի ժողովն է հաւաքւում. այս ժողովի կանոնադրութեան մէջ յիշւում են նաև մարզպանութեան ժամանակ գործող գործակալութիւնները. «Վասակայ Սիւնեցոյ մարզպանութիւն Հայոց, Վահանայ Ամատունոյ հաղարապետութիւն և Վրվայ Խորխորունոյ մախա-

դուժին»։ «Այս բոլորը, ուրեմն պարզ ցուցմունքներ են, որ 429 բուխց յետոյ պարսկական Հայաստանի նախադարձական ինքնավար կազմակերպութեան մէջ զգալի փոփոխութիւններ չեն եղեր»*)։

Հայ նախարարները ստեղծուած կացութիւնից զժգոհ լինել չէին կարող։ Այժմ իրանական իշխանութեան տակ նրանք ունէին կեանքի և զայքի ապահովութիւն։ չկար այն տեւական պայքարը, որ նրանք մշուժ էին Արշակունի թագաւորների դէմ։ Այժմ նրանց հալածող չըկար, յարգուած էր «տանուտէրական» իրաւունքները։ Արշակունիները Հայաստանին խաղաղութիւն չտուին, այժմ օտար ուժիկ ձեռքը կարգ և խաղաղութիւն մուծեց այնտեղ։ Սակայն հարցն այն էր, թէ Իրանի ղեկավարութիւնը պիտի պահէ, պիտի յարգէ այս ինքնավարութիւնը, իր վարչական, կրօնական, հարկային, ղինուորական և օրէնսդրական սահմաններում։ Նա համարում էր արդեօք ստեղծած կարգը մշտական, հայ-իրանական շահերը հաշտեցնելու, միատեղելու համար, թէ ժամանակաւոր մէկ զիջում՝ հին հայածանքը նորից վերսկսելու համար։ Զորքն ու դարի հայոց պատմութիւնը, հայ-իրանական յարաբերութեանց անցեալը ոչ մէկ յոյս չէին ներշնչում, որ հայկական ինքնավարութիւնը մնայուն լինել կարող է։ Իրանի զիրքօրոյումը հայութեան հանդէպ եղել է պարզ և որոշ։ Նա չէր հաշտուում ոչ հայոց պետականութեան, ոչ էլ հայոց ազգայնութեան հետ։ Նրա ծրագիրն էր՝ հայութեան վարչական քաղաքական ինքնավարութեան ջնջումը, կրօնական մշակութային համաձուլումը իրանութեան մէջ։ Նա այս նպատակին զիմում էր աստիճանաբար, հանդերձաններով։ «Պարսկական փաղափականութիւնը, որ հայ քաղաւորութեան բարձումը արագացուցած էր, կ'աւելանէր այժմ բառնալ այն առանձնայատկութիւնները, որոնք իսկզբանէ կը վայելէր Հայաստան։ Իր նպատակն էր Հայաստան մարզը հասարակեցնել պարսկական պետութեան անբաժին միւս մարզերուն»**)։

Այս նպատակի համար է, որ Հայաստանը բաժանուեց երկու մասի, որով վարչական և քաղաքական տեսակէտից՝ հայութիւնը մի քայլ մօտեցաւ Իրանին։ Այս նպատակի համար Իրանահայաստանում արգիւտեց յունարէնի գործածութիւնը, որով հայերը հաղորդակից չը պիտի լինէին յունական բարձր մշակոյթին և քրիստոնէութեան ուսման քաղաքներին։

Նոյն նպատակով է, որ Յազկերտը իր որդուն Շապուհին ուղար-

*) Յ. Մանանդեան. Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 282։

**) Հ. Ն Ակիմեան. եղիւք վարդապետ եւ իր պատմութիւն Հայոց. Բ. մաս, էջ 401։

կից Հայաստան՝ անձնապէս աղբիւր, կապելու Իրանի հետ հայ նա-
խարարութեան: 428 թ. Արշակունեաց հարստութեան վերացումը նո-
րէն նոյն նպատակին պիտի ծառայէր: Նոյն փաստերի շարքին է
պատկանում նաեւ Լուսաւորչի կաթողիկոսական տոհմի ղէմ հալածանք
հանելը, նրա վերջին շառուիղին Սահակին կաթողիկոսութիւնից զր-
կելը, նրա աշակերտներին գիրքազուրկ անելը և հալածելը: Անհը-
րածեշտ համարուեց թուլացնելու հայոց կղերի այն թիւը, որ յունա-
կան գիմաշըջում ունէր: Այս բոլոր միջոցառումները հանգրուաններ
էին միեւնոյն նպատակին առաջնորդող: Արդ, պատմական այս փա-
տերը ի նկատի ունենալով կարելի էր սպասել, որ Իրանի ղեկավա-
րութիւնը մարդպահական Հայաստանի ինքնավարութիւնը համարէր,
լսկ մի ժամանակաւոր դադար — վերսկսելու իր հին հալածիչ քաղա-
քականութիւնը: Նրա յիշեցում փայլաւել եւ Հայոց պետութիւնը, պէտք
էր փայլաւել նաեւ Հայոց հասարակութիւնը: Այս իմաստով էլ հայկա-
կան հարցը բազում անգամ քննարկութեան նիւթ է դառնում Իրանի
արքունիքում: Կային, գոյութիւն ունէին մի քանի ուրիշ օժանդակ
պատճառներ էլ, որոնք արագացնում էին հայկական հարցի նոր ձե-
ւաւորումը: Ինքնավար Հայաստանը գտնւում էր Բիւզանդիայի սահ-
մանների վերայ: Վերջինիս հետ հայութիւնը կապուած էր ընդհանուր
կրօնական կապերով: Սահմանից այն կողմը ապրում էր մեծազանգ-
ուած հայութիւն, որ նոյնպէս բռնել էր աղգային մշակոյթի վերելքի
ուղին: Այս «կէս աղգն հայոցը» սահմաններով միայն բաժանուած էր
միւսից, բայց ապրում էր միեւնոյն հոգսերով, խօսում էր նոյն լե-
զուն, կարգում էր միեւնոյն գրքերը և շատ բնական ու առողջ ապ-
րում կը լինէր, եթէ երկու հատուածները ուզենային քաղաքականա-
պէս իրար միանալ: Եւ Իրանի ղեկավարութիւնը միշտ կասկածում էր
որ հայերի մէջ այս միտումը կայ և այս պիտի լինէր յօգուտ Բիւ-
զանդիայի: Սրանով վտանգուած կը լինէր նաեւ ամբողջ Այսրկովկասը.
հայերն իրենց յետեւից կը տանէին կրօնակից աղուաններին, վրացի-
ներին, սրոնցից ստեղծել էին հաւատարիմ զաչնակիցներ:

Կար և մէկ ուրիշ պատճառ. Իրանի հանդուրժող վերաբերումը
չորրորդ դարի վերջերին և Յազկերտ Ա.-ի օրով նպաստեց, որ քրիս-
տոնէութիւնը Հայաստանում աւելի խորանայ, աղգայնանայ, քան
Արշակունիների օրով էր: Նրա միջավայրից ծնունդ առաւ հայ գիրը
և գրականութիւնը: Ճիշտ է Սասանեաններն արգիլեցին յունարէնի
ուսուցումը իրենց բաժին Հայաստանում, բայց հէնց այս բանը նը-
պաստեց նախ աղգային գրերի գիւտին, հայ լեզուի բարձրացման և
հայ գրականութեան ստեղծման, այսինքն ազգ-կրօնական հայութեան
կերաման... Իրանի վերին գերիշխանութեան տակ էր, որ հայու-
թիւնը վերակառուցուեց շատ աւելի ամուր հիմքերի վերայ, քան

չորրորդ դարումն էր: Հայութիւնը քաղաքական անկախութեան կուրուստից յետոյ, ներքնապէս շատ աւելի հասուն էր, ինքնաճանաչ ու միակամ, թէպէտ բաժանուած երկու պետութիւնների մէջ:

Հայոց հասարակութեան այս վերելքն եւ մտահոգութիւն էր պատճառում Իրանի արքունիքին, յատկապէս Յազկերա Բ.-ի օրով 438—457: Իրանի միառնմն էր հայ պետականութեան քննադատից յետոյ, քայքայել նաեւ Հայոց հասարակութիւնը, իրաւագուրդ տնել, աղքատացնել նրա ղեկավարութիւնը, այսինքն հարուածել այն գործօն ու ժերին, որոնցմով կանգուն էր և կենսունակ հայոց հասարակութիւնը: Մենք տեսնենք, որ բուն Իրանի մէջ Սասանեանները զրկեցին նախարարներին քաղաքական-վարչական իրաւունքներից, հաւաքեցին պալատում, հեռացրին ղեկավարութիւնից, բայց նոյն Սասանեանները 428 թուի Արշակունիների անկումից յետոյ շարունակեցին պահել նախարարական կարգը Հայաստանում: Այս մէկ վտանգաւոր և հակասական քաղաքականութիւն էր՝ հովանաւորել և պահել ծայրագուսաններից մէկում այն, ինչ որ թուլացուել և իրաւագուրդ էր արուած Իրանի մէջ: Նախարարական կարգի պահպանումը մարդպնութեան մէջ պիտի ստուարացնէր ներքին դժգոհների թիւը: Կար և մէկ ուրիշ բան. Սասանեանների ներքին քաղաքականութիւնը զնում էր վարչութեան, օրէնքի, կրօնի միարարութեան ուղիով: Մեկ պետութեան մէջ մեկ կրօն մեկ ժողովրդի համար: Այսպիսի մտայնութիւնը չէր կարող հանդուրժել քաղաքական-կրօնական, լեզուական բազմազանութիւն:

Ահա այս առումով և այս սահմաններումն է, որ հայկական ինքնավարութեան հարցը քննարկւում էր Իրանի ղեկավարութեան շրջաններում: Անշուշտ նա միակ հարցը չէր. Հայաստանի և հայկական խնդիրը այն բաղմաթիւ աղբային-կրօնական և պետական հարցերից մէկն էր, որոնք դրուած էին Իրանի գործիչների առաջ, բայց ամենից բարձր էր ու վտանգաւորը, որովհետեւ Հայաստանի սահմանակցութիւնը Բիւզանդիայի հետ և այնտեղ էլ մէկ կտոր Հայաստանի հողի գոյութիւնը կարող էր առաջ բերել նորանոր և անակնկալ խնդիրներ: Ուրեմն հայկական հարցը երկու գէմք ունէր. որպէս ներքին հարց նա Իրանում ապրող քրիստոնեաների խնդրի մէկ արտայայտութիւնն էր, նրա մէկ մասը, որ սեպ-ստեպ երեւան էր դալիս: Որպէս արտաքին հարց՝ նա քննարկւում էր Իրանա-բիւզանդական յարաբերութեան տեսակէտից:

Հայկական խնդիրը Յազկերաի առաջին տարիներում յատուկ քննութեան առարկայ չէր այն պատճառով, որ արքայից արքան զրադուած էր Իրանի արեւելքում քուշանների դէմ կռուելով: Սկզբում նա հայերի հետ հաշտ էր: Գուցէ այդ հաշտութեան և համակրանքի նը-

չանհերից մէկը Վասակ Սիւնիի Հայաստանի վարչութեան պետ՝ մարդպան նշանակելն է, մէկ մարդու, որ քաղաքական և վարչական գործի մեծ անցեալ ունէր Իրանում և Վրաստանում: Այս նշանակումով Հայաստանի ղեկավարութիւնը ամբողջութեամբ անցնում է հայերի ձեռքը: Նա՝ Վասակը գործակցել էր Մեսրոբի հետ իր «տանուտէրութեան» մէջ, Սիւնիաց աշխարհում գործցներ բանալու համար. «Եւ այն ժամանակ Աստուած տուեց, որ Սիւնիի իշխանութեան գլուխն անցաւ քաջ Սիսական Վասակը, խելացի եւ հանճարեղ եւ կանխագէտ, աստուծային իմաստութեան շնորհով օժտւած մի մարդ: Նա շատ նպաստեց աւետարանի քարոզութեան գործին. նա ինչպէս որդին հօրը հնազանդութիւն ցոյց տալով եւ աւետարանին վայել կերպով ծառայելով մինչեւ վերջը գործադրում էր նրա (Մեսրոբի) հրամանները»^{*)}: Սիւնիքը. Վասակի տանուտէրութիւնը Հայոց աշխարհի կենտրոնում չէր. աշխարհագրորէն նա էլ ծայրագաւառ էր՝ Հայաստանի հիւսիս արեւելքը: Ազգագրորէն էլ նա ուրոյն միութիւն էր, որ չորրորդ դարից սկսում էր հայանալ, քրիստոնէութիւնն էր ամուր և խոր արմատներ չէր դրել: Վարչական տեսակետից նա միշտ ջանացել է անջատուել Հայոց Միջնաշխարհից և կապուել հարեւան և աւելի մօտ Ասորպատականի հետ: Անջատողական այս միտումը և կենտրոնից հեռու լինելը՝ նրա ղեկավարներին տուել են ուրոյն դիրք և Միջնաշխարհի հայութեան պետերը հարազատութեան զգացում չեն սնուցել նրանց հանդէպ: Եղել է միշտ մի անջրպետ երկու աշխարհների մէջ: Եւ մի գուցէ Վասակի մարդպանն նշանակելն էլ Իրանի արքունիքից այդ միտումն ունէր՝ Միջնաշխարհի հայոց նախարարների հանդէպ ստեղծել մէկ ուժեղ հոսանք, որ հաշտ չլինէր նրանց հետ, պապուած չլինէր ոչ անձնական մտերիմ կապերով և ոչ էլ քաղաքական հակումներով: Միջնաշխարհի նախարարութեան գլուխը կանգնած էր Վարդան Մամիկոնեանը: Արշակունիների կնիւմով սեղմուեց Մամիկոնեանների քաղաքական և ռազմական գործի լայն առկայէզը. այժմ Վասակ Սիւնիի մարդպան նշանակելը ստորագրւում էր նրանց սո՛մի՝ ծայրագաւառի՝ Սիւնիաց տանուտէրութեան: Վարդանը պիտի ենթարկուէր Վասակին:

Բայց հայ-իրանական այս համերաշխութիւնը երկար չտևեց: Քուշանների զէմ արած արշաւանքը վերջացաւ Յազկերտի յաղթութեամբ: Այժմ նա կարող էր իրագործել այն, ինչ որ միայն յետաձգուած էր: Քուշաննաց արշաւանքի իսկ ժամանակ նա փորձում է զլուխ բերել իր նպատակը, բայց միայն բանակում դառնուող քրիստոնեաների վերաբերմամբ: Մոգերը նրան խորհուրդն են տալիս հեռաւոր արեւել-

^{*)} Կորիւն. Վարդ Մաեսնցի. Պետհրաւ. 1941 թ. Երեւան, էջ 68:

քում նրանց խմի օրէնս մոգութեան» դարձնել: Քրիստոնեայ զինուոր-
ները և զօրականները չարչարանքի են ենթարկւում, հալածւում են: Պատերազմից յետոյ այդ հալածանքը զանգուածային բնոյթ է կրում
և տարածւում է ամբողջ պետութեան մէջ: Նա դառնում է քաղաքա-
կան ծրագրի և նրա յղացողն ու գործադրողը Իրանի մեծ հազարապե-
տն էր. «վզրուկ հրամատարը» Մինը-Ներսեհը: Նա իրանական
բարձր բւերոկրատիայի ամենէն ազդեցիկ ղեկավար ղէմքերից էր: Մեր
Փարպեցիին նրան որակում է «Ոյր չարահմար եւ դժմամիտ, որոյ աբկ-
եալ ի միտ-եաւ ամաց զխորհուրդս անօրէնութեան՝ ի կործանումն եւ
ի կորստս բուլամիտ ոգւոց»*): Իսկ Եղիշէն նրա մասին ասում է. «Սա
ամբողջ պարսից պետութեան իշխանն ու հրամանատարն էր, որի անու-
նը Մինը-Ներսեհն էր եւ ամենեւին ոչ մէկը չկար, որ համաքնակուէր նը-
րա խօսքից դուրս գալ եւ ոչ միայն մեծամեծները եւ փոքրերը, այլեւ
քաղաւորն ինքն լսում էր նրա խօսքին»**): Ըստ Եղիշէի նա էր «ձեռ-
նարկել այս ձախողական գործերը», այսինքն հայկական հալածանք-
ները: Նա իրանական քաղաքացիական պաշտօնէութեան գլուխն էր
կանգնած և «զերկուրդ տելի պետութեան» ունէր: Մեր Եղիշէն Մինը-
Ներսեհին կոչում է հազարապետ, իսկ Մինը-Ներսեհը ինքն իրեն ան-
ուանում է «վզրուկ հրամատար Իրանի եւ անիւրանի»: Նա թագաւո-
րից յետոյ առաջին ղէմքն էր՝ կանգնած համապետական վարչութեան
գլուխը և այս պատճառով էլ բազմաթիւ էին նրա գործերը. որպէս
առաջին մինստր նա ղեկավարում էր պետութեան ներքին և արտա-
քին քաղաքականութիւնը: «Սասանեան պետերի առաջին եւ զլիաւոր
միմասնն էր: Նրա ձեռքի տակ էր եւ պալատական քիկնապան գունդը,
որտեղից ծագում էր եւ նրա հազարապետ կոչումը. Պարսից հազարա-
պետը աւելի արտաքին գործերի միմստրի էր նմանում»***):

Իրանի վզրուկ հրամանատարը, Մինը-Ներսեհը ծագումով Արշա-
կունի էր, բայց իր ամբողջ տաղանդը ի սպաս բերեց Սասանեանների
փառքին: Յազկերտ Ա.-ի օրով նա մեծ հազարապետ էր: Վռամ Ե.-ի
օրով նա Բիւզանդիայի ղէմ գործող բանակների հրամանատարն էր:
Նա էր կառավարում Իրանի լայնածաւալ կայսրութիւնը, երբ արքա-
յից արքան երկարատեւ կռիւներ էր մղում արեւելեան Իրանում քու-
շանների ղէմ և բացակայ էր մայրաքաղաքից: Նա էր որ, իրանա-
կան դեպպանութեան գլուխն անցած գնաց Կ. Պոլիս և կայսեր հետ
հաշտութեան դաշինք կնքեց: Դրանից յետոյ հրամարուեց քաղաքա-

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 38:

**) Եղիշէ. էջ 16:

***) Ն. Աղոնց. Հին Հայ. շինակ. էջ 97:

կան գործերից ծերութեան պատճառով: Յազկերտ Բ. նրան հանեց իր առանձնութիւնից և պետութեան ղեկավարութիւնը յանձնեց նրան: Իր դարի լաւագոյն կրթուած մարդկանցից մէկն էր. ոչ միայն մեծ քաղաքական գործիչ էր, այլև մեծ իմացութեան տէր. ժամանակի կրօնների լաւագոյն ճանաչողն էր: Հայ կղերը իրենց պատասխանի մէջ նրան որակում է. «Գիտեմ որ ինչպէս ուրիշ ամեն բանով՝ «աս իմաստուն ես»: Իսկ Տարարին նրա մասին գրում է. «Այս Միհր-Ներ-սեհը մեծ ակնածանք էր վայելում պարսից բոլոր քաղաւորների կողմից իր նուրբ կրթութեան, մեծ խոնամութեան և վստահութեան պատճառով, որ դէպի նա տառնում էր ժողովուրդը»: Մի ուրիշ տեղ նա նորէն խոսում է Միհր-Ներսէսի մասին «Սա իր ժամանակի իմաստուն մարդն էր, կատարեալ կրթութեան տէր էր իր վարուցողութեամբ գեղազանց եւ օգտի բնկնող էր ժամանակակիցների մէջ»*): Յատկապէս քաջամուտ էր մազդէական կրօնի իմացութեան և մեկնաբանութեան մէջ: Նա ունէր պայծառ քաղաքական սկզբունքներ, որոնք իր հազարապետութեան ժամանակ ղեկավարեցին արքունիքը: Հետո նրա թագաւորները «ոչ միայն զվայելչութիւնն շահից... այլև յաղագս գիւտի ոգւոց արժան է մտաւ ամեն, որով ոգիք ծառայից մի կորիցեն»... Աստուած գոգւոցն գիւտս ջերմագոյն եւս գրեն եւ կամեն տեսանել»**): Այս մէկ շատ որոշ տեսակէտ է, որի գործադրութիւնը պիտի ունենար ծանրակշիռ հետեւանքներ: Թագաւորները պարտական են հոգալու հպատակների հոգիների փրկութեան համար. այս նոյնքան անհրաժեշտ է և թագաւորների պարտականութեանց մէջ, որքան պետական շահերի, նրա անպահովութեան մասին հոգալը: Ամեն քաղաքացի, ամեն հպատակ իր բովանդակ հոգիով, մտածողութեամբ, խղճով իշխանութեան ենթակայ է: Նա չունի իրաւունքներ և ազատութիւններ: Միջնադարի ղեկավարները կարծում էին, որ ամեն մարդ ընդունակ չէ գտնելու իր փրկութեան ուղիները. զրա համար կար կաղմակերպուած եկեղեցին ու կղերը, որ ուղեցոյցն է մեղաւոր մարդկութեան, և եթէ ումանք յամառուն՝ ճշմարիտ ուղին բռնելու՝ զրա համար կար, ստեղծուած էր հաւատաքննութիւնը, խարոյկը բարձրացնելը, հաւատացեալների համայնքից դուրս անելը: 16—17րդ դարի աշխարհիկ ղեկավարները կարծում էին, որ խղճի ազատութիւնը միայն տիրողների համար է, և իրենք է, որ պիտի որոշեն հպատակների կրօնը, դաւանանքը: Այս պատճառով էլ այդ դարերում կրօնական մեծ ազատագրական շարժումները կիսատ մնաց, նա ստացաւ դասային բնոյթ և

*) Ե. Տէր Միհրսեան. Վարդ. Պատերազմ. էջ 294. ծանօթ. 49:

**) Ղ. Փարպեցի. էջ 42:

անհրաժեշտ էր նոր շարժումներ ու յեղափոխութիւն՝ խղճի ու մտքի, անհատի ազատագրութեան համար: Ահա այս տեսակէտներն են, որ երեւում են եւրոպական փորձից հազար երկու հարիւր տարի առաջ, Իբահոււմ: Այստեղ կրօնի հարցը իշխանութիւնը բանաձեւում էր ճիշտ այնպէս, ինչպէս 16րդ դարի կէսերին գերման աւատատէրերը: Հայ ղեկավարութեան գրած թղթի մէջ Միհր-Ներսէսը, ըստ եղիչէի աւսում էր. «Խմացած եղեք, որ ամեն մարդ, որ բնակւում է երկնքի տակ եւ չունի դէմ մազգեղան կրօնը, նա խուլ է եւ կոյր եւ Հաւամանի դեւերից խաբուած»*): Մեզ համար կարեւոր չէ այն հարցը, թէ իրօք այս խօսքերը վաւերական են. Միհր-Ներսէսի գրած փաստաթղթից է է հանուած, կամ այդպիսի փաստաթուղթ գոյութիւն ունեցել է, պատմութեան համար բաւական է և այն, որ նա պարունակէ իր մէջ ընդհանուր տրամադրութիւնը, ղեկավար մտայնութիւնը: Այս տեսակետից եղիչէի՝ որպէս փաստաթուղթ բերուած վկայութիւնը՝ իրօք իրանական արքունիքի տրամադրութիւնն է, նրա քաղաքական տեսակէտները: Ըստ այսմ Միհր-Ներսէսը պետական կրօնի գաղափարախօսն է դառնում: Մեկ պետութիւն մեկ կրօն՝ անս իրանի ղեկավարութեան պահանջը: Ըստ այսմ կրօնը պիտի ծառայէ միայն պետութեան հիմքերի ամրացման: Բազմաթիւ կրօնները պառակտում են պետութիւնը: Այսպէս էր մտածում նաև ճիշտ այդ ժամանակուայ Բիւզանդական ղեկավարութիւնը, որ մեծ ճիգ էր անում պահելու եկեղեցու ամբողջութիւնը և դաւանանքի միասնականութիւնը: Միայն կազմակերպւած և ուժեղ եկեղեցին է, որ կարող էր յենարան և պիտանի լինել կայսրութեան, իսկ զանազան դաւանանքների հանդէս գալը թուլացնում էին եկեղեցին և պետութիւնը: Թուլացած և պառակտւած եկեղեցին աշխարհիկ իշխանութեան համար կարեւոր չէր: Այսպէս էր մտածում նաև Սասանեան ղեկավարները: Ում երկիրը՝ նրա էլ կրօնը՝ բանաձեւը մշակուեց 16րդ դարում, բայց որպէս քաղաքական ծրագիր՝ հին է, արեւելեան ծագում ունի: Միհր-Ներսէսը ընդհանուր քրիստոնէական խնդիրների մէջ հայկական հարցին բացառիկ տեղ էր տալիս և մէկ ուրիշ տեսակէտից. «Հայոց մեծ աշխարհն՝ պիտոյ է եւ օգտակար եւ առ նմին վրաց եւ աղուանիցն... դուք ինքնին գիտեք եւ ամենայն արիք գաւառահն Հայոց՝ քե որպէս մեծ է եւ պիտանի եւ մօտ եւ սահմանակից է կայսեր իշխանութեանն եւ զօրէն եւ զպաշտօնս ըզնոյն ունի՝ զի կայսր զիշխանութիւնն նոցա ունի»**): Ուրիշն Հայաստանը կարեւորութիւն է ստանում իր մեծութեամբ, հարստութեամբ և

*) Եղիշէ. Էջ 115:

**) Գ. Փարպեցի. Էջ 42-43:

մանաւանդ Բիւզանդիային սահմանակից լինելով և նոյն կրօնը, «օրէնքը» սահմանափակում էր կրօնակցութիւնը ստեղծում է շահեր և համակրանքների շրջանակ, որի պատճառով էլ հայերը իրենց հայեացքը յառել էին սահմանի միւս կողմը: Այստեղից էլ Միհր-Ներսէհի քաղաքական ծրագիրը: Ըստ նրա, եթէ հայերին «մերոց օրինաց բժշանեցուցանեմ եւ ընտելուն եւ կարին նանաչել երբ ցայժմ մոլորեալ էին եւ արդ ի նանապարհ եկեցեան, այսուհետեւ ձեզ սիրեն եւ Արեաց աւխարհս եւ ի կայսեր եւ յօրինաց նորա եւ յաշխարհեան մերժեն եւ հեռանան ի բաց... եւ յօրժամ հայք սերսիւ մեզ լինեն, վիբք եւ Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են»*): Ուրեմն Միհր-Ներսէհին մտահոգողը՝ վերջին հաշուով քաղաքական խնդիրն է՝ Հայաստանի, ծայրամասի այդ կարեւոր մարզի, սերտ միութիւնը Իրանի հետ: Այս բանը կարելի էր միայն կրօնական միութեան ստեղծումով: Դրա համար պէտք էր քայքայել հայութեան կազմակերպւած ուժը՝ եկեղեցին եւ նախաւարուքիւնը:

Միհր-Ներսէհի կրօնա-քաղաքական այս սկզբունքները իւրացրել էր նաև Յովակիմը: Նրա ժամանակ Իրան-ասորական քրիստոնէութիւնը ենթարկւում է խիստ հալածանքի: Այս հալածանքները ըսկըսւում է 445 թուին: Նա հրամայեց Հիւսիսային Միջագետքի քրիստոնեաներին ի մի հաւաքել և պահանջել ընդունելու մազդէզական կրօնը: Ըստ հին ասորի աղբիւրների տասնեւերկու հազար հոգի նահա-տակուեցին: «Քրիստոնեաների սուրբ ուխտից շատերին խախտեց, մեկին սպառնալի խօսեցրով, միւսին շղթաներով եւ ցանցանքներով, երրորդին չարաչար մահով սպանելով: Յափեսակում եր նրանց ստացուածք եւ կալուածները եւ մեծ ունարգանով ցանջում եր բոլորին»*): Ապա յայտարարում է՝ արքայից արքան Իրանի բոլոր քրիստոնեաներին. — «Իմ իշխանութեան ներքոյ գտնուած բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները՝ բոլ բոլորը ձեռք քաշեն իրենց մոլոր կրօններից եւ գան երկրպագութիւն անեն միայն արեգակին զոհեր մատուցանելով եւ աստուած անուանելով (նրան) եւ սպասաւորելով կրակին: Բացի այս առեւից մոգութեան օրէնքներն էլ կասարեն առանց որեւէ բան պակաս բոլոքելու»**): Նոյնն էին թելադրում նաև մոգերը, որոնք կենսականորէն շահագրգռուած էին իրենց համայնքի թիւը ստուարացնելով, եկեղեցու կալուածներին տէր դառնալով: Քուշանների դէմ յաջող կռուից յետոյ, նրանք խորհուրդ են տալիս արքայից արքային. «Մարդկանց բոլոր մոլոր ուսմունքները վերացնես եւ բոլորին գրադաւեսական կրօնին ու պատուէրին դարձնես»***):

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 43:

) Նղիսէ. էջ 102 *) ****) Նոյնը՝ էջ 111 112:

Ոչ մի ժամանակ Իրանական արքունիքում ղեկավար ուժերի մէջ չէր իշխել այնպիսի համաձայնութիւն քրիստոնեաների հայցի վերաբերմամբ՝ որքան Յազկերտ Բ.-ի օրով: Հաւանաբար այս տեսակէտը Միհր-Ներսէհին էր, որ ներշնչել էր միւսներին. նա պետական-կրօնական հարցերի մէջ հեղինակաւոր մարդ էր, տասնամեակների վարչական փորձ ունէր, լաւածանօթ էր երկրի իրական պահանջներին և գիտէր նրա թոյլ և ուժեղ կողմերը և անշուշտ գիտէր նաև քրիստոնեաների քաղաքական տրամադրութիւնները: Այսպիսի կրօնա-քաղաքական շահերի շրջանակի մէջ է, որ արժէք է ստանում Հայաստանը, ուր քրիստոնէական հալածանքների ալիքները հասան 449 թուին: Եղիշէն պատմում է, որ Յազկերտի հալածանքները ուղղուած էին բոլոր քրիստոնեաների դէմ, բայց մասնաւորապէս հայերի և պատճառաբանում է. «որովհետեւ նրանց աւելի ջերմեռանդ էր տեսնում աստուածապաշտութեան մեջ»^{*)}: Խնդիրն ի հարկէ «Ջերմեռանդութեան» մէջ չէ, այլ այն բանի, որ հայ երկիրը ռազմական բացառիկ զիրք ունէր, սահմանակից էր Բիւղանդիային, հայ նախարարութիւնը գեռ պահում էր իր ռազմա-քաղաքական կենսունակութիւնը, հետեւապէս վտանգաւոր և կասկածելի, հայ կղերի լաւաւոյն և գիտակից մասը յուշամիտ էր: Այս բոլորն էլ սպառնալիք էին Իրանին. Հայաստանը նրա հետ չէր... Պէտք էր հայոց կենսունակ ուժերը արժէքագուրկ անել, քայքայել:

449 թ. Յազկերտի հայկական քաղաքականութեան մէջ հիմնական բեկումն է տեղի ունենում, բայց հալածանքը, սահմանափակումները անցնում են մի քանի փուլերով: Սկսում են որպէս անտեսական ճնշում, վերջանում են որպէս կրօնական հալածանք: Հայաստան ուղարկում է պետական մէկ բարձր պաշտօնեայ՝ Դինշապուհը, «Խեւաւասարիմ ծառաներից մէկը» որ ցուցակագրումն է կատարում, աշխարհագիր է անում իբր թէ «ի թուրքիւն հարկաց եւ ի քերեւուրիւն ծանրութեան այրուծիոյն»: Նախ «Եկեղեցու ազատութիւնը ծառայութեան տակ դրեց», որ նշանակում է եկեղեցական կալուածները և կղերի հողերը հարկի տակ առաւ: Ուրեմն հին դրութիւնը բոլորովին փոխւում է. «Պարսից տիրապետութեան ժամանակ, այսինքն բուն իսկ մարգապնութեան շրջանում հոգեւորականութեան դուրքիւնը խիստ փոփոխութեան է ենթարկւում: Ինչպէս եղիշէն հաղորդում է այս փոփոխութեան սկզբնակէտը ե. դարի կեսերին Դեմեայունի աշխարհագիրն էր որից յետոյ պարսիկները վերացրին Եկեղեցու «ազատութիւնը», այսինքն խլեցին նաև մաղաթութիւնը, բարխանութիւնը, ապահարկութիւնը եւ

*) Եղիշէ. էջ 150.

եկեղեցականներին «արկին ի ծառայութիւն», այսինքն հարկատու դարձ-
 րին»*) : Ըստ այս միջոցառումների հայութեան վարիչ գասերից մէկը՝
 պիտի իջնէր «Եփնականներին» ասորիճանին, կորցնէր «ազատութիւնից»
 բղխող իր արտօնութիւնները, իր գիրքը, հարստութիւնները : Այս
 բոլորը պիտի ազդէր եկեղեցու հանրային-մշակութային աշխատանքի
 վերայ : Միանգամայն պատահական չէ, ուրեմն որ Դէնշապուհը առա-
 ջին հարուածը տալիս է եկեղեցուն : Այս բանը համապատասխան ծրա-
 դիր էր՝ քրիստոնէութեան կազմակերպութիւնը թուլացնել, ջլատել, աղ-
 փաւացնել : Ըստ Եղիշէի, եկեղեցին իր բոլոր հաստատութիւններով է,
 որ հարկի տակ է առնուում : Կնն խնայում միայնակեացներին, վան-
 քերի մէջ բնակուածներին : Հարկ էին պահանջում ամայի, չմշակուած
 վայրերից : Այսպիսով խախտուում էր հին կարգը, որ մշակուել էր
 «Յրանելի Գրիգորի» և «Սուրբ Տրդատի» ժամանակներում, երբ եկեղե-
 ցին կազմակերպուում էր որպէս ուրոյն հաստատութիւն, նրա սպասա-
 ւորները դասուում են «ազատներին» կարգում : Եկեղեցին ձեռք էր բերել
 իմունիթէսի իրաւունք, այսինքն աշխարհիկ իշխանութեան առաջ նը-
 րա կալուածները անձեռնմխելի էին : Այժմ Դէնշապուհի միջոցառում-
 ները եկեղեցու հանդէպ՝ պիտի թուլացնէր, աղքատացնէր նրան և
 քայքայէր նւթական հիմքերը հայ նորաստեղծ մշակոյթի : Ահա ին-
 չու, եկեղեցին ե ու կղերը, որ կանգնում են գալիք բարձման գլուխը
 պատկանելու իրենց շահերը : Դէնշապուհի աշխարհագրի մէջ միտում
 կար՝ նա չէր կատարում պետութեան գանձարանը հարստացնելու,
 այլ հայոց հասարակութիւնը թուլացնելու համար : Դէնշապուհը փո-
 փոխութեան է ենթարկում նաև հին «գործակալական» կարգը, այ-
 սինքն հարուածն ուղղում է Հայաստանի ինքնավարութեան : Հազա-
 րապետութիւնը, որ Ամատունեաց առհմի ժառանգութիւնն էր յանձնը-
 ւում է մէկ իրանցու : Մեզ մօտ հազարապետութիւնը նոյնը չէր ինչ
 իրանում : Հայաստանում նա հարկերի սեւեռութեան, երկրի տնտեսա-
 կան վերաշինութեան հետ է կապուած : Եթէ իրանի հազարապետի
 գործը սերտորէն կապուում է արտաքին քաղաքականութեան հետ, ա-
 պա Հայաստանում նա կապուում է ներքին գործերի հետ : Նրա վերա-
 հըսկողութեան տակ էր գտնուում շինականութիւնը, հարկատու դասը,
 ինչպէս Մամիկոնեանների ձեռքին էր Հայոց զինուած ուժը : Հազա-
 րապետութիւնը Արշակունիներից անցաւ մարդպանութեան : Արշա-
 կունիների օրով հազարապետի պարտականութիւնն էր «ազակցիլ երկ-
 րի շինարարական աշխատանքներին և Եփնական սեփեւորքեան զարգաց-

*) Հայաստանի սեփեական զարգացման պատմութիւնից. Տեղեկագիր
 Հ. Ս. Խ. Հ. Գիտութիւնների ինստիտուտի Ա. Էջ 54-55:

մանք: Հազարապետութեան այս պարսկանութիւնները կապուած էին հարկահանութեան գործի հետ: Հոլի մեակութիւնը, ոռոգման գործը եւ ընդհանրապէս երկրի շէն վիճակը նշանակութիւն ունէին իբրեւ հիմք եւ աղբիւր պետական բարեկեցութեան եւ պետական եկամուտներին*): Հազարապետութիւնը միայն Արշակունիների տան կալուածների համար չէր, այլ ամբողջ պետութեան: «Պետական հազարապետը աւելի լայն երջանակներ համար էր» ասում է Ն. Ադունցը, եւ այդ պատճառով էլ Արշակունիներից անցնում է մարզպանութեան՝ կասարելով իր շինարար դերը: Եւ ինչպէս եղիշէն է ասում, համարում էր «Բրիսունէայ աշխարհի վերակացու հայր»:

Հազարապետութեան գործակալութիւնը մարզպանութեան առաջին տարիներում գտնւում էր Վահան Ամատունու ձեռքին, որ այդ շրջանի ակառուոր գործիչներից էր և յաւամքի հոսանքի պարագլուխներից մէկը: Դէնշապուհը նրան է, որ հետացնում է պաշտօնից և աղը նշանակում մէկ իրանցի: Այս ձեւով իրանը աւելի խորն էր մխրճում հայկական գործերի մէջ և խախտում ինքնավարական կարգը: Հաւանական է, որ հազարապետի փոփոխութեան հարցի մէջ դեր խաղացած լինի նաև Վասակը, որի յարաբերութիւնները Վահան Ամատունու հետ բարեկամական չէր:

«Դասաւորութեան» գործակալութիւնն էլ, որ հոգեւորականութեան ձեռքին էր, յանձնւում է մոզպետի: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ կղերի դատարանին ենթակայ էին հայ ընտանիքի ամբողջ կեանքը՝ ամուսնութիւնը, ծնունդն ու մահը: Քրիստոնէութիւնը չուրջ մէկ ու կէս դարի ընթացքում մշակել էր և որոշ չափով արմատացրել ընտանեկան և ընկերային բարք, բարոյական ըմբռնում, հիմա մոզպետի իշխանութեան տակ այս բոլորը պիտի վերանար: Անշուշտ մոզպետն ու մոզերը դատարաններում չպիտի առաջնորդւէին եկեղեցու կանոններով և հրահանգներով, այլ մաղղեղական կրօնի թելադրանքներով: Այս էր իմաստը փոփոխութեան: Հայ ընտանեկան յարաբերութիւնը այժմ պիտի որոշուէր զրազաշտական բարոյական թելադրանքներով: Այս բանը պիտի յեղաշրջէր Հայոց հասարակութիւնն ու ընտանիքը, արմատախիլ անէր այն բոլորը, որի համար եկեղեցու լաւագոյն ղեմքերն աշխատել էին մէկ և կէս դար, Բնական է, որ եկեղեցին ծառանար նաև սրա ղեմ, որի կիրառումը դուրս պիտի անէր նրան հայոց հասարակութիւնից, նրա ղեկավարութիւնից: Եւ իրօք Դէնշապուհի գործի մէջ շատ որոշ նկատւում է մէկ բան՝ հարուածել եկեղեցուն, բաժանել նրան աշխարհիկ իշխանութիւնից:

*) Յ. Մանանդեան. Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում. էջ 69:

Միայն՝ այս բոլորից յետոյ է, որ Միհրներսեսը 449 թ. վերջին հրաաւարակում է իր նշանաւոր հրովարտակը: Նա պահանջում էր, որ հայերը ընդունին զրադաշտական կրօնը: Պէտք է ենթադրել, որ իրանի արքունիքի նպատակը չէ եղել մէկ անգամից ամբողջ հայութեան մագդէղական կրօնին դարձնելը. այս դժուարին և անկարելի գործ էր և իրանցիները ոչ մէկ պատրաստութիւն չունէին այդ բանը գլուխ բերելու: Նրանց նպատակը եղել է միայն նախարարական չորջանակում պետական կրօնի տարածումը: Եւ եթէ նա այդ միջավայրում ամբառար այնուհետեւ նա վերից վար կը թափանցէր և իր ջրջանակի մէջ կ'առնէր ամբողջ հայութիւնը, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս քրիստոնէութիւնը աւարածուեց Հայաստանում: Ասացինք, որ հինգերորդ դարի սկզբներին կիրաւում է ազգային կրօնական հայութիւնը, խորսխուած լեզուի և գրականութեան վերայ: Այդ լեզուի և գրականութեան պահպանները եկեղեցականներն էին, մեր առաջին մատուցականները: Եւ այժմ այս ազգայնութեանն էր. որ վտանգ էր սպառնում: Իրօք հինգերորդ դարի կէսերին՝ որոշ առումով երկու ազգայնութիւններ են, որ կանգնած են դէմ դիմաց՝ Իրանականը, որ ներքերջնւած է եւ հիմնուած պետականացած զրադաշտականութեան վերայ եւ որին իսլամութիւնը տրամադրում է իր ներկայակութիւնը, զինական ումը, նիւթական հարստութիւնը: Նա յարձակողական է, անհանգուստ եւ մոլեռանդ: Նրա դիմաց կանգնած է հայ ազգայնութիւնը, որ խաբսխուած էր քրիստոնէութեան վերայ, որի պաշտպանը նախարարութիւնն էր եւ ազգային-կրօնական գաղափարի մեակողը՝ հայ կղերը: Այս պայքարի մէջ հայոց ազգայնութիւնը պաշտպանողական գիրքի վերայ էր: 449 թուի հրովարտակը լրացնում էր, ամբողջացնում այն սահմանափակումները, որոնք իրօք վերջ էին տալիս Հայաստանի ինքնավարութեան: Սահղծւում էր մէկ նոր կացութիւն հայութեան համար և հայ — իրանական յարաբերութիւնները մասնւած էին նոր փուլի մէջ: Ըստ եղիչէի՝ հայերին ուղղուած գրութիւնը Միհր-Ներսեսի անունից է: Այստեղ պաշտպանուած է պետական կրօնի սկզբունքը: Դ. Փարպեցու մօտ բերուած գրութիւնը արքայից արքայի անունով է: Պատմական փաստերին և ժամանակի մասնութեան շատ աւելի հարադատ ու մօտ կարելի է համարել Դ. Փարպեցու յիշուած հրովարտակը քան եղիչէի գրութիւնը: Վերջինիս մօտ յիշուած գրութիւնը չի ցոյցանում Միհր-Ներսեսի կրօնական այս բազմակողմանի իմացութիւնը, որի մասին վկայում են հնիքը: Նրա մէջ պակասում է գաղափարների խոր վերլուծում և նիւթի հմտութիւն: Ըստ Դ. Փարպեցու արքայից արքան մասնագում է իր հպատակների հոգիների փրկութեամբ և ցու է յայտնում, որ իր նախնիքները թոյլ են դանուել և հանդուրժել են քրիստոնէութիւնը: Ապա յայտարարում է՝ «պարսխիւք քնդ փրկութիւն եւ

ընդ գիւտ ամենեցուն հոգւոց հոգալ եւ զսանել, իսկ երբ այդ բանը չանի «ծանր պատուհաս կրելոց եմք յաստւածոցն»*)։ Ուստի թելադրում է հայերին սիրով յանձն առնել այս հրահանգը՝ այսինքն «եւսարիս մեր օրինացն լինիք»։

Այս պահանջին պատասխանելու համար է, որ հայ հոգեւորականութիւնը Արտաշատում ժողով է գումարում։ Ըստ Եղիշէի՝ ժողովին մասնակցում են 18 եպիսկոպոսներ, որոնց հետ նաեւ «բազմաթիւ քորեպիսկոպոսներ և պատուական երէցներ»։ Չի յիշում նախարարների մասնակցութեան մասին։ Ղ. Փարպեցին յիշում է ժողովին մասնակցող 17 եպիսկոպոսներ, բայց չի ճշգրտւում վայրը։ Ժողովը հաւաքւում է «քստ հրամանի տանուտեմբացն հայոց»։ Նա յիշում է 18 նախարարների անունները, որոնք մասնակցել են ժողովին։ Ըստ Ղ. Փարպեցու՝ Յազկերտին պատասխանում են կղերը և նախարարները։ Ըստ Եղիշէի պատասխանն ուղարկւում է Յովսէփի անունից։ Երկու պատասխանները շատ են տարբերւում իրարից։ Եղիշէի պատասխանը ստուգաբանական հարցերի վերլուծութիւն է, քննադատութիւնը և ժխտումն մաղդէղական կրօնի, ապացուցումն, որ նա նւթի պաշտամունք է, որ նրա երկուութիւնը ժխտումն է Արարչութեան գաղափարի, միակ անսկիզբ և անվախճան գոյի, Արարչի։ Միւս կողմից նա քրիստոնէութեան ջատագովութիւնն է. նա է միակ, ճշմարիտ և բարձր կրօնը, միայն նրա մէջն է, որ Աստու գաղափարը միացած է Արարչին, որ գործադրութ է, փրկարար։ Եղիշէն կամ այս պատասխանի հեղինակը հմուտ է և խոր ծանօթ է իր ժամանակի քրիստոնէական եկեղեցու փրկափայլական և աստուածաբանական հարցերին։ Այս պատասխանը գործն է այն թարգմանիչների, որոնք կրթուել են Բիւզանդիայում։ Եթէ իրենք՝ Եղիշէինը չէ այս պատասխանը, ապա պիտի լինի Եղնիկինը, որ իր դարի լուսավոյն և հմուտ մարդն է քրիստոնէական վարդապետութեան և ունէր լայն ծանօթութիւն նաեւ ուրիշ՝ հեթանոս և պարսից կրօնների մասին։ Ինքը՝ Եղնիկը մասնակցել է Արտաշատի ժողովին, որպէս Բաղրեւանդի եպիսկոպոս, և տարօրինակ չէր լինել, եթէ նրան էլ յանձնուած լինէր խմբագրելու Իրանի արքունիքին տալիք պատասխանը։

Եթէ Իրանի արքունիքը իր իշխանութեան սահմանների մէջ առնում է նաեւ հպատակների հոգեկան կեանքի խնամակալութիւնը, ապա հայ վարիչները՝ պետական այս ամբողջական հովանաւորութեան և միջամտութեան տեսակէտը միեւնում են։ «Բայց վասն հոգւոց մերոց գիւտի եւ կամ կոռսեան գնեղ ինչ ամենեւին այդ նոգ մի աշխատեցէ»

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 44։

— գրում են հայ ղեկավարները Յազգեբարին: «Անհնար է որ ի բնեռեսեալեմք եւ հաստատեալ յօրէնս յայս անսալ այդպիսի հրամանի եւ հաւանել, այլ վասն օրինաց ձերոց, զոր գրեալ էր եւ տուեալ բերել առ մեզ մեք ձեզ ոչ լսեմք»): Այսպիսով երկու կողմերը կանգնած են բոլորովին տարբեր տեսակէտների վերայ: Իրանի արքունիքը պաշտպանում է պետութեան տնտեսական, ամբողջական հեղինակութեան տեսակէտը. պետութիւնն է որոշում հպատակների բովանդակ հոգեւոր կեանքը և մերժում է ամեն մէկ ազատութիւն: Հայ ղեկավարութիւնը մերժում է Իրանի վարիչների տյա ըմբռնումը: Մեր հոգեկան կեանքը, մեր խիղճը ազատ է, դուրս է արքայից արքայի հեղինակութեան սահմաններից: Մենք՝ հայերս միայն քաղաքականապէս Իրանցի ենք, ենթակա չնրա գերիշխանութեան, բայց կրօնապէս մենք ուրոյն միութիւն ենք, ուղում ենք մնալ այդպիսին, պահել մեր կրօնը և այդ խնդրում ենթակա չենք որեւէ աշխարհիկ իշխանութեան: Եթէ Իրանցին՝ զրադաշտական է, ապա հայն էլ՝ հայ-քրիստոնեայ է: Այստեղ՝ հայերը չեն պաշտպանում խղճի ազատութեան սկզբունքը: Եւ ընդհանրապէս արեւելքը որեւէ ազատութիւն չէր ճանաչում: Կրօնի ազատութիւնը չէ կապում անհատի հետ: Նա չի յայտարարում անհատի անբաժանաճատելի իրաւունքը. ոչ. կրօնը խմբակցութեանն է. նա հանդէս է գալիս որպէս խմբակցական ազատութիւն: Իրանի մէջ կարծում էին, որ պետութիւնն է այն հաւաքականութիւնը, որ պիտի որոշէ իր հպատակների կրօնը. Հայաստանում այն տեսակէտին էին, որ ամեն ազգային միութիւն ինքն է որոշելու իր կրօնն ու զաւանանքը: Իրանի ղեկավարները ելակէտ ունէին՝ մէկ պետութիւն՝ մէկ կրօն սկզբունքը, հայ վարիչների մեկնակէտն էր՝ ամեն ազգ իր կրօնը: Եւ որովհետեւ ազգն ու պետութիւնը չէին միատեղում, այստեղից էլ այս երկու սկզբունքի պայքարը: Պետութիւնը՝ ուրիշինն էր, որի մէջ հայերը պահել էին որոշ ինքնավար իրաւունքներ, ազգը՝ իրենցն էր, որ երեսան էր գալիս՝ լեզուի, եկեղեցու և մշակութային արժէքների միջոցով: Յազգեբարը խօսում է և հրամայում պետականացած կրօնի անունից: Հայերը խօսում են և պատասխանում ազգայնացած քրիստոնէութեան անունից: Թէ Եղիշէի և թէ Ղ. Փարպեցու մէջ բերուած պատասխանի մէջ մէկ բան կայ ընդհանուր՝ ցոյց տալ, որ հայութիւնը հաւատարիմ է Իրանին և կատարել է իր զինուորական, հարկային բոլոր պարտքերը արքայից արքայի հանդէպ: Հետեւապէս նա միայն վստահութեան արժանի է: Ըստ Եղիշէի «Ճախնիկներից սովորութիւն ունինք ասուածաճուր պատմութեան համաձայն ալօրք անել քա-

գաւորի կեանքի համար եւ անգաղար խնդրել Աստուծոց երկար կեանք ներա համար, որպէսզի խաղաղութեամբ վարե այն տիեզերական իշխանութիւնը, որ Աստուած յանձնել է դրան»*)։ Դ. Փարպեցին աւելի որոշակի է. «Ի յուսաւոր եւ նշմարիտ օրէնս մեր գրեալ է. ծառայք հնազանդ լեւոն մարմնաւոր տեղացիներոց որպէս Աստուծոյ եւ մեր բոս կարի գործեամբ մերոյ երկուցեալ նախ ի հրամանէ օրինաց մերոց եւ ապա ի ձեր եւ ի մեծ բազաւորութենէդ ի դէպ ի մտի ոչ միայն բոս երկիրդի մարդկան... այլ կամաւ իսկ եւ յօժարութեամբ յամենայնի զձեր կամս եւ հրամանս կատարել»**)։ Ուրեմն ըստ Դ. Փարպեցու հայրի տիրապիւծութիւնը և Իրանին նուիրուած լինելը կրօնական հիմքեր ունի, այդպէս է հրամայում «լուսաւոր և ճշմարիտ» օրէնքը։ Հայերը պետութեան նուիրուած տարր են, չեն սնուցանում անջատողական միտումներ։ Վարդան Մամիկոնեանը մի քիչ ուշ Յազկերտի առաջ արած իր յայտարարութեան մէջ՝ նորից յիշում է, թէ ինչ քաջագործութիւններ են արել հայերը Իրանի համար։

Իրենց պատասխանի մէջ հայերը ոչ միայն մերժում են մազդէշական կրօնն ընդունիլը, այլև խիստ քննութեան են ենթարկում այդ ուսմունքը։ Համարում են այն սուտ, ծաղրի առարկայ. միայն բնութեան տարրերի պաշտամունք. ուրեմն նիւթապաշտութիւն. «Արեգական եւ յուսնի, հողմոց եւ կրակի պաշտօն ոչ մասնացանք»։ Այս ըստ եղիշէի հայ վարիչները եղբարեակում են իրենց պատասխանը՝ «Այս հաւատից մեզ ոչ ոք չի կարող խախտել, ոչ հրեշտակներ եւ ոչ մարդիկ. ոչ սուրբ եւ ոչ հուր, ոչ ջուր եւ ոչ ել որեւէ այլ դառն հարուած... եթէ այս հաւատի մեջ բողոքես՝ ոչ երկրի վրայ ուրիշ տեղ կ'ընդունենք քո փոխարէն եւ ոչ էլ երկնում ուրիշ աստուած կ'ընդունենք Յիսուս-Քրիստոսի փոխարէն... անհաւատիկ պատասխան եմ՝ մեր ամբողջ մարմինը քո ձեռք տալով... քո կողմից քանջանք, իսկ մեր կողմից յանձնառութիւն, քո սուրբ եւ մեր պարանոցներ...»***):

Հայերի գիրքորոշումը շատ պարզ էր. իրենք Իրանի հպատակներն են, ունին այն բոլոր պարտաւորութիւնները ինչ ամեն մէկ իրանցի, բայց կրօնով՝ տարբեր են, քրիստոնեայ։ Վերջինս բնաւ չի խանգարում լաւ և պարտաճանաչ հպատակ լինելուն, ընդհակառակն կրօնը հրահանգում է ծառայել իրենց տէրերին։ Այս տեսակէտը հայ-իրանական յարաբերութեան՝ չի բաւարարում արքունիքին, Իրանի վարիչները հայ աւագանի այս պատասխանի մէջ տեսնում են զրախ

*) Եղիշէ. էջ 119:

**) Դ. Փարպեցի. էջ 45:

***) Եղիշէ. էջ 127-128:

թեւագրանք, օտարի մասը: Այլապէս «ծառանք», այսպիսի անեղիւղ»
 պատասխանիւ չէին կարող առլ. Յազկերտը մի փորձ էլ է անում հա-
 յերի վերայ ազդելու և իր ծրագիրը գործադրելու: Նա արքունիք է
 հրահարում Այսրկովկասի երեք ազգերի նախարարութեան ղեկավար-
 ներին: Հայերից գնում են Վասակ Սիւնին, Վարդան Մամիկոնեան,
 Վահան Ամատունին, որոնք մարզպանական շրջանի հայոց ինքնավա-
 րութեան վարիչ գէմքերից էին: Նրանց հետ էին հայ նախարարու-
 թեան ուրիշ գէմքեր: Արքունիքում Յազկերտ հրահանգում է
 երեք ազգերի ղեկավարներին ընդունելու մազգէղականութիւնը. այ-
 լապէս նրանք միշտ պիտի մնան կասկածելի. վատ հպատակ և նրանց
 «ծառայութիւնը» անգամ միասակար պետութեան համար: Այսրկով-
 կասի նախարարների պատասխանը նոյնն էր, ինչ որ մշակուեց Ար-
 տաշատի ժողովում: Եւ այս յայտարարութիւնը անում է բոլորի կող-
 մից Վարդան Մամիկոնեանը. ըստ նրա յայտարարութեան «զվասակ
 եւ զնասակութիւն, զոր ծառայից պարս է առ իւրեանց ճիարսն» հա-
 յերը և միւսները արեւ են միշտ և պիտի անեն այսուհետեւ էլ, բայց
 ինչ վերաբերում է կրօնին. «բայց զօրէնս, որ ուսեայ յԱստուծոյ ի
 մանկութիւնէ իմմէ բոլորլ եւ ընդեկիւղի մարդոյ փոխանակել չե
 հնար»^{*)}: Ուրեմն այստեղ էլ մարզկային գործունէութեան երկու
 աշխարհ՝ զատուում են իրարից՝ քաղաքականը և հոգեկանը: Մէկով
 մենք հպատակ ենք Իրանին, միւսով մենք ազատ ենք, ինքնավար-
 նա հաւաքական հայութեան ընագաւառն է, ուր իրանցին մուտք չու-
 նի: Այս տեսակէտը ոչ միայն հայ կղերինն էր, այլև հայ աշխարհիկ
 նախարարին: Իրանական տեսակէտի գործադրութիւնը Հայաստա-
 նում յեղաշրջելու էր հայոց բովանդակ կեանքը: Յազկերտը ուզում
 էր որ հայ նախարարները համաձայնեն իրեն հետ, որովհետեւ առանց
 նրանց այգպիսի մէկ մեծ ծրագրի գործադրութիւնը անկարելի էր: Ա-
 պա նա ցանկանում էր, որ նախարարներն ընդունին նոր կրօնը,
 ճիշտ այնպէս, ինչպէս չորրորդ դարի կէսերին Շապուհը ջանում էր,
 որ նախարարները զառնան զբազաշտականութեան գործադարները Հա-
 յաստանում: Նախարարական շրջանից այդ նոր կրօնը աստիճանաբար
 կ'իջնէր հասարակութեան խոնարհ խաւերի մէջ, եթէ նախարարները
 լինէին այս ծրագրի գէմ՝ անկարելի կը լինէր առանց ներքին և երկա-
 րատեւ կռիւների, գուցէ և առանց արտաքին պատերազմի՝ Բիւզան-
 դիայի դէմ, գործը գլուխ բերել: Իսկ նախարարների պատասխանը
 բացասական էր: Հինգերորդ դարի կէսին հայոց նախարարութեան
 համար քրիստոնէութիւնը այն չէր, ինչ չորրորդ դարի նախարարու-

*) Գ. Փարպեցի. էջ 49:

թեան համար: Այդ դարում նրանք երկու ուժեր էին եթէ ոչ բոլորովին իրար հակադիր, զոնէ իրար շատ քիչ հանդիպող: Իսկ երբ հանդիպում էին, կանգնում էին իրար գէմ որպէս հակառակորդներ: Ծապում էր եկեղեցին թուլացնում էր, հոգեւորականներին զլխատում՝ նախարարները օժանդակութեամբ: Հինգերորդ դարում քրիստոնէութիւնը իր շրջանակի մէջ էր առել ամբողջ նախարարութիւնը և մասնակից արել նրան արեւմուտքի քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան, գիրու գիրք տուել նրա ձեռքը, նրա ընտանիքի մէջ մացրել որոշ բարոյական սկզբունքներ: Եթէ չորրորդ դարի հայութիւնը դեռ գրեթէ ամբողջութեամբ՝ ապրում էր հեթանոսական միջավայրում և գաղափարների շրջանակի մէջ, ապա հինգերորդ դարի միջավայրն ու գաղափարը քրիստոնէական էր: Եթէ չորրորդ դարում կղերը մեծ ուժ չէր, ազգայնացած չէր, ապա հինգերորդ դարում նա աստիճանաբար ազգայնացաւ, կանգնեց նոր մշակութային շարժման գլուխը և իր շրջանակի մէջ առաւ ոչ միայն բոլոր «ազատ» դասերը՝ նախարարական տները, այլև շինականը: Չորրորդ դարում կարելի է սպասել, որ քրիստոնէութեան գէմ ուղղուած հարուածները տապալեն նրան, որովհետեւ նա հայոց հասարակութեան մէջ դեռևս խոր արմատներ չուներ, հինգերորդ դարում այդ վախը չկար, որովհետեւ նա հայացել էր, տեղ բռնել հայութեան՝ դաստիարակութեան, հոգեկան հետաքրքրութեան, ընտանեկան կեանքի մէջ:

Հայ նախարարութիւնը լաւ հասկանում էր, որ խնդիրը միայն կրօնին, եկեղեցուն չէ վերաբերում: Կրօնն ու եկեղեցին գոնաւորում էին ամբողջ հայոց ազգայնութիւնը: Նրանք մխրճուել են բովանդակ կեանքի մէջ և առել իրենց շրջանակը՝ կրօնից և եկեղեցուց գուրս կեանք չկար: Եւ կրօնի ու եկեղեցու մէջ եղած փոփոխութիւնները՝ պիտի առաջ բերէին մէկ մեծ ընկերային-քաղաքական յեղափոխութիւն՝ նման չորրորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած յեղափոխութեան: Մէկ ամբողջ հաստատութիւն՝ եկեղեցին՝ որ մէկ դար հակառակ դաս էր մղել հայոց և արտաքին ուժերի գէմ իր գոյութեան համար և կէս դար մշակութային գործը գլխաւորել՝ ոչնչանալու էր: Նրա հետ վերանալու էր հայ մտաւորականութիւնը և նրա կատարած մշակութային մեծ գործը, որովհետեւ այս երկուսն էլ սկսուեցին և զարգացան քրիստոնէութեան հետ զուգընթաց: Անհետ կորչելու էր այն հոգեւոր կապերը, որ ունէին արեւմուտքի հետ: Հայ նախարարները իրենց դասային արտօնութիւնները պահում էին որպէս ուրոյն ազգային-կրօնական համայնք, եթէ ընդունէին մաղղէղական կրօնը, նրանք մէկ մասնիկը պիտի լինէին իրանական նախարարական դասի, որ վաղուց զրկուած էր իր քաղաքական արտօնութիւններից և մնացել էր որպէս կալուածատէր: Յազկերտի պահանջը միայն կրօնական նպատակ չէր

հետապնդում, այլև ընկերային քաղաքական՝ բուլացնելու հայ հախա-
րարութիւնը փաղափակեալպես, ամառախիլ անելու հայոց եկեղեցին իր
անձնակազմի հետ միասին:

Եւ այս կոնխորդուած և մշակուած ծրագրի դէմ դիրք է բռնում
հայ նախարարութիւնը: Շատ հաւանական է, որ Յազկերտը սպասէր
նախարարների գործակցութեան, որովհետեւ սրանց հայրերն ու նա-
խահայրերը շատ անգամ ընդատաջ էին գնացել Իրանի տէրերին, դար-
ձել էին «տիրատեղացիք» «տիրամերձ»: Բայց Յազկերտը սխալուեց:
Նախարարները այժմ վարում են իրենց քաղաքականութիւնը՝ ոչ ի-
րանական: Նախարարները Իրանի հետ չեն, որովհետեւ չկան հայ
Արշակունիները, որի դէմ միանում էին հայն ու իրանցին: Այժմ կար
ենքի՞ն-կրօնա-փաղափակաւ ինքնավարութիւն, որի տեղն ու վարիչը ի-
րենք են, նախարարները, այդ է, որ վստահուած եր, եւ այդ է որ պէտք
է պաշտպանէին: Եւ այս պաշտպանելու համար է, որ Յազկերտի ճշնշ-
ման տակ նախարարները հարկադրուած են առերես ուրանալու քրիս-
տոնէութիւնը, որպէսզի կարողանան Հայաստան վերադառնալ և
պաշտպանութիւնը կազմակերպել:

Այսրկովկասի նախարարների ուրացութիւնը համարուեց մէկ մեծ
գժրախառութիւն ամբողջ Իրանական քրիստոնէութեան համար: Հա-
յոց եկեղեցին բացառիկ դիրք ունէր ոչ միայն Այսրկովկասի երկու աղ-
ղութեանց մէջ, այլև Իրանա-ասորական քրիստոնեաների շարքում,
որոնք դեռ նոր էին կազմակերպուած որպէս եկեղեցական-վարչական
ուրոյն միաւոր: Իսկ հայ կղերը անակնկալի էր եկել նախարարների
ուրացումով: Նո չէր սպասում այդ բանը, մանաւանդ Արտաշատի ու
րօշումներից յետոյ: Բայց նա որոշեց ինքն իր ուժերով պաշտպանել
եկեղեցին և հայութեան մշակութային նուաճումները: Դրա համար ե-
կեղեցին պիտի պայքարի մէջ մտնէր ո՛չ միայն Իրանի, այլև հայ
նախարարութեան դէմ: Ուստի զարմանալի չէ, որ նա քարոզում է
ընդհանուր անհնազանդութիւն իշխողների դէմ: Ըստ եղիչէի նա հրա-
հանգում է բոլոր քրիստոնեաներին. «Հարազատ եղբօր ձեռք բող բար-
ձրանայ այն մեծաւորի դէմ, որ դուրս է եկել Աստու պատուիրանի
ուխտից. հայրը չիմայէ որդուն եւ որդին չսկսածէ հօր պատուից: Կի՞նք
կառնի իր ամուսնու հետ եւ ծառան դիմադրի իր տիրոջը: Աստուածային
օրէնքը քաղաւորի ամեն բանում եւ նոյն օրէնքից յանձնառուներն ստանան
իրենց դաստաւարութիւնն ու պատիժը»^{*)}: Ուրեմն հայ կղերն է կանգ-
նում շարժման գլուխը և քարոզում է փաղափակական կոչի Հայոց
կեանքում: Շարժման այս փուլի մէջ նախարարութիւնը գործի պու-

*) Եղիշէ. էջ 142:

խը չէ, նոյնիսկ նա կասկածելի է: Ղեկավարութիւնը կղերի ձեռքին է, նա էլ ջանում է խոնարհ խաւերն ունենալ իր հետ և հաւատարիմ նախարարներին:

Քաղաքացիական կռուի որոշում տալով կղերի ղեկավարները ցրւում են գաւառները գործադրելու աշխ: Եպիսկոպոսներն իրենց «Իշխանութիւններն»ն գնում, քորեպիսկոպոսները «գիւղերն ու ագարակները»: Ինչպէս Եղիշէն է ասում. «Գեղեցիկ, հաւաքեցիկ մեծ բազմութեամբ այր եւ կիւն, ժինական եւ ագաս, քահանայ եւ միայնակեաց, խրատեցիկ, ամբապնդեցիկ եւ բոլորիկ Քրիստոսի զինուոր դարձրին»^{*)}: Այսպիսի բանակով նրանք պատրաստեցին զիմադրելու և հարկ հղած գէպղում նաեւ յարձակուելու: Հայ-իրանական առաջին զինուած հանդիպումը տեղի ունեցաւ Անդղ գիւղաքաղաքի մէջ, ուր իրանցիք յարձակուեցին եկեղեցու վերայ: Հայերը Ղեւոնդ երէցի ղեկավարութեամբ՝ քարերով և բրերով յետ վանեցին յարձակումը: Այս բանը զգաստացրեց մոգերին. նրանք զգացին, որ գիւրին չէ լինելու Հայաստանի զրադաշտականացումը: Բայց շարունակեցին գործադրել արքունի հրամանը, որ «Նաւասարդից Նաւասարդ» որոշել էր որպէս ժամկէտ՝ ծրագրի գործադրութեան: Նրանք հայոց եկեղեցին վեր էին ածում կրակատան. «ականաւոր եւ գեղեցիկ Տեղեւում» ատրուշաններ էին կառուցում: մոգերի մէկ մասը հաստատում էր նախարարական տներում՝ յաթկապէս կանանց և երեխաների զրադաշտական կրօնով դառախարակելու՝ գործադրում են իրանական կրօնի ծէսերը, զոհարարութիւնները, արարողութիւնները, քանդում են եկեղեցիները, մեկուսացնում են նրա սպասաւորներին: Երկու կրօններն է, նրանց նուիրապետութիւնը, որ դուրս են գալիս իրար դէմ՝ չահերի, իրաւունքի համար: Եկող մոգերին օժանդակելու էին նաեւ Հայաստանում հեղած իրանցի պաշտօնեաները, բանակը: Իր պաշտօնի բերումով նրանց զօրավիգ պիտի լինէր նաեւ Վասակը, որի ղեկավարութեամբ է, որ այս բոլորը տեղի պիտի ունենար: Եւ շատ բնական է, որ իր պաշտօնը կատարող Վասակը հայ կղերի համար կասկածելի լինէր: Մինչ Տիգրանից վերադարձող նախարարները ցրւում են իրենց կալուածները, սկզբում չիմանալով թէ ինչ պէտք էր անել, Վասակն է, որ իր պաշտօնի բերմունքով պիտի գործակցէր իրանցիների հետ: Կղերը նրան սկզբից և եթ համարեց «սրանց քնդունած պարսկական կրօնը», ինչպէս ասում է Եղիշէն: Հոգեւորականութիւնը աղաւանդից, շինականներից կազմուած բանակով զիմում է հակադարձակման և քանդում, աւերում ատրուշանները: Կոիւն ընդունում էր կրօնական բը-

^{*)} Եղիշէ. եջ 141:

նոյթի և Իրանը իր հարուածները ուղղում էր հայոց եկեղեցու կազմակերպութեան: Վերջինս այնքան ուժ էր զգում իր մէջ, որ կանոնաւոր բանակով յարձակւում է պետական կալուածներին, բերդերին, ամրոցներին վերայ: Գրուում են Արտաշատը, Անին, Արաագէսը, Գառնին, Խորանիստը և շատ ուրիշ վայրեր: Սրանք ինչպէս վերն առաջինք՝ Արշակունեաց պետական հողերն էին, ամրութիւնները որոնք անցել էին Սասանեաններին: Ապա «սապալում, բանդում էին նրանց շէնքերը եւ հրկիզում էին կրակի պատճառով եւ պատճառովի սեղերը: Մահում էին կապաւորուեցնում պղծութիւնը եւ գրաւում էին աստուծոց երկրի սարք ու կարգը, բերում, դնում էին սուրբ եկեղեցում եւ սուրբ քանդակների միջոցով նուիրում էին ի ծառայութիւն սեռւնական սեղանին»^{*)}: Հայերը նոյնիսկ համարձակութիւն են ունենում անցնել Իրանի սահմանը «յարձակուել Ասորպատականի վերայ, «բազմաթիւ ատրուշաններ» քանդել և վերադառնալ: Ուրեմն Հայաստանում կոխը ընդգէմ Իրանի սկսուած էր. բայց նախարարական մեծ տները չէին շարժուում. նրանք երկընտրանքի մէջ էին: Ճիշտ է ապստամբութիւնը գլուխ ունէր և ժողովրդական էր, սակայն նա դիւրութեամբ կարող էր պարտութեան մասնուել. որովհետեւ եկեղեցին գինուած չէր, իսկ ապստամբ ազատանին և շինականը իրենց զէնքերով երկար զինմանը չէին կարող: Գործի յաջողութեան համար անհրաժեշտ է, որ աւագանին, նախարարութիւնը առնի իր ձեռքը ղեկավարութիւնը: Այս է, որ սկզբնական շրջանում պակասում էր: Նախարարութիւնը վերապահ էր և շատերի աչքին կասկածելի: Այսպիսի երբեմն և անվճռական կացութեան հետեւանք է վարդանի որոշումը՝ լքել Հայաստանը, հայրենական կալուածները և տնցնիլ Բիզանդա: «Վասն անունան Գրիսոսի բնեւմ գնալ յօսարութիւն» ասում է նա իր եղբայրներին: Իր ամբողջ ընտանիքի, եղբայրների, ազատների հետ նա գաղթում է: Վարդանի՝ Բիզանդիա անցնիլը նշան էր հայ նախարարութեան մէջ արեղ լքումի հողերանութեան: Բայց նրա գնալը մեծ հարուած էր և երկրի ինքնապաշտպանութեան և հայոց եկեղեցուն ու կղերին: Նա նոյն մշակոյթի, քաղաքական զիմաշրջումի մարդ էր, ինչ կղերը: Եկեղեցու և քրիստոնէութեան ամենէն հաւատարիմ գէմքը: Նա ունէր հսկայ բարոյական և ազգական զբաւաղութիւն՝ իր տոհմի ազգանդաւոր զօրավարները, որոնք նախորդ դարում հայութեան ազգի հանճարի արկարներն էին: Իզուր չէ, որ հայ նախարարները Տիգրանի մէջ ամեն ճիգ անում էին վարդանին իրենց հաւմիացնելու, որովհետեւ «Տեսեալ եր ամենեցուն եւ լիով ի գրոց նախ

*) Եղիշե. 150-151:

չէին, եբէ ամենայն իրք այդպիսի գործոյ ի բնէ լոյով Մամիկոնեից ազգաւ եւ նոցա միաբանութեամբ ելեալ էին ի գլուխ»*) : Վարդանի չունդէպի Բիւզանդիա ընդհանուր լքում պիտի ստեղծէր և նրանց մէջ, որոնք արդէն կուրի մէջ էին Իրանի գէմ : Վարդանի գնալով Վասակը կորցնում էր հայ նախարարների մէջ ամենէն հեղինակաւոր գործակցին, որ նրան պէտք էր, երբ ղէպքերը հասունանային և սագմի պայքարի գլուխը կանգնէր նախարարութիւնը : Ուստի եկեղեցու ղեկավարները և Վասակը յատուկ սուրհանդակներ են ուղարկում՝ նրա յետեւից, համոզելու և յետ դարձնելու : Նրան յետ բերելու գործի մէջ համաձայն էին բոլորը և Վասակը և Հայոց «առնուէրներ» և «սկսուէրներ» և կղերը : Նրանք ղէպքին նայում են «խորհակեալ աշխ» : Նրանք հիմա էլ, Վարդանի երթից յետոյ խոստովանում են, որ «Առանց առաջնորդութեան ազգէն այնորիկ եւ ոչ մի ինչ իրք եւ գործք աշխարհիս Հայոց երբեալ էին ի գլուխ»**) : Վասակի և միւս նախարարների կողմից Վարդանին յետ բերելու համար գնում են կղերի լաւագոյն քարոզիչը Ղեւոնդ Երէցը՝ և մի քանի նախարարներ : Նրանք յանձնում են Վասակի համակը և յորգորում են վերադառնալ ու անցնիլ գործի գլուխը : Նախարարները նրան ասում էին. «Դու աւաղիկ հանդերձ եղբարդ եւ հաւանեալ բնանեօք . . . անձնապուրք լինիք, բայց մեք ամենեքեան կորնչիմք զանվախեան կորուսսն»***): Վարդանի իր բացատրութեան մէջ ոչ միայն իր փախուստի պատճառը՝ ազատութեն քրիստոնէութիւնը՝ զաւաննելն է համարում, այլև և այն անվստահութիւնը, որ ունի նախարարութեան հանդէպ : «Բայց ի նենգաւոր խաբէութեան ձեռմէ, գոր առաքեալ է ձեռ բնդ նախնիս մեք հանապազ, զայն ամենայն յիշելով գնացեալք եմք լինել անձնապուրծք : Այս բանը պիտի յիշի և Վահանը 80-ական թուերին : Եղիլ է չորրորդ դարում որոշ վերապահ վերաբերում Մամիկոնեանների գէմ հայոց նախարարութեան մէջ, որ պիտի բացատրել՝ երկու կողմերի քաղաքական հակամարտութեամբ և զիմաշրջումով : Մամիկոնեանները միշտ մնացին հակաբանական գիրքի վրայ, կողմնակից էին Արշակունիների հզօր պետութեան կառուցման, բայց միշտ նախարարական արտօնութիւնների պահպանումով : Նրանք սերտօրէն կապուեցին հայոց նոր մշակոյթի հետ : Այս բոլորը որոշ տրամադրութիւններ էր ստեղծում նրանց հանդէպ իրանամիտ նախարարութեան մէջ : Բայց Վարդանը տեղի է տալիս համաձայնում է վերադառնալ և անմիջապէս անցնիլ գործի գլուխը : Նա դառնում է կենտրոնական անձնաւորութիւնը, որի շուրջը այժմ դառնում են բոլոր ղէպքերը : Ամենից առաջ նա մը-

*) Ղ. Փարպեցի. Էջ 50: **) ***) Նոյնը՝ Էջ 58:

տածում է Վասակի որդիների և Աշուշայ վրաց բղէշխի մասին, որոնք պատանդ էին Իրանի արքունիքում: Հաւանական է, որ նա մտածում էր Վասակի մասին, որի գործերու ազատութիւնը պիտի կաշկանդուած լինէր իր երկու որդիների արքունիքում լինելով: Վարդանը կարծում էր, որ եթէ անմիջապէս ապստամբուին՝ «քե մի գուցէ դժուար ինչ աւանգսն ի քագաւորեմ դիպեցի եւ վնասիցին» Բայց զէպքերը անգի էին ունենում արագութեամբ. ապստամբութիւնը, որ սկսուած էր և որ տանում էին հայ եկեղեցու սպասաւորները թուլանում էր՝ հայոց ուժերը շատ չէին. ընդհակառակն Իրանի զեկավարութիւնը այս զէպքերի ազդեցութեան տակ գործողութեան ընդարձակ ծրագիր էր մշակում ամբողջ Այսրկովկասի համար, նա իր լաւագոյն բանակները կենտրոնացնում էր հիւսիսում: Այն ինչ հայոց նախարարութիւնը դեռ զործի չէր անցել: Կղերը շարունակ նրանցից, մանաւանդ սպարապետից պահանջում էր շուտափոյթ զործի սկսել: Նրանք աւելի ևս զբոգըրուած էին Վասակի գէմ, որ այս անցման օրերին՝ հարկադրուած պիտի կատարէր իր պաշտօնը: Եւ իրօք բացառիկ էր նրա կացութիւնը: Հայ նախարարները Տիգրանից վերագառնալով «գնացին յիրաւանջիւր յաւառնա» . ոմանք մտածում էին գաղթել, այդ միտքը չատերի մէջ արմատացել էր դեռ Տիգրանի մէջ. «Թողեալ զաւառնա՝ զընամփ իւրաւանջիւր յօսարութիւն կնաւ եւ որդւով...»: Այս շարժումը սկսեց Վարդանը անշուշտ եթէ յաջողութեւ, նրան պիտի հետեւէին ուրիշները: Վասակը ոչ մեկուսացաւ իր «տանուէրութեան» մէջ, ոչ մտածում էր Բիւզանդիա ապաստանելու մասին: Նա մեծացել էր իրանական կայսրութեան մէջ, բարձր պաշտօնների էր հասել այնտեղ: Հայ էր զգում իրեն, միացել էր միւս նախարարների հետ՝ մշակել էր զործի նուազագոյն ծրագիր: Որոշել էին Հայաստան վերագառնալուց յետոյ թօթափել ուրացութիւնը և միասնաբար գործել Իրանի գէմ: Բայց երկար ժամանակ հայ նախարարութիւնը միանալ չի կարողանում: Վասակը այդ ժամանակաշրջանում հանդէս է գալիս որպէս Իրանի բարձր պաշտօնեայ. նա գործակցում էր մոզերի հետ, օգնում նրանց, հարկադրուած էր հալածելու այստեղ ու այնտեղ հայ կղերին, կուռեղու նրա յարուցած ապստամբութեան գէմ, իր գործակիցների միջոցով մեղմացնելու շարժումները, ցոյց տալու՝ արքունիքին նուիրուած լինելը, բանտարկել և աքսորել շարժման աչքի ընկնող զործիներին, ատրուշանները քանդողներին: Անկարելի է, որ նա չմտածէր նաեւ իր երկու որդիների մասին: Որպէս հայր անշուշտ նա մեծ յոյսեր էր կապել նրանց հետ. իր մտքում մեծ ապագայ՝ նախապատրաստել նրանց համար: Այժմ իր որդիները հարուածի տակ էին, իր ամեն մէկ անդգոյշ քայլը կարող էր անդրագառնալ նրանց բախտի վերայ: Վասակի՝ այս գործն է, գործակցութիւնը՝ մոզերի և պաշ-

տօնեաների հետ, որ տեսնում էր մոլեռանդ ամբոխը և նրա զեկավարութիւնը. նա չէր թափանցում նրա գործի խորերը, որ ծածուկ էր նոյնիսկ շատ նախարարներից: Հայ ապստամբները չէին հասկանում, որ գործի իսկ յաջողութեան համար մահաւանդ որ, դեռ ուժերը կազմակերպուած չէին, անհրաժեշտ էր որ Վասակը իր մարզպանական պաշտօնը կատարէր:

Այս բոլորը ծանր գրութիւն և աւելի տաժանելի ողբերգութիւն էր ստեղծում Վասակի համար. նա գործելու էր որպէս Իրանի բարձրագոյն պաշտօնեայ, նա պիտի իր գործը յարմարեցնէր՝ հայրական ըզրգացումների թելադրանքներին. ապա նա այս բոլորը պիտի հաշտեցնէր հայութեան շահերի հետ: Դժուար էր միատեղել, հաշտեցնել այս երեք գործը և թելադրանքները, երբ իւրաքանչիւրը մղում էր նրան զնախու տարբեր ուղիներով, դիմելու տարբեր գործելակերպի: Հայ նախարութեան և ոչ մէկը այս կացութեան մէջ չէին. նրանք ազատ էին իրենց անելիքների մէջ. կարող էին ապաստանել հարեւան կայսրութեան մէջ, կարող էին ծուարել, մեկուսանալ իրենց անմատչելի ամբոցներում: Վասակը և ոչ մէկն անել չէր կարող: Եւ նրա այս կացութիւնը ոչ ոք չհասկացաւ. կղերը համարեց նրան իրանացած, «սքսանց ընդունած» կրակի պաշտամունքը, ստեղծուեց նրա շուրջն անվստահութիւն. ոչ ոք նրան չէր մօտենում. յարաբերութիւնները ներա հետ թուլանում էին: Այս անվստահութիւնը կղերից անցաւ նախարարութեան, որոնցից ոմանք, ինչպէս Վահան Ամասունին՝ ժամանակը եկած էր համարում նրանից վրէժ լուծելու՝ կամ իրեն խորտակելու կամ նրա պատանդ որդիներին սպանել առլու:

Այս վերաբերումը Վասակի հանդէպ մեղմանում է մի քիչ Վարդանի վերադառնալուց յետոյ: Սկսւում է միասնական գործի շրջանը և ծրագրի մշակումն: Կղերը, նախարարութիւնը, մարզպանը համադուժար ժողովի մէջ որոշում են իրենց անելիքը: «Բեքել դարձեալ հրամայեին նախարարին Հայոց սուրբ եպիսկոպոսացն և երիցանցն՝ զԱւետարան ուխտին սրբոյ եւ երգուեալ ամենայն բազմութիւն՝ զօրացն ազատացն եւ անազատաց հանգրեմ իշխանացն Սիւնեաց Վասակաւ եւ ամենայն սանուհեութեամբն եւ սեպիօ՝ հաստատեին գերդուին եւ որոց մատակարար չեւ եւս եւ կնքեալ զԱւետարանն կնքեին...»^{*)}: Այս համամատակարար յանձնարարութեան յետոյ է, որ հայ ուժերը ունենում են իրենց սպարապետը՝ Վարդան Մամիկոնեանը, ցրտած և առանձին գործող զօրամասերը այժմ ենթարկւում են մէկ հրամանատարութեան: Թէպէտ այստեղ ու այնտեղ մասնակի կռիւները իրանցիների և հայերի մէջ շա-

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 61:

բունակում է: Այդ ժողովից յետոյ էլ՝ «ռամիկ զօրաց բազմութիւնք», ինչպէս ասում է Ղ. Փարպեցին «Չմնալով բնաւ աւագացն հրամանի» «գիմեցին ի տուն մոխրանցի եւ առեալ գերակարանն՝ վառեցին ի ջուրսն գերակսն, որպէս ի գիրկս եղբօր...»*):

Առաջին գործը պիտի լինէր՝ դաշնակիցներ և գործակիցներ որոշել: հայերը հինգերորդ դարումն էլ զգում էին իրենց թուր պակասը, ուղղի ուժի քուլթիւնը: գիտէին որ իրենց ուժերով Իրանի դէմ կըռուել չեն կարող: Դաշնակիցներ ունենալը անհրաժեշտութիւն էր: առաջին և բնական դաշնակիցները Այսրկովկասի ժողովուրդներն էին՝ վրացիք և աղուանները, որոնք հայերի հետ միաժամանակ նոյն հալածանքներին էին ենթակայ և նոյն շահերն ունէին: Բայց այս էլ քիչ էր: Հարեւան ժողովուրդները լաւագոյն ղեպքում կարող էին իրանական մէկ երկու բանակ զբաղեցնել իրենց երկրում, իսկ հայերին օգնութեան գալ չէին կարող:

Դաշնակիցներ որոնելու և դաշինքներ կնքելու այս գործի զուլայը կանգնած էր Վասակը: Որպէս մարդպան նա ազատօրէն կարող էր յարաբերիլ հարեւանների հետ: Իր այդ իրաւունքը այժմ նա ի սպաս է բերում հայկական զաւիթ ապստամբութեան միջազգայնօրէն ապահովացնելու համար: Նա կապւում է Կովկասի լեռնաբնակների յատկապէս հոնքերի հետ, որոնց ղեկավարութեան հետ նա կապեր էր՝ հաստատակ ղեռնու Վրաստանի Մարդպան եղած ժամանակ: Հոնքը լաւ կոռուպներ էին և միշտ յարձակում էին Իրանի վերայ հիւսիսային կիրճերից: Ապա Վասակի հետ միասին հայ ղեկավարութիւնը նմակներ է գրում՝ «Առ յգեթխն Աղմնեաց, առ իթխանն Անգեղսան, ի Մոփս եւ ի Հաւսեանս եւ յնկեղեաց եւ այլ իթխանաց իւրաքանչիւր տեղաց»**): Այս իշխանութիւնները մեծ մասամբ Բիւզանդական սահմաններումն էին գտնուում: ուրիմն Իրանահայութեան ղեկավարութիւնը գիմում է Յունահայաստանի հայութեան օգնելու իրենց զաւիթ ապստամբութեան ժամանակ: Բայց այս բոլորը նորէն քիչ էր: պէտք էր իր հետ ունենալ Բիւզանդիան: Եւ ահա Վասակը յատուկ պատուիրակութիւն է ուղարկում Բիւզանդական արքունիքը, զինական օգնութիւն խնդրելու: Ուղարկւիլք գրութիւնները նա կնքում է «Իւրով մատանեալ»: Պատուիրակութեան մաս կազմում են Վահան Ամատունին, «որպէս գայր մացի եւ խորհրդական», Հմայեակ Մամիկոնեան, «սպարապետի եղբայր և Ներշտպուն Արծրունին «գեղբայր սրբոյ Աղանայ»: Բիւզանդական արքունիքում հայ պատուիրակները լաւ ընդունելութիւն են գտնում: Թէոփոս կայսրը անշուշտ գիտէր, լաւատեղեակ էր

*) **) Ղ. Փարպեցի. էջ 63:

հայկական զորքերին: Հայոց կրօնա-քաղաքական ինքնավարութեան կրօնատար ծանր հարուած պիտի լինէր կաշախտական շահերին: Իրանցիները շատ աւելի ամուր պիտի զգային իրենց Սեւ ծովից սկսած մինչև Ասորիքի սահմանը: Վտանգուած պիտի լինէր կայսրութեան ամբողջ արեւելեան սահմանը: Թաղմահան և քաղաքական շահերը պահանջում էին առնուազն Իրանահյուսութեան եղած կացութեան պահպանումն: Մանաւանդ որ հայութեան այդ մարզը, յունական մըշակոյթի մէկ ընդարձակ զաւտ էր, որակից նրա լոյսը ճառագայթում էր դէպի արեւելք՝ մինչև Մարաստան և Կասպից ծովի ափերը: Այս բոլորը ի նկատի ունենալով է. որ Թէոդոս կայսրը խոստանում է հայերին օգնութեան հասնել: Մեծ յոմարուքեամբ հոգ է սանում, որ արեւելի եկեղեցիները չլափեսակլին անօրէն հեքանոսների կողմից՝ ինչպէս ասում է Եղիշէն: Բայց կայսրը մոռնում է 450 թ. Յունիոնին: Հայերին օգնելու հարցը մնում է անորոշ: Նոր կայսրը Մարկիանոսը նախքան օգնութիւն խոստանալը խորհրդակցում է Անատոլ սպարապետի և Ֆլորենտիոս ասորու հետ, որոնք արեւելեան հարցերի նկատմամբ նրան խորհրդատուներն էին: Իսկ սրանք «եհկուսն էլ անարգ ու վաքար, միեւնոյն ժամանակ եւ անասուած մարդիկ» համոզեցին կայսեր, որ չը խախտի նախկին դաշինքները Իրանի հետ: «Թագաւորը չկամեցաւ ուշադրութիւն դարձնել քայերի ուխտին»: «Իսկ այս անարի մարդը աւելի լաւ եր համարում իր դաւիմքը պահել հեքանոսների հետ մարմնակն խաղապուրեան համար, քան քի բխսնհեւրեան ուխտին պատեհագակից լինել»*): Անշուշտ Մարկիանոսի վարքագիծը թելադրուած էր կրօնական այն ահուկի պայքարով, որ մաշում, սպառում էր Բիւզանդիայի ներքին ուժերը և պատակտում նրա կամքը:

Մինչ հայ պատուիրակները Կ. Պոլսում գործում էին յանուն Հայաստանի, մինչ Բագրևանդում ժողովրդական ապստամբութիւնըն էր ծաւալում, մոզերի կատարածը անդի ունենում՝ իրանական վարիշ՝ ղեկավար մարզը՝ Մհր-Ներսէսը մէկ բանակով երևում է Փայտակարանում իր օգնականներով և Ճորայ պահակի պաշտպանութիւնն ամփայնելու և Աղուանից ուժերը անշարժութեան մէջ պահելու և Այսրկովկասի ռազմական զործողութիւնների ծրագիր կազմելու: Աղուանները օգնութիւն են խնդրում հայերից և Վարդանը իր լաւագոյն ընկերակիցներով գնում է նրանց օգնելու: Հայ-իրանական բանակները իրար հանդիպում են Խաղխաղ քաղաքի մօտ, որ Աղուանից թագաւորների ձմեռանոցն էր: Հայերը աշտուղ յաղթում են իրանցիներին. ապա գրաւում Աղուանից աշխարհի հիւսիսային մասը:

*) Եղիշէ. էջ 154:

բը, հասնում ձորայ պահակ, աշնակ դնում են իրենց և Ազուանից սահմանապահները: Ազուաններին է յանձնում երկրի ներքը մաքրել իրանցիներից՝ զրաւել բերդերը, ամբողջիւնները, քաղաքները: Շատ աղուան իշխաններ, որոնք «ցիրուցան էին եղել Կապկոն լեռներ», վերադարձան եւ միացան Հայոց բանակին: Վարդանը երկրի իշխանութիւնը յանձնում է աղուանից թագաւորների ցեղից Վահանին: Ապա վերահաստատում է Հոնների և Կովկասեան միւս ցեղերի հետ հին դաշինքը և ապահովում է իր թիկունքը: Հոնները՝ սպառնալիք էին Իրանի համար և վերջինս մեծ բանակ պիտի պահէր նրանց առաջ:

Հայոց աշխարհում մնացել էր մարդպանը՝ Վասակը: Մեր հրգու պատմագիրներին էլ Վասակին արդէն անցած են համարում Իրանի կողմը և դաւելիս հայրի զէմ: Նա յետին դիտաւորութեամբ է, որ Վարդանին ուղարկած է հղել Ազուանից աշխարհը, որպէսզի մինակ իր ծրագիրները իրագործի Հայաստանում: Նա յայտնում է Իրանի զեկավարներին ռազմական գործողութիւնների և հայկական ուժերի ցրումի մասին: Մոգերի և իրանցիների հետ գործակցում է և հալածում է կղերին: Նորից վերագրաւում է «Հայոց աշխարհի աստեղերը»: Եղիշէն յիշում է բազմաթիւ վայրեր, որոնք մարդպանութեան օրով զօրքի կայաններ էին, այսինքն պետական կալուածներ, բերդեր, ամբոցներ, որ ապստամբները զրաւել էին: Ըստ Ղ. Փարպեցու «Ասեաց անօրէնն Վասակ ուխտին Ասուծոյ եւ ցնեցեալ դրժեաց Աւեստաւանին երգման եւ յեսս կացեալ ապստամբեաց ի միաբանութենէ ցումարսուրեանն...»*): Ըստ Եղիշէի Վասակը կատարելապէս կոխ էր յայտարարել եկեղեցու՝ «Ձեռք է տուել սուրբ եկեղեցիներին, տաւել է ցաւ եկեղեցու սեպանի սուրբ անօրները, գերել է քահանաների քնանիւններին, իսկ ցրանց կապել է, բանց է դրել...»**): Խնդիրն այն է, որ Կ. Պոլիս պատուիրակների առաքումով հայերը սպասողական դիրք չբռնեցին, չզաղարկեցին իրենց յարձակումները, դիմադրական պայքարը՝ Իրանի հանդէպ: Ոչ միայն այդքան. Վարդանի զլխաւորութեամբ մէկ մեծ բանակ և ընտիր զեկավարներով անցաւ Ազուանք և նպաստեց այդ երկրի ազատագրման: Հայերը չարժման մէջ էին զրել իրենց բոլոր ուժերը և ապստամբ վիճակի մէջ էին: Եւ այս այն ժամանակ, երբ Բիւզանդիայից ոչ մէկ պատասխան չկար: Հայաստանում եղած իրանցիները բնական է այս ընդհանուր շարժման մէջ պիտի երբեմն յարձակուէին, երբեմն պաշտպանուէին: Այս բոլորը կատարւում էր իրանական հրամանատարների, մոգերի իշխանութեամբ, խորհրդով. սա-

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 67:

**) Եղիշէ, էջ 158:

կայն իրանական վարչութեան ղրուիւր կանգնած էր Վասակը, որ բոլոր պատահած զէպքերի պատասխանատուն էր: Բանի որ Բիւզանդիայից ստոյգ պատասխան չկար, նա պիտի գործէր որպէս իրանական բարձր պաշտօնեայ, երբեմն մեղմացնէր հալածանքները, երբեմն կասեցնէր զէպքերը, երբեմն էլ հայ ապստամբների զէմ պատժական միջոցների դիմելով: Նրա այս բոլոր գործողութիւնները համարուեցին «ապսամբութիւն միաբանութիւնից», «հեռացումն քիսոնից»: Նա միակ մարդն էր, որ մտածում էր, թէ Իրանի հետ բոլոր կապերը չը պիտի խզել: Մեծ յոյսեր չուէր հարեւան ժողովուրդների առիւթ առումի օգնութեան: Նրա մեծագոյն յոյսը՝ Բիւզանդիան էր, որ շահեր ունէր հայերին օգնելու: «Ապսամբութեան ծրագիրը հիմնուած էր արեւմուտից ակնկալած օգնութեան վրայ» — ասում է Ն. Աղոնցը: Այսպէս կոխներբի, խռովութիւնների և փոխադարձ անվստահութեան մէջ անցնում է 450 թ. ձմեռը: Ռազմական գործողութիւնները դադարում են, երկու կողմերն էլ պատրաստուում են դարնան համար: Վարդանը պատրաստում է իր բանակները, և դասաւորում նրանց Իրանի սահմանակից վայրերում: Իրանցիներն էլ իրենց հերթին զօրք են կենսաբոնացում Հէր և Ջարեւանդ գաւառներում:

Այսպիսի պարագաներում է, որ ստացւում է Բիւզանդական պատասխանը. «Մեզ ոչ բռնի հանդ արհամարել զուխս եւ զհաստատութիւն գոր ի բազում ժամանակաց գրեալ եւ կնեալ ք առաջին բազաւորաց». Բիւզանդիան՝ մերժեց հայերին օգնել ոչ միայն այդքան, այլև նոյն խորհրդական Ֆլորենտիոսի միջոցով յայտնեց Իրանի արքունիքին, որ ինքը հաւատարիմ է իր հին դաշինքներին: Անշուշտ սրա հետեւանքով Իրանի ղեկավարները գիտէին հայ-յուշական դիւանագիտական յարաբերութեանց մասին:

Այժմ հայոց ղեկավարութեան առաջ դրւում է մէկ հարց, ինչ անել: Եթէ ապստամբութեան ծրագիրը մշակուած էր Բիւզանդական օգնութեան վերայ, ապա այդ օգնութիւնը մերժւում է: Հայ ղեկավարութիւնը այս հարցին առաջ պառակտուեց. նրա միասնակցութիւնը, որ ինչիւ այդ գոյութիւն ունէր, ջլատուեց և ստեղծուեցին կողմեր, հոսանքներ. սրանք վերաբերում էին գործունէութեան ձեւին, միջոցին, ոչ նպատակին: Եզդիէն ասում է. «Թեպէտեւ տեսնում էին իրենց սակաւութիւնն եւ երկու բազաւորների միաբանութիւնը, բայց եւ այնպէս ամենեւին չէին վհասուում եւ դուլում... քեպէտեւ բազաւոր չունէին իրենց առաջնորդ եւ ոչ էլ դրսից որեւէ օգնական օտարներից, բայց բոլոր նախարարներն... ամեն մեկն իր սնից շատյով եկան. մի տեղ հաւաքուեցին...»): Այս ճիշտ չէ. դրսից օգնութիւն չստանալը ճակատ

*) Նվիւե. էջ 154.

տաղրական նշանակութիւն ունեցաւ հայութեան համար: Մինակ մը նալով հայոց ղեկավարները նոր դիրքորոշման առաջ կանգնեցին: Վարդանը և իր գործակիցները մտածում էին՝ թէ ապստամբութիւնը կայ, փոստ է, նոր չպէտք է սկսիլ, մի քանի ամիս է, որ հայոց կղերը անցել է զիմադրական շարժման գլուխը: Կործանուել են՝ եկեղեցիներ, խորտակուել են ատրուշաններ, հաշտեցնել այլեւս երկու կողմերին անկարելի է: Հայ նախարարները միացել են ապստամբներին, նրանք աղատագրեցին Ազուանից աշխարհը, ջարդեցին Իրանական բանակը, հետադատական և պատմիչ բանակներ մտան Ասորպատական և Կործանեցին կրակարանները: Հայն ու Իրանցին արդէն հոռւի մէջ են: Այլեւս յետ նահանջել անկարելի է. ընտրութիւն չըկայ՝ պէտք է շարունակել արդէն սկսածը. եթէ ոչ՝ կորած է թէ կըրօնական և թէ քաղաքական ինքնավարութիւնը, թէ այն հսկայ ժըշակութեամբ զործը, որ հայութիւնը ձեռք բերեց 50 տարուայ մէջ:

Այսպէս չէր մտածում. Վասակը. ապստամբութիւնը նպատակ չէ: Բիւզանդիան չօգնեց, աղուանները և վրացիք թոյլ են՝ մեզ օգնելու համար, մեզնից է, որ ոգնութիւն կ'սպասեն: Մեր ուժերով Իրանին պարտութեան մատնել անկարելի է: Կէս ճանապարհից նահանջելն իմաստութիւն է... խռնմութիւն և փրկութիւն: Ի հարկէ զոհեր պիտի տրուին, պիտի հաշտուիլ դրա հետ. բայց այդ լինելու է չնչին կորուստ՝ համեմատած ապստամբութեան մէջ պարտուած լինելու հետ: Այսպիսի պայմաններում՝ ապստամբութիւնը արկածախնդրութիւն է:

Վարդանը և Վասակը միայն իրենց անձնական տեսակէտը չէ, որ արեւայայտում էին: Նրանք ներկայացուցին էլն նախարարական երկու հոսանքների. որ առաջ եկաւ հայութեան ղեկավարութեան մէջ Բիւզանդիայի պատասխանից յետոյ: Երկու հոսանքների այս ներքին պայքարը բռնում է 451 թ. գարնան ամիսները: Երկու հոսանքն էլ գործում են. իւրաքանչիւրը ջանում է ուժեղանալ ի հաշիւ միւսի: Վասակը ջանում է իր համախոհների թիւը մեծացնել, ամեն միջոցի զիմում է հակառակորդին թուլացնելու համար: Նա ամեն բան անում է, որ ապստամբութիւնը տեղի չունենայ: Նրան միացած էին նախարարութեան մէկ զգալի մասը: Մեր պատմագիրները՝ Եղիշէն և Ղ. Փարպեցին յիշում են նրանց անունները: Եր. Տէր Մինասեանը Եղիշէի թարգմանութեան կցուած ծանօթութեանց մէջ յիշում է բոլոր նախարարներին և նրանց կալուածների դասաւորումը*): Վասակին միացած են եղել Ռոսուցիք՝ Վանայ ծովի հարաւարեւելքը, Խոխուռուցիք՝ Վանա ծովի հիւսիս-արեւմուտքը, Վանեվուցիք՝ հաւանօրէն

*) Եղիշէ. 298. Մանօր. 126.

ստորին Բառէն. Գաբելեանք՝ այժմեան Կաղզուանի շրջանը, Բաղրասունքի՝ Հայաստանի ամենախոշոր և ամենապատուաւոր նախարարներէց, որոնց պատկանում էր Բարձր Հայքի Սպէր գաւառը, Այրարատի Կողովիտ գաւառը՝ Դարոյք գլխաւոր քաղաքով, այժմեան Հին Բայազէտը: Ապահունքի՝ Վանայ ծովից հիւսիս, այժմեան Մանազկերտի շրջանը. Ալէ Պարսից Հայաստանում՝ այժմեան Մակուի շրջանը, Ուրծի՝ տեղը որոշապէս յայտնի չէ. Պալունքի՝ որոնք երկու մասի էին բաժանուած. մեծ մասը բնակւում էր Վասպուրականում, գործակցում Վասակի հետ, միւս մասը սահմանակից էր Տարօնին և գործակցում էր Վարդան Մամիկոնեանի հետ: Նախարարական կալուածները այս դասաւորումից երեւում է որ գլխաւորապէս հարաւի և հարաւ-արեւելքի իշխանական տնայնիքն են, որ միացել են Վասակ Սիւնիին: Նրանց կալուածները մօտ էին, սահմանակից Իրանին և միշտ հարուածի տակ: 386 թուի սահմանաքաժանումից առաջ՝ հարաւ-արեւելքի մի շարք շրջաններ՝ Աղձնիքի գլխաւորութեամբ դուրս մնաց սկիզբը Իրանահայաստանից, ապա մարդպանութեան շրջանից և Իրանի սահմանները՝ հարաւից գծուեց Վանի լճի շուրջը: Հետեւապէս բուն հայոց նախարարներն էին այժմ անմիջական օտարի հարուածների տակ՝ սկսած Արաքսի ափերը հասնող Սիւնիքից մինչեւ Վանայ լճի շուրջն ընկած իշխանութիւնները: Տեղադրական այս խնդիրը պէտք է ի նկատի ունենալ՝ նախարարների դիրքորոշումը հասկանալու համար: Նրանց կալուածները պիտի ենթարկուէին Իրանի ներխուժման. անմիջապէս ռազմի բեմ զառնային: Այս էլ հակադրում է հայ նախարարներին համաձայնութեան եղբ գտնել Իրանի հետ: Իսկ որովհետեւ այս տեսակէտի պաշտպանը Վասակ Սիւնին էր, ուստի հաւաքւում են նրա շուրջը: Այսպիսով՝ մենք տեսնում ենք, որ Վասակը մինակ չէր. նրա հետ էր հայ նախարարութեան մէկ մասը. յատկապէս նկատելի է Բաղրատունիների գործակցութիւնը՝ Սիւնեաց արքայ հետ: Անշուշտ սրանք բոլորն էլ հայկական գործի դաւաճանները չեն, այլ հայոց քաղաքական մէկ մեծ հոսանքը, որ դէմ է ապստամբութեան, համարելով այն կործանարար ու աղետաբեր: Վասակը սրանց մտքերի թարգմանն էր և նրանց քաղաքական ղեկավարը: Վասակի հետ էին նաեւ բազմաթիւ հոգեւորականներ, որոնց Նղիշէն որակւում է «սուտ երէցներ» անունով: Վասակը սրանց միջոցով «գործում է չարիքներ», ուղարկւում է նրանց հակառակորդների մէջ քարոզելու, հասկացնելու զալիք ահաւոր զէպքերը. նա «անմեղ մարդկանց... խաբւում էր և մոլորեցնում»: «Իրեն և բոլոր ուրացողներին աստուածապաշտների շարքն էր դնում և իրեն աւելի հաստատուն էր ցոյց տալիս, քան ամբողջ զօրքը»: Նա մարդիկ էր ուղարկւում Տմորիք, Կորդուաց աշխարհ, Արցախ, Աղուանից աշխարհ, Արաստան և Խաղզիաց աշխարհ՝ ամենուրեք տա-

բաժում էր այն լուրը, որ Իրանի հետ համաձայնութիւն է կնքել, «արհուցիֆից ստացել է քողութեան նրամանները»։ հետեւապէս ապստամբութիւնը իմաստ չունի։ Այս ձեռով Վասակը ուզում էր չէզոքացնել, մեկուսացնել Վարդանին և իր զօրծակիցներին։ Եւ այս յաջողուեց նրան։ Եւ ինչպէս Եղիշէն առում է. «Հայոց զօրքին դրսից ոչ մի օգնող չեղաւ»։ Վասակը կարողացել էր «ունանց գալիով, մեծ պարգեւներով, արհուցի գանձարանից առաս-առաս պարգեւներ բաշխելով», չեզոքացրել եւ մեկուսացնել ընդհանուր զօրծից»*)։ Ըստ Դ. Փարպեցու Վասակը «Ոչ երբեք դադարեւ գրել նամակս առ իշխանս եւ շինականս եւ ֆանտայս աշխարհիս Հայոց»։ ամեն անգ ցոյց էր տալիս, որ կը ներուի նրանց զօրծերը, մոռացութեան կը տրուի նրանց մեղքերը՝ եթէ բաժանուին Վարդանից «Եւ մի կորնչիք ընդ նա»։

Բայց այս բոլորը քիչ էր։ Որքան որ Իրանի վերաբերումը փոխուած չէր հայերի նկատմամբ, այնքան էլ հաշտութեան եզր գտնել նրանց մէջ անկարելի էր։ Վասակի զրական գործը պիտի լինէր և նրա քաղաքականութեան արգարնացումը՝ եթէ Իրանի արքունիքին համոզել կարողանար զիջումի ուղին բռնել։ Պէտք էր վստահեցնել հայերին, որ նրանք՝ եղածների համար չեն պատժուելու և որ ամենազլխաւորն է հին կարգը՝ նորից մնալու է իր ամբողջութեամբ։ Այս զօրծին էլ ձեռնարկում է նա։

Իրանի արքունիքի համար Հայաստանի և Այսրկովկասի շարժման այսպիսի ծաւալումը և բնոյթը՝ անուպասելի էր։ Առաջին անգամն է, որ կայսրութեան ներսը մէկ ընդարձակ և ուժեղ ճակատ էր ստեղծւում իր դէմ։ Իրանը այսպիսի բան չէր սպասում։ Նա յոյս ունէր թեթեւ յաղթանակներ տանել հայերի իսկ միջոցով, այնպէս՝ ինչպէս եղել էր չորրորդ դարում։ Այժմ ամբողջ քրիստոնեայ Այսրկովկասը ծառացել է իր դէմ — Հայաստանի զլխաւորութեամբ։ Արքունիքում այս խնդիրը նորից քննարկութեան է ենթարկւում։ պէտք է ենթադրել, որ այս շարժումը անդրադարձում է ունեցել նաեւ միւս ջրբխտոնեայ շրջանների վերայ. անշուշտ ոչ ռազմապէս. բայց Պարսկա-ասորական քրիստոնեութեան համակրանքը եղել է Հայաստանի ապստամբների կողմը։ Կար և այն, որ Յազկերտը «արեւելի պատերազմից կորիզլուի եւ վերադարձել եւ ոչ քեւ բարձրացուի», ինչպէս առում է Եղիշէն, այսինքն քուշանների պատերազմը շարունակւում էր և Իրանի համար ոչ մեծ յաջողութեամբ։ Այս ապստամբութիւնը մէկ ամբողջ հարուստ երկիր՝ Այսրկովկասը՝ դարձրել էր՝ ապահարկ։ Պետական հասոյթները պակասում էին, երկիրը կսիրների հետեւանքով

*) Եղիշէն. հշ. 171:

բռնում էր տնտեսական քայքայման ուղին: Եւ այդ քայքայումը պիտի շարունակուէր, եթէ իրանցիները ղինու զօրութեամբ փորձեն ճշնշել ասպտամբութիւնը: Իսկ երկրի նիւթական հարստութեան քայքայումը՝ դէմ էր Զրազաշարի ուսմունքին: Նա Ահրիմանի գործն է: Միայն ծայրահեղ պարտադա՛ւերումն է, որ իշխանաւորը պիտի ղիմէ այդ միջոցին:

Այս հանգամանքներն ի նկատի ունելով է, որ Յազկերտը մէկ քայլ նահանջում է և որոշում է հաշտութեան եզր գտնել ասպտամբաների հետ: Անշուշտ այս գործի մէջ պակաս դեր չէ խաղացել Վասակի տեւական յիշեցումները, խորհուրդները Իրանի կենտրոնական իշխանութեան: Նա յիշեցնում էր, որ անհրաժեշտ է Հայաստանի կրօնաքաղաքական ինքնավարութեան պահպանումը: Արքունիքը ի վերջոյ հարկադրւում է որոշ ղիջումներ անելու: Ըստ եղիշէի՝ Յազկերտի կրօնական հալածանքը ընդհանուր էր ուղղուած բոլոր քրիստոնեաների դէմ, որ Հայաստան հասաւ միայն 449 թուին: Յազկերտի «նեբման» հրովարտակն էլ ընդհանուր բնոյթ է կրում: «Թողութեան հրովարտակներ ուղարկեց իր իշխանութեան ու տէրութեան բոլոր կողմերը քրիստոնեաների վերաբերմամբ»: Հրամայում է, որ «կապանքներ» մէջ եղանակը՝ արձակուին, յափշտակուած գոյքերը վերագործուին: «այսպէս էլ հողերը՝ քե հայրական, քե պարգեւ ստացած եւ քե փողով գրեմած՝ եքե որեւէ մէկը խլել է, հրամայեցի՜նք որ վերադարձնեն»: Յատուկ մարդկանց միջոցով «հաւատարիմ վկայութիւն է ուղարկում Հայոց երկիրը եւ երզումով ուխտում եր նրանց առաջ իր բոլոր մեծամեծների հաստատութեամբ քե «ամենեւին մտնու չեմ անցկացնի վրեժխնդիր լինել: Ինչպէս առաջները համարտութեամբ պահում էիք ձեր կրօնը, այստեղեւեւ աւելի պահեցէք, միայն քե մեր ծառայութիւնից դուրս մի գաք»*):

Ուրեմն Յազկերտը յայտարարում է կրօնի, պաշտամունքի ազատութիւն, յափշտակուած գոյքերի, բռնագրաւած և յարքունիս գրաւած կալուածների վերագործնելը՝ այսինքն հին կարգի վերահաստատում: Արքայական ներման հրովարտակը վերաբերում է ամբողջ քրիստոնէութեան, բայց մասնաւորապէս հայերին, որոնք ասպտամբ դրութեան մէջ էին: Ղ. Փարպեցին էլ մի քիչ անորոշ, խօսում է նոյն խնդրի մասին: Վասակի գօնծակալները ամեն տեղ լուրեր են տարածում, թէ «Արեւայից արեւայ գրիստոնեութիւն շնորհեաց աշխարհի, եւ զվնաս կոտորածի մոզուցն չխնդրէ եւ զապսամբութեան ասէ, քե բնաւ եւ յիշեմ իսկ ոչ, միայն քե ի բաց դառնայք ի խրատու եւ ի բանից

*) Եղիշէ. հշ 163 164:

Վարդանայ եւ մի կորնչիւք ընդ նմա»*)։ Ապա Վասակը խոստանում է, թէ ինքը միջնորդ պիտի լինի արքունիքի և հայութեան մէջ՝ խաղաղութեամբ ամեն բան վերջացնելու։

Բայց հնարաւոր էր հայ-իրանական համաձայնութեան եզր դրանելու Դէպքերը չափ էին տուաջակել, անվստահութեան մթնոլորտը համատարած էր, իրանցիները ամեն ելք ի նկատի ունենալով մեծ բանակներ էին հանել Հայաստանի սահմանների վերայ։ Հայ կղերը ըստեղծել էր Վասակի և իր կողմնակիցների շուրջը հոգեբանական անվստահութեան մթնոլորտ։ Իսկ Իրանի արքունիքի հրովարտակը հայ ղեկավարները համարեցին՝ «ճեղքից ման» բերող, վնասեցնող, պառակտում առաջացնող գրութիւն։ Հայերն իրենց հարց էին տալիս․ «Նրա որ բարեգործութիւնք տեսնեմք պարսից աշխարհում գտնուած բոլոր եկեղեցիների վերաբերմամբ... Ինչպէս որ անիրաւութիւնից արդարութիւն չի լինիր, այնպէս էլ սուրբիւնից նշմարութիւն չի լինիր, նմանապէս եւ խռովասէր մեքից ազատութեան ակնկալութիւն»**)։ Իսկ Ղ. Փարպեցին՝ խոստումները, զիջումները համարում է «բանս ցնորից»։ Ուրեմն հայերը լրջօրէն չվերաբերեցին Իրանի արքունիքի խոստումներին, չվստահացան և որոշեցին զէնքով զիմադրել նրան։ Հաւանական է, որ հետագայ զէպփերի ընթացքի վերայ ազդեցին նաև Բիւզանդիայի որոշումը՝ հայերին օգնութեան չտալը, որին մասին անշուշտ գիտէին Իրանի արքունիքում, որովհետև կայսրը ղեապանութեանց միջոցով յայտնել էր Իրանի ղեկավարութեան, որ ինքը պահելու է յոյն-իրանական նախկին զաչինքներն անխախտ։ Եթէ հայերի անվստահութիւնը ստեղծում էր ռազմի մթնոլորտը, կայսեր խաղաղատենչ միտումը՝ կարող էր արագացնել զէպփերի ընթացքը՝ մղել Իրանին զէնքով լուծելու հայկական հարցը։

451 թ. դարնան՝ արդէն որոշ էր երկու բան — հայերը և իրանցիները պատերազմական յարաբերութեան մէջ են իրար հետ, հայոց ուժերը պառակտուած են, բաժանուած երկու բանակի։ Հետեւապէս Իրանի զէմ կռիւ պիտի մղէ ոչ թէ ամբողջական, այլ պառակտուած հայութիւնը, նրա մէկ թեւը միայն։ Այս էլ որոշելու էր զէպփերի ընթացքը։ Վասակը շարունակեց իր գործը. այժմ նա իր կողմնակիցների հետ միացաւ իրանցիներին։ Արդեօք հայն էր գործում նրա մէջ, թէ իրանցի բարձրագոյն պաշտօնեան՝ մարզպանը, մի գուցէ և սիրող հայրը՝ իր զաւակներին կորուստից ազատելու։ Մինչև անգամ գործում էր որպէս հայ, առաջինն էր նախարարների մէջ, որ կանգնել

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 67-68։

**) Նիլսէ. էջ 164,

էր գործի ղրուելը և նախապատրաստել էր ապստամբութիւնը: Նա էր որ գործի կանչեց Վարդանին: Բայց և առաջինն էր, որ հրաժարուեց ապստամբութեան միտումից, երբ տեսաւ, որ նա սկզբից իսկ մատնեւում է անյաջողութեան: առանց Բիւզանդիայի աջակցութեան: Նա յունասէր չէր, ոչ քաղաքական տեսակէտից, ոչ էլ մշակութային, բայց գիւտէր, որ ապստամբութիւնը՝ կարող էր յաջողութիւն ունենալ միայն Բիւզանդիայի գործօն մասնակցութեամբ: Եւ երբ այդ գործօն օժանդակութիւնը մերժուեց, նա էր, որ արիւթութիւն ունեցաւ յայտարարելու թէ Իրանի հետ համաձայնութեան եզր պիտի գտնել: Նա վերջին պահուն իր և իր ընկերների բանակներով միացաւ Իրանին մի գուցէ այն միտումով, թէ Իրանի յաղթանակից յետոյ՝ իր՝ Վասակի հոսանքն է, որ նորից գործի ղրուել պիտի կանգնէր Հայաստանում և նրա ճակատագիրը որոշէր: Եւ որպէսզի այդ բանը լինի, անհրաժեշտ էր սերտ գործակցութիւն Իրանի հետ: Հայերի պարտութիւնից յետոյ կացութիւնը մեղմացնող ուժեր են հարկաւոր: Վասակը կարծում էր, որ այդ լինելու են ինքը և իր գործակիցները: Այս մտածումն է հաւանաբար, որ նրան մղում էր սերտ գործակցութեան Իրանի հետ: Եւ այս մտածումն է, որ նրան հայ «ուխտապահներ» չրջանակում զարծիք «գաւաճան», ուխտագրութ և հայկական շահերի թշնամի:

Պատերազմը տեղի ունեցաւ Աւարայրի դաշտում 451 թ. հայ «ուխտապահ» նախարարները պարտուեցին. Վարդանը իր աշխատակիցներին հետ ընկաւ կոռւի դաշտում: Պարսիկները յաղթանակող եղան: Բայց Վասակի հոսանքը տէր չզարձաւ հայոց իշխանութեան: Հայաստանի ղեկավարութիւնը պարտութիւնից յետոյ տարուեց Տիգրան, ուր և տեղի ունեցաւ նրանց դատավարութիւնը:

Հայ քաղաքական հոսանքների յարաբերութեան և մտայնութեան տեսակէտից վերին աստիճանի հետաքրքիր է այն տեղեկութիւնները, որ հաղորդում են մեզ Եղիշէն և Ղ. Փարպեցին Տիգրանի դատավարութեան մասին: Այստեղ հայ նախարարների դատավարութիւնը վեր է ածւում Վասակի դատավարութեան և մեղադրող կողմ դուրս են գալիս և հայ բանտարկուած նախարարները և Իրանի պաշտօնեաները: Հայերը վկայում են, ըստ Եղիշէի, որ Վասակը իրենց հետ միաբան է եղել «ապստամբութեան ուխտ» մէջ, որ նա գրութիւններ է ուղարկել Վրաց և Աղսւանից աշխարհներին, «եւ մի բոլոր յունաց բազաւորին: «Այս բոլոր բզբեթի վրայ դրուած եր Վասակի վաւերական մատանին»: Դատարանում յայտնւում է, որ նա խառն է եղել նաեւ Զարեհաւանի մոզերի կտորածի մէջ: Նա «մի նախարար» պատգամաւոր էր ուղարկել յոյների մօտ: Այդ պատգամաւորն էլ առաջ է գալիս և մեղադրում նրան: Ուրեմն ըստ Եղիշէի Վասակը եղել է «ուխտա-

պահներին» գործօն և ղեկավար գէմքը: Նա է վարել արտաքին յարա-
բերութիւնները, նա էլ միջազգայնօրէն կաղմակերպել ապստամբու-
թիւնը: Արդ, ինչն է պակաս, որ նա էլ յայտարարուէր «ուխսպաւն»
ու «եկեղեցու ուխսի» համար մարտնչող: Մի բան միայն, որ նա չը
միայաւ ապստամբներին, երբ պարզուեց որ հայերի վերայ է քնկնե-
լու միայն ապստամբութեան ծանր բեռը. լաւ համարեց նախնջել:
Սրա համար է այն ընդհանուր հալածանքը, որ եկեղեցին և ուխտա-
պահ նախարարները հանեցին Վասակի գէմ: Ըստ Ղ. Փարպեցու նախա-
րարների կողմից արքայական դատարանում խօսում է Արշաւիր Կամ-
սարականը՝ «ուխտապահ» նախարարներէն մէկը: Նրա ձառը մէկ մե-
ղադրական է Վասակի հասցէին: Իր ձառի սկզբում նա յիշում է. «Թէ
ինչպէս արքայից արքան հարկադրել է նրանց ընդունել մէկ «օրէնք»
որ ոչ իրենց նախնիներինն է եղել, ոչ իրենցը. «Թէ ինչպէս իրենք
բողոքեցին զրա գէմ և թէ ինչպէս հարկադրուած ընդունեցին զրա-
դաշտականութիւնը, որպէսզի կարողանան վերագառնալ Հայաստան
և ապա «թողուլ գաւխարհն մեր եւ գնալ կնաւ եւ ողուով եւ երբալ
կորնչել յօսար երկիր»: Այդ բանը արեց Վարդանը. իր եղբայրների և
ազգակիցների հետ չուեց «յլերկիրն յաւնաց»: Սակայն թէ Վարդանի և
թէ հայ նախարարների այս միտումը չի իրագործուում: Վասակն է,
որ արգելք է հանդիսանում: Նա գրում է Վարդանին. «Զի ես փա-
խուցեալ եւ կամ զինչ ե երկիւղոյ եմ... զի քե յԱրեւաց տեսնեմ եւ ի
նորին ուժոց զարհուրեալ եմ՝ մի երկնչիր, դարձիր եւ նամակ առնեմ
առ կայսր եւ զանձինս մեր նմա ի ծառայութիւն տամ եւ նա հաւա-
սայ, քե զայսպիսի մեծ աշխարհ՝ նմա մեր կամաւ ի ծառայութիւն
տամ՝ խնդութեամբ եւ կամաւ յանձն առնու եւ զօր տայ մեզ, եւ նոքա
եւ մեք միաբանեալ միտ աշխատ տեսնեմ զտեղաւարեաց եւ զարիս»*):
Ապա Արշաւիր Կամսարականը պատմում է Վասակի հանրի հետ կա-
պած գաշինքի մասին: Նա ասեանին ներկայացնում է Վասակի զրա-
ծած նամակը Վարդանին: Ըստ Կամսարականի՝ Վասակին զբաղեցրել է
նաե իր որդիների ապագան. ուստի որոշել է. «որ ի հայր պարսկե
գամեմեսեան կապանօք յամուր բերդս դնեմ, մինչեւ հարկաւ արեայն
զիմ որդիսն ի բաց արձակիցեք»: Նամակներ է գրել Կայսեր «եւ այլ
աւագանի դրանն». պատուիրակներ է ուղերկել Բիւզանդիա, Վարդա-
նին և շատ նախարարների Աղուանից աշխարհ է ուղարկել:

Այսպիսով ըստ Ղ. Փարպեցու Արշաւիր Կամսարականի բերանով
հայ նախարարները գործի ամբողջ նախաձեռնութիւնը տալիս են Վա-
սակին: Նա է գործի կանչել Վարդանին, ապահովել Հայաստանը

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 23:

շրջապատող երկիրներ շակցութիւնը: Նա է, որ «պարսից եւ հայ» կոտորածներ յատճառ է եղել: Եւ այս բոլորն նա կատարել է որպէս «ռլսապահներ» գլխաւորող առաջնորդ: Ի հարկէ հայ նախարարները չէին կարող ըմբռնել և արժէքաւորել Վասակի դիրքը անցման այն պահուն, երբ սպստամբութիւնը միջազգային ուժերի տեսանկէտից դեռևս ապահով չէր, երբ Վասակը հարկադրուած կատարում էր իր պաշտօնը, որպէս Իրանի բարձրագոյն պաշտօնեայ: Նախարարները սրա մէջ տեսան ոչ թէ լուրջ, խոհուն վարչի դործ, այլ միայն երկդիմութիւն, դաւադրութիւն: Արշալիր Կամսարականի մեղադրական ճառը՝ իրօք մէկ արդարացումն է Վասակի: Բայց դատաւարտող հայ նախարարները լցուած էին վրիժառութեան զգացումով, ուզում էին նրան էլ զցել. և յաջողուեց: Վասակը համարուեց դաւաճան իրանական պետութեան. թշնամու հետ կապ էր պահել և ապստամբութեան ծրագիր էր մշակել. երկրի աւերման և բաղմամբիւ քաջ մարդկանց սպանման ու կորուստի պատճառ էր եղել: Նա այս բոլորի համար դատաւարտուեց յաւիտենական բանտարկութեան: Հայաստան չվերադարձաւ. — Նրա ինչքն ու գոյքը բռնադրուուեց պետական հարկերը պակասը լրացնելու. նրա կալուածները յանձնեցին ոչ թէ իր ժառանգներին, այլ իր անձնական հակառակորդին, իր փեսային, որ իրանական դործակալ էր:

Այսպէս վերջացաւ հայութեան պայքարը օտարի դէմ:
Բայց այս դեռևս ազատագրական պայքարի վերջին գլուխը չէր:

ԱՒԱՐԱՅՐԻՑ ՅԵՏՈՅ ԵՒ ՎԱՀԱՆԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Ճակատամարտը վերջացաւ, բայց հայ-իրանական կռիւները շարունակուեցին: Աւարայրի դաշտը լքած նախարարները, հայոց աւագանին, ազատանին պատասպարուեցին իրենց անառիկ ամրոցները, բերդերը, ապաստանեցին անտառներում և անմատչելի լեռներում: Ու շարունակեցին կռիւ մանր ու մեծ խմբերով: Մուշկան-Նուսալավարտը իր պատժիչ զօրամասերով հետապնդում էր հայերին իրենց կալուածներում, սահմանների վերայ, պաշարում էր բերդերը և փորձում անձնատուր անել նրանց: Ի հարկէ կոռւող հայերը չէին կարծում, որ այս ձեռով յաղթանակելու են իրանցիներին, բայց չէին էլ ուզում կամովին անձնատուր լինել, երբ նրանց ստոյգ մահ էր սպասում: Հայոց ղեմադրական շարժումը իր մէջ առաւ Արցախը, Պարխարեան լեռնաշխարհը, Տայոց աշխարհը, Տըմորիքը, Միջնաշխարհը, յայտնքն դրեթէ ամբողջ Հայաստանում ստեղծուեցին ղեմադրական շարժման կենտրոններ, Այս շարժումը անդրադարձաւ և ամբողջ Այսրկովկասում՝ հանգրստ չէր ոչ Վրաստանը, ոչ էլ Աղուանից աշխարհը, որ նախքան հայկական ապստամբութիւնը ըմբոստացել էր պարսիկների դէմ: Հայկական կռիւների երկարաձգումն ունեցաւ իր հետեւանքները: Յազկիրտը ներում յայտարարեց քաղաքական յանցաւորներին և պաշտամունքի ազատութիւն տուեց քրիստոնեաներին:

Ճակատամարտից անմիջապէս յետոյ հայ բանակի մէկ մասը ապաստանեց Արտազի բերդին մէջ: Բակ զօրավարը կազմակերպեց դիմադրութիւնը: Բայց պաշարի պակասութեան պատճառով մէկ մասը հարկադրուեց յանձնուելու, իսկ հրամանատարը եօթ հարիւր մարդով ճեղքեց պաշարողների շղթան և ազատուեց: Անձնատուր եղողներից իրանցիները սպաննեցին երկու հարիւր տասներեք մարդ. հոգեւորականներին, որոնց մէջ Յովսէփ կաթողիկոսին և Ղեւոնդ Նրէջին շարեւրեցին, բայց չսպանեցին: Աւելի խիզախ դործ էին կատարում հարաւ ապստամբ խմբերը, որոնք պատասպարուել էին Տմորիքում: Ներանք Ուրմիոյ լճի հարաւարեւմտեան կողմում անցան Պարսից սահմանը և կոտորեցին ու կողոպտեցին պարսիկներին, շատերին սպանե-

ցին, գերի տարան և ամբուլթիւններն էլ ջնհերով տարեցին: Մի ուրիշ զօրաբանակ ամբողջը էր Սաղաեայ լեռնաշխարհում: պարսիկները հետապնդում էին նրանց. հայերի մէկ մասն անցաւ Տայք, ուր հանդիպեցին արքունի զօրքերին և կոտորեցին: Պարսիկները այրում էին եկեղեցիները, իսկ հայերը վրէժխնդիր էին լինում: «Եարձակուեցին, բախուեցին միմեանց և հզօրապէս յաղթելով ջարդեցին պարսից-գնդի զօրութիւնը»: Նրանց հրամանատարն էր Հմայեակ Մամիկոնեանը: Տայքի կիւններում սպանւում է նա՝ Վարդանի եղբայրը՝ որ վերագտնում էր Բիւզանդիայից և լսելով ճակատամարտի վախճանի մասին՝ իր հետ եղած կոռուղներով գիմում է Տայքի անտառները և կազմակերպում զիմադրութիւնը: Նրա մահից յետոյ գոյիւր աշտեղ ու ու աշտեղ շարունակում է: Հայ բանակի մէկ մասը պատսպարւում է Արցախի լեռներում: Նրանք կապւում են Անդրկովկասեան հոների հետ. դաշնակցում են. հոները մանում են պարսից սահմանները և բազմաթիւ գաւառներ աւարում և աւերում, մեծ քանակութեամբ գերիներ են տանում և «լայսնապէս ցոյց տուին քաղաւորին այն միաբանութիւնը, որ ունէին հայոց զօրի հետ»: Ինչպէս հրեւում է հոները չէին բաւականացել հայերին օգնելով, այլ աւելի ընդարձակ չափով ռազմական գործողութիւններ էին սկսել պարսիկների դէմ՝ գրաւելով և քանդելով նաև սահմանային ամբուլթիւնները: Եղիշէն այս ի նկատի ունի, երբ գրում է «Թագաւորը սասիկ տեսել էր ոչ միայն երկիրներն աւերելու եւ զօրերի ջարդուելու համար, այլեւ առաւել եւս այն պահակի աւերուելու համար, որ շատ ժամանակներէց իվեր հազիւ էր կարողացել շինել. այդ պահակն այն ժամանակ հեռութեամբ աւելուել էր եւ քանդուել, եւ այլեւս յոյս չկար քեւ այն կը շինուի»^{*)}: Հոների յարձակումով և սահմանապահ ամբուլթիւնների խորտակումով՝ Այսրկովկասի և Ատրպատականի պաշտպանութիւնը խախտուած էր: Միջնաշխարհում հայկական մէկ զօրամաս ամբացաւ Կապոյտ լեռան բերդերում և երկար ժամանակ «բազութեամբ կռուելով ջարդեցին պարսից զօրից շատերին»:

Հայ ազնուականներից չափերը թողին, անցան Բիւզանդական սահման, ուր ապաստան գտան իրենց ազգակիցների մօտ: Շատերն էլ չկարողանալով իրենց կալուածներում հանգիստ գտնել, անցան Հայաստանի լեռները, անտառները. նրանց հետ գնացին իրենց կանայք, երեխաները, հարսները: Երիտասարդներն ու կոյսերը և կանանց ամբողջ բազմութիւնը գնացին, յանձնուեցին անմարդաբնակ ամրոցներն ու բազմաթիւ լեռների ապահով տեղերը: Աւելի լաւ էին համարում

*) Եղիշէ. էջ 199-200:

դադարների նման քարանձառների մէջ բնակուել աստուածապաշտութեամբ, քան թէ ուրացութեամբ փափուկ կեանք վարել իրենց տնւրում»*)։ Նախորարութիւնը անձնատուր չէր լինում՝ նա կամ շարունակում էր կոիւր, կամ դադրում, թագնւում աւելի ապահով վայրերում։ Ճակատամարտից յետոյ պարսիկները իրենց առաջ դառն ապրտամբ մէկ ժողովուրդ։

Այս կոիւնների մէջ իրանցիները մեծ դոհեր էին տալիս և շատ յաճախ էլ պարտուում էին։ Քայքայւում էր հայոց տնտեսութիւնը, արքայական-պետական կալուածները ամայացել էին։ Ոչ մէկ հասոյթ չէին տալիս։ Թէ Վասակը, որ մարդպանութեան պաշտօնի մէջ էր, թէ Մուշկան-Նուսալավարտը ամեն կերպ աշխատում էին համոզել հայերին զէնքերը վար դնել, «անուշ խօսքերի զիմելով ուղում էին իսաբէյութեամբ նուաճել նրանց» (էջ 197)։ Հայերի վստահութիւնը զէպի պարսիկները խախտուած էր։ Իրանի համար անակնկալ էր հայկական զորքերի այսպիսի ելքը։ Նրանց համար ձեռնտու չէր «աւխարհի ամբողջ աւերածութիւնը»։ Այժմ պարսից արքունիքում փորձում էին գտնելու «այդ անհանգար գործի վրիպման պատճառները»։ Իշխանութեան զիրքը խախտուած էր ամբողջ Այրարկովկասում, որ դարձել էր կուր թատերաբեմ։ Այս պայմաններում հայերի զիմադրութեան երկարածգումը կարող էր ծանր հետեւանք ունենալ։ Հայերի զիմադրութեան հանդէպ արքայից արքան բռնեց զիջումի քաղաքականութիւն։ Ամենից առաջ Մուշկան-Նուսալավարտ իր պատժիչ զօրաբանակով զօրս է գալիս Հայաստանից։ Բայց զօրքերի հեռացում քիչ էր։ Անկարելի էր հայերի հետ հաշտուել, որքան Վասակը մնար Հայաստանի իշխանութեան զլուրը։ Յաղկերտ Բ. այդ լաւ էր հասկանում։ Ուստի հեռացրեց նրան պաշտօնից եւ կանչեց Տիգրան։ Վասակի հեռացումը մէկ զիջում էր՝ արքունիքի կողմից հայերին արուած. այժմ կարելի էր համաձայնել հայերի հետ։ Որպէս մարդպան Հայաստան ուղարկուած է Ագորոմիզդը, պարսից աւագ նախարարներից մէկը։ «Եաշխարհէն հայոց»։ Նրան հրամայւում էր «զմարդիկն Հայոց չընդոսացնել, այլ սիրով նուանել եւ զպատօն քրիստոնէութեանն համարձակապէս ունել ամենեցուն»**)։ Նոր մարդպանը ջանաց հայերի մէջ վստահութիւն ստեղծել։ Նա ընդհանուր ներում չնորհեց կոռուղներին, իր մօտ էր կանչում նախարարութեան արքիեպիսկոսի գէմքերին և հրահանգում՝ «Որ ամեն մէկը իր իշխանութիւնն ստանձնէ եւ նախկին սովորութեան համաձայն յայտնի կերպով պատօն կատարի եւ ազատ համարձակ

*) Եղիշէ. եջ 199.200։

**) Ղ. Փարպեցի. եջ 73։

հրապարակ դուրս գայ»*)։ Աւերուած շրջանները հարկից ազատեց, այ-
րուծիւ հաւաքումը պակսեցուց, հրամայեց, որ «միայնակացիները»
ամենքը իրենց տեղը դառնան։ Նա կոչ էր անում բոլորին. «Նկայք
շինեցարու՛մ աներկիւղութեամբ եւ մի ինչ զարհուրի՛ք» ինչպէս ասում է
Ղ. Փարպեցին։**) Բռնութեամբ մարդկան կրօն ընդունողներին թոյլ
տուեց նորից դառնալ քրիստոնէութեան, իսկ Յազկերտը այդ առթիւ
յայտարարում էր. «Ուլկեւ սիրով չեն ընդունում մոգեղեմ կրօնը, այդ-
պիսիների վրայ աստուածներն էլ զայրացում են եւ ես էլ ամենեւին շը-
նորհակալ չեմ եւ այնոր նոյն հրամանն եմ տալիս բոլորին, ամեն մարդու
բոլորն էլ իր կամքի համաձայն վարուելու, ով ինչ կամենում է, բող այն
պատէ, բոլորն էլ իմ ծառաներն են»***):

Այս բոլորը ունեցաւ իր ազդեցութիւնը։ Նրանք, ովքեր ցիր ու-
ցան էին եղել «եկան և աէր դարձան իրենց կալուածներին։ Աշխար-
հի ամրոցներում» եղածները գէնքը վար զրին, իջան լեռներից, գուրս
եկան թագստոցներից, եկան յանձնուեցին մարդպանին։ «Հեռաւոր օւ-
տարութեան» մէջ եղածներն էլ, այսինքն արտասահման գաղթածնե-
րն էլ վերագործան։ Եւ եկան յանձնուեցին Հայոց նախարարութեան
վարիչները, սեպուհները։

Ադրբեյդջը հասաւ իր նպատակին՝ խաղաղուեց Հայաստանը։ Նա
թեթեւ յանցապարաներին հետապնդեց, շատ բանտարկեալների ա-
զատեց, հրամայեց եկեղեցիները բանալ, ազատ յայտարարեց քրիստո-
նէութեան պաշտամունքը։

Բայց այս նրա քաղաքականութեան միայն մէկ կողմնէր։ Կար
երկրորդ երեսը։ Ատրբեյդջը ջանաց երկրի վարիչ տարրը, ղեկավա-
րութիւնը գուրս տանել, կտակածելիներին հեռացնել և շարժումների
մէջ գործօն դեր կատարածներին Իրան փոխադրել։ Նա «ար-
քունի հրամանով» մի շարք եպիսկոպոսների, երէցների և նոյնիսկ
կաթողիկոսին՝ Յովսէփին փոխադրում է Տիգրան։ Այսպէս է վարուում
և նախարարների հետ, որոնք վստահելով նրա խօսքին՝ եկան և յանձ-
նուեցին։ Վերելից կարգադրուեց, որ նրանց «ոչ թէ կապանքներով,
այլ արձակ ձեռներով և ոտներով» Տիգրան ուղարկեն։ Այս ձեռով Ի-
րան փոխադրուեցին Արծուրի Ներշապուհ իշխանը, Վանանդի,
Արշարունեաց, Անձեւապետ, իշխանները, Վահան Ամատունին և ու-
րիշները։ Սրանց միացաւ և մարդպանութեան պաշտօնից հրաժարեց-
ուած Վասակ Սիւնին։

*) Եղիշեհ. էջ 201:

**) Ղ. Փարպեցի. էջ 73:

***) Եղիշեհ. էջ 201:

Հայոց ուժերը քայքայուեցին. Մամիկոնեան տունը ծանր հարուած ստացաւ. երկու եղբայրները՝ Վարդան և Հմայեակ սպանուեցին. վերջինիս որդիները Վասակի զրգումով պատանդ ուղարկուեցին Իրանի արքունիքը: Զուիկ իշխանուհին՝ Հմայեակի կինը վերցրեց իր փոքրիկ որդուն և ապաստանեց վրաց Սշուշա բղէշխի մօտ: Նրա որդիները Իրանի արքունիքում տեղ և զիրք գրաւել չէին կարող. ապըստամբ հօր որդիներն էին և կասկածելի: Մամիկոնեանների թուլացումով՝ թուլացաւ նաև եկեղեցին և յունամիտ հոսանքը: Նրա լաւագոյն ներկայացուցիչները տարուեցին Տիգրոն, դատապարտուեցին, աքսորուեցին և 454 թ. գլխատուեցին, նահատակուեցին: Մեծ ուսուցիչների աշակերտներին և յունամիտ հոսանքին շատ զգալի հարուած հասաւ: Կաթողիկոսութեան տիրացան Աղբիանոսի տան մարդիկ՝ Մելիտէ և Նրանից յետոյ Մովսէս Մանազկերտցիները: Սրանք յարմարուող էին՝ իշխանութեան, մարդպանին: Սրանց օրով է, որ հին ասորական և ասորամիտ հոսանքը նորից առաջնութիւն ստացաւ և ըսկըսեց հալածել հայ կղերի յունամիտ ներկայացուցիչներին: Վերջիններս՝ մեկուսացան, շատերը փախան. պաշտպան և յենարան չունէին: Ասպարէզը մնաց հայ կղերի աւելի ազէտ, մեծ նպատակներ հանրային խառնուրդ չհետապնդող մարդկանց: Եւ անշուշտ այս կացութիւնը ի նկատի ունի Մ. Խորենացին երբ իր ողբի մէջ ասում է. «Մովսէս բաւձեալ լիցի եւ Յետու ոչ յաշորդե, եղիա համբարձաւ եւ Եղիսե ոչ մնաց»: Սրանց օրով է, որ սկսում է հալածանք Մ. Խորենացու, Դ. Փարպեցու և ուրիշների դէմ, իրենց մշակութային քաղաքական յունասիրութեան համար: Յարմարուող կղերի այս հոսանքը հաւաքւում է Աղբիանոսի տան շուրջը. նրանք զգուշաւոր են, հեռու ծայրայեղութիւններից, ցուցամուլութիւնից, հեռու քաղաքական կեանքից:

Սիւնեաց նախարարութիւնն էլ թուլացաւ. ասացինք որ Վասակը Հայաստանի երես չտեսաւ. նրա ղաւակները մնացին երկար ժամանակ ստուերի մէջ. «գաւաճան» հօր որդիներն էին, կասկածելի թէ հայերի և թէ իրանցիների աչքին: Սիւնեաց իշխանի հետ իր հոսանքըն էլ վարկաբեկ եղաւ: Կամսարական և Ամատունի տները նոյնպէս հարուածներ կրեցին: Ուրեմն ամենէն նշանաւոր նախարարական տները ասպարէզից քաշուեցին, նոր մարդիկ է, որ առաջ պիտի գային՝ իշխանութեան համար վստահելի և Իրանի հետ գործակցութեան տրամադիր: Աքսորական նախարարները՝ թւով 37 — Նախ Վրկան քըշուեցին՝ «կապուած ոտքերով և կապուած ձեռքերով» յետոյ Խորասանի Նիւշապուհ քաղաքում պահուեցին: Սկիզբը նրանք ենթակայ էին խիստ րէժիմի, ամեն կապ դուրսի աշխարհի հետ կտրուած էր. ապա մեղմ վերաբերմունքի արժանացան. կապանքներից ազատեցին և թոյլ

տուրին աղատ շրջագայելու: 460 թ. նրանց ուղարկեցին Հրեա քաղաքը, Իրանի արեւելքում՝ մտան բանակի մէջ, թոշակ նշանակեցին նրանց: Իրօք որոշուած էր, որ նրանք պիտի վերադառնան Հայաստան, բայց Աղուանից ապստամբութիւնը մի առ ժամանակ յետաձգեց այդ բանը: Նահատակ հայ հոգեւորականները և աքսորական նախարարները ժողովրդի աչքին հերոսներ էին իսկ նրանց ընտանիքները ընդհանուր հոգածութեան և դուրգուրանքի առարկայ:

Ճիշտ է քրիստոնէութիւնը յայտարարուեց աղատ, քրիստոնեան չէր ենթարկուում հալածանքի, սակայն Հայաստանի շատ տեղերում ատուշանները կանգուն մնացին, իբրեւ թէ բանակի, իրանցի պաշտօնէութեան համար, բայց առանց բռնադատութեան, խաղաղ ձեռով մաղղէղական կրօնը տեղ էր գրաւում հայ նոր զեկաւոր շրջանակներում: Մարդպանի գլխաւոր գործը եղաւ ստեղծելու և մեծացնելու այն հոսանքը, որ պտորաստակամ էր Իրանին ծառայելու: Նրան յենարան էր հարկաւոր հայերի մէջ: Նախկին ապստամբները և խոշոր գործօն նախարարները այդպիսի յենարան լինել չէին կարող: Սրա հետեւանքով հայութիւնը պառակտուեց: Յաճախ «երկրի տէրը», նախարարը հակուում էր Իրանին և ընդունում մաղղէղական կրօնը, բայց նրա հետ կապուած «ազատները», շինականները մնում էին քրիստոնեայ. երբեմն նախարարական ընտանիքը պառակտուում էր, բաժանուում՝ կրօնի, մշակոյթի, քաղաքական գիմաշրջման հիմքով: Սրա հետեւանքով բոլոր նախարարութիւնների մէջ ստեղծուեցին մեծ ու փոքր պայքարի ճակատներ: Վարդանանց շրջանում ստեղծուած սոսանքները շարունակում են գոյութիւն պահել և յետոյ: Այն ժամանակ Վասակին հակուած հոգեւորականները շատ հաւանական է, որ եղած լինէին՝ արդէն գոյութիւն ունեցող ասորական և ասորամիա հոսանքը: Սրանք է, որ յենարանն են լինում Աղբիւնոսեան առհմի երկու կաթողիկոսներին, ճակատամարտից յետոյ:

Ռազմի դաշտում հայերը պարտուեցին. բայց իրանցիք իրենց նպատակին չհասան, ծրագիրները չիրագործուեցին. եկեղեցին կանգուն էր. թէպէտ անպիտան. նախարարական ամբողջ կառույցը պահուեց, թէպէտ նրա լուսագոյն տները մեկուսացան և հեռացան ասպարէզից. ոմանք էլ աքսորուեցին: Եթէ եկեղեցին և նախարարութիւնը սրպէս ընկերային ուրոյն հաստատութիւններ պահուեցին, ապա նրանց անձնակազմի մէջ մեծ փոփոխութիւններ մուծեց: Այժմ չէր յարգուում տանուէրութեան, գործակալութեան ժառանգականութեան սկզբունքը: Տանուէրութեան և գործակալութեան հառնելու համար անհրաժեշտ էր որեւէ ծառայութիւն մատուցած լինել իշխանութեան, ընդունիլ զրադաշտականութիւնը, յարմարուիլ մարդ-

պանի պահանջներին, երեւալ Իրանի շահին նուիրուած մարդ: Այսպիսի դէմքեր էին, որ ատաժանաբար առաջ եկան և հաւաքուեցին մարդպանի շուրջը: Կաշառքը, պաշտօնները, պատիւները խոշոր գեր սկսեցին կատարել հանրային կեանքում: Առաքինութիւնները վերացան և կասկածելի վարքութեան տէր մարդիկ, արկածախնդիրները սկսեցին հանրային պաշտօններ կանչուիլ: Նրանցից շատերը տեսել էին Վարդանանց պատերազմը, մասնակցել էին յետագայ ինքնապաշտպանութեան և այժմ սոսկումով են յիշում անցած դէպքերը և մերժում են ամեն ռազմի շարժում: Ոմանք էլ աւելի բարձր առաքինութիւնների տէր էին, բայց հարկադրուած էին յարմարումի և դորձակցութեան ուղին բռնել: Նրանք հակառակ էին ամեն շարժման, ամեն ապստամբութեան:

Մեր Ղ. Փարպեցին նկարագրում է այսպիսի «անտօնմիկ» մարդկանց առաջ գալը և վերելք ունենալը: Նրանք «վասակարք, անպիտանք, վատք և ոչ քաջք» մարդիկ էին, որ տանուտէրութիւնները, տոհմապետութիւնը, հանրային պաշտօնները դցել էին իրենց ձեռքը, ոչ թէ յօգուտ հանրութեան ծառայիցնելու, այլ անձնական շահեր հետապնդելու համար: Եւ սրա հետեւանքով «եւ եր այնուհետեւ տեսնել յաշխարհիս Հայոց զաւուրիւն հեռացեալ, զիմասուրիւնն կորուսեալ, զհաջութիւն հեռացեալ եւ մեռեալ, զբիւսոնգեութիւն քաղուցեալ»: Հայոց բանակը, որ միշտ փայլել էր իր արիւթեամբ, այժմ վատահամբաւ էր: Նրա գլուխը կանգնած էին ոչ տօնմիկ, ոչ ոտզմունակ մարդիկ. նրա զինական ոգին ընկած էր: Այնպէս որ Պերոզը կարող էր ասել նրա մասին. «Այր անպիտան եւ գունդ յետին, որ գամ մի յիմ իշխանութիւնն է՝ Ասորոց է. բայց քան զասորի հայն է այր յետին եւ անպիտան»*)։ Փարպեցին զգալուն սրտով սրան աւելացնում է. «Եւ եր լուրն այն արժանի լալոյ եւ ողբալոյ»: Բայց Հայաստանում չէր մեռել 451 թ. սերունդը. նրանք դործի կենտրոնում չէին. պահուած էին և քաջուած յետին շարքերը. բայց կային. և այստեղ ու այնտեղ պահում էին մեծ ուսուցիչների աւանդութիւնները և Աւարայրի ճակատամարտի յիշողութիւնները: Պէտք էր միայն նպաստաւոր պայմաններ հին հոգեկան ուժերի արժարժման:

457 թ. Յաղկիրտ Բ.ին յաջորդում է իր որդին՝ Պերոզը: Նա նոյնքան համոզուած զրազաշտական էր, որքան իր հայրը և նոյնքան հակահայ, որքան իր նախորդներից շատնրը: Բայց նա գահ էր բարձրացել ներքին քաղաքացիական կռիւններից յետոյ, գահի վերայ ամուր չէր զգում. այստեղից էլ նրա հայկական դիրքորոշումը, պէտք էր

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 111:

փոխել Իրանի ներքին քաղաքականութիւնը, հաշտուել հպատակ ազգային-կրօնական միաւորների հետ, յենուել նրանց վերայ: Հալածանքը ստեղծեց ապստամբութիւն: Սխալուեցին Յազկերտն ու Միհր-Ներսէհը. սխալ էր նրանց գործեղակերպը: Նոյն նպատակին կարելի էր գիմել ուրիշ մեթոտներով: Եւ ահա Պերոզի նոր ղիրքորոշումը: Նա էր, որ աքսորուած նախարարների ըէմիմը մեղմացրեց, ապա բանակի մէջ ընդունեց նրանց: Նա էր, որ քրիստոնէութեան դէմ պայքարը դադարեցրեց, թէ կայսրութեան մէջ, թէ Հայաստանում. սակայն նա առաջ քաշեց Իրանի շահերին հաւատարիմ մարդկանց, տանուէրութիւններ յանձնեց իրեն համար գործողներին, կապեց ու մահաց իրեն հետ խնամութեամբ. դրամով, պատիւներով: Եւ սրբանց միջոցով է, որ կառավարում էր երկիրը և որանց վերայ էր յենուում:

Այսպիսի պայմաններում է, ընդհանուր վհատութեան և ոգեկան անկման այս դրութեան մէջ է որ տեղի է ունենում Աղուանից աշխարհում նոր ապստամբութիւն: Նրա զուլսը կանգնած էր Վաչէ իշխանը. նա էլ «ուրացողներից» էր, տեսել էր աղուան-իրանական կոիւնները, ճաշակել էր հալածանք: Իրանի ներքին անգործութեան խախտումն և գահակալական կոիւնները ասիթ եղան նրա ապստամբութեան: Պերոզը յորդորեց նրան դէնքը վար գնել, հաշտուել իրեն հետ, ապա միայն իր պահանջիւն առաջագրել: Նա որոշել էր Հայաստան ուղարկել աքսորուած հայ նախարարներին. դա պիտի լինէր նրա քաղաքականութեան փոփոխութեան նշան հայերի վերաբերմամբ: Բայց աղուանից ապստամբութիւնը արգելք հանդիսացաւ: Անյարմար և վտանգաւոր էր այդպիսի մէկ պահուն՝ աքսորուած նախարարներին վերադարձնել Հայաստան:

Աղուանների հետ սկսած բանակցութիւնները հետեւանք չունեցան. աղուանները յիշեցնում էին Իրանի վարիչներին. «Այնչափ սիրոյ եւ վասակների համար,-- (որ արեցին հայերը ձեռ հանդեպ) փոխանակ կեանք շնորհելու նրանց արեւը խաւարեցրիք: Լաւ կը լինի ինձ համար, ասում ե, նրանց՝ չարչարանքներ յանձն առնել, քան քեզ քրիստոնէութիւնը բողբել»^{*)}: Գրկնւում էր հին պատմութիւնը. նոյն կոիւր Իրանի դէմ, նոյն անվտանգութիւնը նրա խոստումների հանդէպ: Բայց այս անգամ Աղուանից ապստամբութիւնը մեծ ծաւալ չընդունեց. եւ խոր ազդեցութիւն չթողեց Այսրկովկասի ազգերի ու ցեղերի վերայ. միայն ցոյց տուեց, որ իրանական իշխանութեան հետ այդ ժողովուրդները հաշտ չէին. բայց մեծ եղաւ նրա բարոյական ազդեցութիւնը:

^{*)} Եղիշե. էջ 254:

նը հայութեան վերայ: Պերողը գիշումներ արեց աղուաններին. տուեց
 իրոնական ազատութիւն և տեղական հին կարգ ու սարքը պահեց:
 Հայերը ուշի ուշով հետեւում էին ղեպքերի ընթացքին. աղուաններին
 յաղթանակը նրանց մէջ ընդհանուր ցնծութիւն առաջ բերեց. կորա-
 ցած մէջքերը շակուեցին. մասլ ղէմքերին ժպիտ երևաց: Գիւտ գա-
 թողիկոսը մէկ ուղերձ գրեց Վաչէին՝ ղովելով նրա քաջութիւնն ու
 յաղթանակը, ձեռք բերած ազատութիւնները: Միայն այս ապստամ-
 բութիւնից յետոյ է, որ աքսորուած հայ նախարարները վերադար-
 ձան Հայաստան՝ 12 տարի օտար երկիրներում տառապելուց յետոյ:
 Հոգեւորականութիւնն ու նախարարութեան մէկ հոսանքը նրանց մեծ
 ընդունելութիւն արեցին: Նրանց վերադարձը համարուեց քրիստո-
 նէութեան յաղթանակը, նրանց պայքարի ու ապստամբութեան ար-
 դարացումը: Երկրի մէջ նոր ոգեւորութիւն ստեղծուեց: Հին՝ ազըս-
 տամբական և ըմբոստ ոգին նորից ներշնչումներ ունեցաւ: Թմբած և
 յուսահատ հոգիները արթնացան: Այլեւս վախ չունէին իրանցուց, իսկ
 արհամարում էին գործակցող հոսանքին: Ազգային և զիմադրական
 ճակատը վերակառուցւում էր: Սրանք մեծապէս կենսունակ դարձան
 Գիւտ կաթողիկոսի օրով, որ յաջորդեց Մովսէս Մանազկերացուն: Նրա
 հոգեւոր իշխանութեան գլուխ գալն արդէն ցուցանիշ է տրամադրու-
 թեանց ընդհանուր փոփոխութեան: Այլեւս Աղբիւնոսեան տան հովիւ-
 ները անբաւարար էին բարձրացող ոգեկան ուժերին ընդառաջ գնա-
 լու: Նոր կաթողիկոսի ընտրութեան մասին արքունիք չյայտնեցին
 Գիւտը ներկայացուցիչներից մէկն էր յունական հոսանքի: Ինքն իր
 մասին ասում է. «գղպրուքիւն գիտութեանս մեռոյ եւ զիմաստ բանա-
 լոր ուսմանց յաւիտեանն Հոռոմոց ուսեալ եմ»: Նա յունական զըպ-
 ները գնացել էր այն խմբի հետ, որ Սահակի աքսորից յետոյ մեկնե-
 ցաւ Բիւղանդի: Մեծ պարտութիւնից յետոյ նա ղեպքերի կենտրո-
 նում չէր, սակայն եղած պիտի լինէր ազգային հոսանքի պարագլուխ-
 ներից մէկը: Գիւտի չուրջն են հաւաքուած բոլորը, ովքեր գործակ-
 ցողների ղէմ էին: Վերջինիս զիմաց ստտիճանաբար ստեղծուած էր մէկ
 հոսանք: Նրանց մէջ չէին աքսորից վերադարձողները. սրանք ձեռա-
 ցած էին ու յօգնած. նրանք անցած փառաւոր գործի կենդանի վկա-
 ներն էին, խորհրդանիշը. մէկ նոր սերունդ է, որ պիտի կանգնէր
 գործի գլուխը: Նրանց է, որ հովանաւորում է հելենագէտ և ազգայ-
 նամիտ կաթողիկոսը: Ինչպէս երևում է նրա կաթողիկոսական գահ
 բարձրանալուց անմիջապէս յետոյ հայ նախարարների յունամիտ թե-
 տի և յոյների մէջ սկսուել է գաղտնի բանակցութիւն՝ նրանցից օգ-
 նութիւն ստանալու: Կայսր էր Լեւոնը՝ Մարկիանոսից յետոյ՝ 457-
 474. ուրեմն առաջին ապստամբութիւնից հազիւ տաս տարի յետոյ:
 Հայոց նախարարութեան մէկ թիւը նորից ակնկալութիւններ ունէր

Բիւզանդիայից: Հայ նախարարները Գիււսրի հետ միասին. «Ժողովեալք լինէին առ սուրբ քահանայապետին Հայոց Գիւսայ... ի խնդիր լինել օգնականութեան եւ ապաստմբել: Առաքելն գաղտ եւ պատգամաւորս մի անգամ եւ երկիցս առ քաղաւորն յունաց Լեւոն, որոյ քայէեւ յանձն խռեալ կամեր օգնել՝ յերկարեր ժամն եւ խափանէին խորհեալին»*) . այս ձեռով հին ուղիներով է, որ գնում է հայ նոր սերունդը՝ առանց յայտնարի օգնութեան՝ դժուար էր գործել. այդ ուղին փորձեց նախորդ սերունդը և յուսախաբ եղաւ: Եւ եթէ նորն էլ գնում է նոյն ճանապարհով՝ ապա այդ պիտի մեկնաբանել ոչ թէ այն իմաստով, որ նա դաս չի առել անցեալ փորձերից, այլ այն իմաստով, որ Բիւզանդիան որոշակի և մեծ խոստումներ էր տուել հայերին: Նրա շահը պահանջում էր, որ երբեք հայերը իրենից չկարօտին, միշտ իրենց հայեացքը դարձնեն Բիւզանդիա, փրկութիւնը այնտեղից սպասեն: Թէ յոյները որոշակի խոստումներ տուել են՝ անկասկած է. միայն թէ յերկար եր ժամն եւ խափանէին խորհեալին»): Այս նոր՝ երիտասարդ սերունդի մարդիկ, որոնց հովանաւորում էր կաթողիկոսը՝ զուրս էին եկել Մամիկոնեան տնից. Վահանն էր՝ Հմայեակի որդին, որ ճիշտ է մեկուսացած էր, բայց հաշտ չէր երկրի այդ ժամանակի վարչութեան և հայ գործակցողների հետ: Նրա հետ էին Արշարունեայ՝ Կամսարական, Վահեուտի և Պալաւնի նախարարութեան նոր սերունդը: Հաւանակորդների գործակցողների պալատը կանգնած էր Գատիչոյ Խորխոսունին, որ եղել էր Վասակի գործակիցը. տեսել էր բմբուսութեան ծանր հետեւանքները և այժմ դէմ լինելով ամեն չարժման՝ Իրանի հետ գործակցելու ջերմ կողմնակից էր: «Հրապարակի վերայ նոյն հին կուսակցութիւններն են, հին երկփեղկ մտածողութիւնը — ասում է Ն. Ա. դոնցը»**) : Բնական է, որ այս երկու հոսանքների մէջ նորէն վերջուկըսէր պայքարը: Գատիչոյ Խորխոսունին՝ լաւատեղեակ էր կատարուող խմբումներին, համարում էր այն արկածախնդրութիւն, ուստի զեկուցում է Իրանի արքունիքին Հայաստանում տեղի ունեցող ողբերկուն նոր ուժերի բարձրացման մասին: Ըստ Ղ. Փարպեցու՝ նա Իրանի գործակալն է՝ որի միակ ճիգն ուղղւած է օտարի կամքը կատարել և նրանց «օրէնքը» երկրում գործադրել: Նա ամբաստանում է Գիւսային «Եւ ինքն ընդ կայսեր խօսի եւ պատուական ընծայեւք հպատակեցմա եւ մեծամեծացն, որ ի դրան նորա են»: Գիւսը և նրա հովանին վայելող խումբը դառնում էր վտանգաւոր Իրանի համար. նա հրաւիր

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 112-913:

**) Ն. Ադոնց. Բաղադական հոսանքներ Հին Հայաստանում. «Հայրենիք» 1927 Փետրուար:

բում է Տիգրան լուսարանիկու իր վարքագիծը: Նա համարձակորէն պատասխանում է և պաշապանում այն միտքը՝ որ բարեկամ չէ հայ գործակցողներին. նրանց տեսակէտը իրենք չէ. յօյների հետ կապեր ունի՝ բայց մշակութային է. ունի այնտեղ բազում ընկերներ. եկեղեցուն անհրաժեշտ շատ բաներ այնտեղից է ստանում. ապա փորձում է ներշնչել, որ թէ ինքը և թէ հայութիւնը հաւատարիմ են Իրանին. «գինագանդուրիւն ծառայութեան՝ օրեմէ իսկ մեր պատուերին հասուցանել տեսնեց, զղիպողոն եւ զարժանաւորս»^{*)}): Գիււտին հոգեւոր իշխանութեան գլխին պահելը վտանգաւոր համարեց Իրանի վարիչների համար. հաւանական է, որ նրանք ուզում էին բաւարարել հայոց նախարարութեան այն թեւին, որ գործակցում էր իրենց հետ և որոնց համար Գիււտի ներկայութիւնը անցանկալի էր: Ուստի արքունիքը որոշում է «կաց, ուր ուր եւ կամիս, բայց ի գործոյ կաթողիկոսութեանց հետ ի եւ չէ փոխ»: Կաթողիկոսը քաշում է, մեկուսանում Վանանդ և այնտեղ էլ մեռնում է: Նրա հրաժարեցումն իրանամիտ նախարարութեան յազմանակն էր: Բայց վերջինը չէր: Գիււտի անկումից յետոյ իրանամիտ նախարարները ուզում են ազատագրուել նաև Վահանից, որ Սպէրի ոսկեհանքների կառավարիչ էր նշանակուած: Իրանի և Հայաստանի տեղական վարչութիւնը ուզեց հաշտութեան ելք գտնել՝ ըմբոստ նախարարական տների հետ և նրանց էլ կապել իր գործին: Այդ մտայնութեան հետեւանքն է, որ արքունիքը Գիււտի կաթողիկոսութեան դէմ սկիզբը արգելք չյարուցեց: Իրենք է, որ կանչեցին Վահանին պաշտօնի: Սակայն հայ իրանամիտ հոսանքը կենտրոնական իշխանութեան այս դիրքորոշման դէմ էր: Վերջինս էլ ընդառաջ գնալով և բաւարարելով նրան՝ գործերից հեռացրեց Գիււտին: Բայց Հայաստանում սրանով չբաւարարուեցին. պէտք էր մեկուսացնել ու կասկածելի դարձնել նաև Վահանին: «Տային գիտել մեծամեծաց դրանց, այլ եւ ինչ ուր եւ քաղաւորին, քե ոչ ե հմար սմա առանց ապրստմութեան կալ ի հայս... ով ի նոցանէ ոչ խռովեցոյց գԱրեաց աշխարհ եւ ոչ աբար մեծամեծ վնասս եւ մահունս...»^{**)}: Վահանը զգում էր, որ չուրջը կազմուած է դաւադրութիւն, որին զւերութեամբ զոհ պիտի գնար ինքը, ինչպէս զօհ էր գնացել Գիււտը. նա որոշում է անձամբ գնալ Տիգրան և արգարանալ այնտեղ: Ղ. Փարպեցին գրում է այդ մասին շատ կարճ՝ «Երբեալ ի դռուն, տկարանայր ի հաւատն»: Այսինքն ընդունեց իրանական կրօնը: Վահանի ուրացումը մէկ փայլուն օրինակ է այն կացութեան, որի մէջ գտնուած էր Հայաստանը:

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 114:

**) Ղ. Փարպեցի. էջ 116:

Միայն ուրացումով է, որ կարելի էր պաշտօնի վերայ մնալ, կասկածից և հալածանքից ազատուել, պատուի և դիրքի արժանանալ: Արքունիքում Վահանին մեղադրում են յունամիտ լինելու, ապստամբութեան միտում ունենալու մէջ: Վահանը հերքում է այս բոլորը և կարողանում է վստահութիւն ներշնչել Իրանի ղեկավարութեան. նա պահում է իր պաշտօնը. Վահանի ուրացութիւնը մէկ միջոց էր միայն հետապնդումներից ազատ լինելու, բայց այսքանի հետ էլ իր խղճի ձայնը և ինքնասիրութիւնը չհաշտուեց: Մինչ այդ արտաքին ղէպքերը նոր դատաւորում էին ստեղծում և նպաստաւոր կացութիւն ըստեղծում հայութեան համար: Իրանի արեւելիան սահմանների վերայ նոր վաշկատուներ էին երեւացել և բռնել քուշանների տեղը՝ հեփթաղները: Սրանք էլ, քուշանների նման պարբերաբար յարձակում էին Իրանի վրայ: Պերոզի ժամանակ էլ սրանց արշաւը սկսուեց. արքայից արքան անկարող գտնուեց իր երկիրը պաշտպանելու: Անյաջողութիւնը՝ արտաքին ճակատի վերայ՝ ապստամբութեան մղից հըպատակ, հալածական Այսրկովկասի ազգերին: Այս անգամ ըմբոստութիւնն սկսուեց Վրաստանում: Հայ գնդերը իրանցիների հետ միասին կռուում էին Հեփթաղների դէմ: Բանակատեղիում իրանական հոսանքի մարդիկ առաջնութիւն էին վայելում, իսկ ազգայնական հոսանքին պատկանողները՝ որքան և արի ու իրենց գործը կատարող՝ ուշադրութեան չէին արժանանում: Պատերազմից յետոյ հայկական բանակները հաւաքուեցին Շիրակում հանգստի, նրանց հետ էր և իրանական մէկ զօրագունը: Այստեղ է, Շիրակում, որ հայ բանակի ղեկավարների մէջ ծագում է ապստամբութեան միտքը: Դրդիչ պատերուակը Վրաստանի ապստամբութիւնն էր վրաց Վախթանգ իշխանի առաջնորդութեամբ: Նա սպանեց Վաղգէն բղէշխին և դուրս արեց երկրից իրանցիներին: Այս շարժումը արձագանգ գտաւ նաև Հայաստանում, ինչպէս մի քանի տարի առաջ աղուանականը: Բայց մինչ վերջինս միայն ընդհանուր ոգեկան վերիլքին նպաստեց, վրաց շարժումը առաջ բերեց զինուած ապստամբութիւն: «Պեսէ Է խոսովանիլ ասում է Ն. Ագոնցը, որ Վարդանանց կռուից յետոյ պարսիկներն ամեն զիջում արին հայոց, Արփունի հրամանով Ասրովիզդ մարզպանը յայտարարել էր կրօնական ազատութիւն... ցերեւում էր շնորհւում բոլոր փախսականներին, բացի ձեռքակալուած անձերից, որոնց մեծ մասը ազատ թողնուեցան»^{*)}: Այս վերաբերումը անեց մինչև 80ական թուերի սկիզբը: Արդ, «այս ներողամիտ քաղաքականութիւնից յետոյ» սպանւի էր, որ հայութիւնը միայն հաւատարմութեան զգացում տա՞ծ ի-

^{*)} Ն. Աղւնց. Բաղաձական հոսանքներ Հին Հայաստանում. «Հայրենիք» 1927 Փետրուար:

բանի հանդէպ: Բայց այդպէս չեղաւ: Խնդիրն այն է, որ Պերոզի մեղք
 և «չհալածող» քաղաքականութիւնը ոչ պակաս վատնողաւոր էր հա-
 յութեան կրօնա-քաղաքական կառոյցի համար: Եթէ հաստատութիւ-
 նը չէր վերացուում, արմատախիչ չէր արւում, ապա նա պահւում էր
 այնպիսի ստորագաս և նուաստեցուցիչ վիճակի մէջ, որ ի վերջոյ ա-
 ռաջնորդում էր դէպի բարոյական քայքայում և անկում: Նախարա-
 րական հին կարգը չէր յարգւում, խրախուսւում էր ուրացութիւնը,
 եկեղեցին չէր հալածւում, բայց եկեղեցական արհամարում էր,
 խրախուսւում էին «նոր մարդիկ», «անտոհմիկները»: Եւ այս բոլորի
 հետեւանքով Քարձեալ Ե յաշարհեմ հայոց եւ կորուսեալ վասակի,
 միսէ, քաջութիւն. տոմակութիւն եւ արդարութիւն»^{*}. սրանից տուժում
 էր ղեկավարութեան մէկ թիւը՝ ազգայնական հոսանքը, որ զրկուած
 էր բարձր դիրքից, պաշտօններից, տանուտէրութիւնից, գործակա-
 լութիւններից. նրանց առաջ փակուած էր յառաջգիմելու ուղիները,
 երբ «վատթարները» այսինքն հակառակ հոսանքը բռնել էր վերելքի
 ուղին: Այս մարդիկն է, որ դժգոհ էին և յարմար առիթի էին սպա-
 սում ըմբոստանալու: Եկեղեցու լաւագոյն ներկայացուցիչները՝ Գիւտը
 և Նրանից յետոյ Յովհան Մանդակունին սրանց հետ էին: Այս հոսան-
 քը ուժեղացաւ 70-ական թուի վերջերից եւ վրաց ապստամբութիւնը
 զրդիչ ուժ եղաւ միանալու և ընդհանուր ուժերով՝ եղած կարգը տա-
 պալելու: Սրանք ուժեղ էին իրենց ոգւով, գաղափարներով, մինչ
 յարմարուողները և գործակցողները աւելի կազմակերպուած էին: Այս
 ըմբոստները ղեկավար չունէին: Բոլորի հայեացքը դառնում է վա-
 հանին, որ գործի կենտրոնում չէր, հետու էր նոյնիսկ քաղաքական
 կենտրոններից: Հայ նախարարութիւնը նրան է, որ որոշում է առաջ
 քաշել և ապստամբութեան գլուխը կանգնեցնել: Սակայն այս դիւ-
 րին բան չէր: Այստեղ էլ կատարւում է նոյն պայքարը, ինչ վար-
 դանի ժամանակ:

Վահանը դժուարանում է հայ նախարարների գլուխն անցնել, ու-
 րովհետեւ շարժման յաջողութեան չի հաւատում: Այն ուժերը, որոնք
 իբր թէ պիտի օգնեն հայերին՝ անվստահելի են: Ձկերեաց ուժն եւ
 սամբակութիւնն՝ քաջ գիտեմ եւ զՀռոմոց զթուլութիւնն եւ խաբէու-
 քիւնն եւ ձեռ ծանուցեալ է փորձի իմ քե որպէս հաւանց մեռոց ուխ-
 տեցին երգմամբ եւ սեցին, եւ վասն վրաց արքայի եւ հոնացոյ զորս
 ասեմ՝ վիբ անանձին քեքեւ ինչ աշխարհ եմ եւ այրուծիով սակաւա-
 ւորք. բայց վասն հոնաց ո՞վ գիտաց, հաւանին գալ քե ոչ՝ որք չեմ ի
 միջի եւ չեբեւին: Բայց քան զամենայն եւս առաւել յանձանց երկերուք,
 վասնզի մարդիկ սուսք եմ եւ անվստահ»^{*)}: Մամիկոնեան տան գնահա-

^{*}) Ղ. Փարսեցի. Էջ 119:

տութիւնն է այս թէ միջազգային աննպաստ կացութեան, թէ Հայաստանի գործող ուժերի մասին: Այժմ երկրորդ ապստամբութեան սէմին զգաստութեան եւ անվստահութեան ձայնը Վահանն է բարձրացնում...:

Այս որակումներին համաձայն են նրա կողմնակից նախարարները, սակայն եւ այնպէս ստեղծուած կացութիւնը տանել չեն կարող. «Ղոյս մեռ ոչ ի Հռոմո եղեալ է եւ ոչ ի Հոնս. բայց նախ յողորմութիւնն Աստուծոյ... եւ ապա ի մահ անձանց մեռոց. քանզի լաւ համարեմք մի ժամ մեռանել, քան քէ զամենայն օր գեկեղեցւոյ եւ գրիստոնէութեան զարհամարացն տեսնել եւ զհալսումն»*): Նախարարները համոզուած են Վահանին անցնել շարժման դուռը եւ հեղինակութիւն եւ ղեկավարութիւն տալ նրան: Լաւ է նկատուած ն. Ագոնցը՝ թէ վերելի «Տրամախօսութիւնն ուրիշ նպատակ չունի պատմագրի գրչի քակ երէ ոչ ընդգծել Մամիկոնեան իշխանի յեղափոխական խառնուածքը»:

Այս բանակցութիւնը հանգում է համաձայնութեան. ստեղծուած է ժամանակաւոր կառավարութիւն. Վահանը յայտարարուած է ազնւոտամբ նախարարների եւ նրանց բանակի սպարապետ, իսկ Սահակ Բագրատունին մարզպան: Հայաստանի երկու մեծ նախարարական տները գործակցում են իրար հետ: Առաջինք որ միջազգային կացութիւնը նպաստաւոր չէր հայերի համար. արտաքին ոչ մէկ գործօն ուժ վստահելի չէր. իսկ ներքը՝ հայ նախարարութիւնը հինգերորդ դարի 80ական թուերին նոյնքան պատակուած էր, որքան նոյն դարի կէսերին: Հակառակորդները թւով տւելի շատ էին, սակայն Վահանի կողմնակիցները ունէին նպատակ եւ ճիգ՝ իրականացնելու այն: Բիւզանդիան մեծ յոյսեր չէր ներշնչում, ինչպէս եւ երեսուն տարի առաջ: Բայց չնայած այդ բոլոր աննպաստ պայմաններին՝ հայերը ըսկըսեցին ապստամբութիւնը. այս մէկ նշան է հոգեկան այն կացութեան, այն մթնոլորտի որ ստեղծել էր Իրանի տիրապետութիւնը Հայաստանում: Սկսւում է մէկ երկարատեւ եւ յամառ կռիւ երկու ուժերի մէջ: Սկիզբ է առնում Շիրակում, ուր հայ ապստամբները փորձում են գերի վերցնել Հայաստանի իշխանութեան ղեկավարներին՝ մարզպանին՝ հաղարապետին եւ իրանի բանակի հրամանատարներին: Բայց այս ծրագիրը չէ իրագործուած եւ կռիւը դառնում է տեւական ու երկարաձգւում է նրկը չորս տարի: Այս ժամանակամիջոցին հայերն ու իրանցիք մի քանի անգամ հանդիպեցին իրար, եւ այդ ռազմական հանդիպումը միշտ գրեթէ վերջացաւ հայերի յաղթանակով:

Առաջին հանդիպումը տեղի ունեցաւ Մասիսի ստորոտում Ակուրի

*) Ղ. Փարսեցի. էջ 119:

գիւղի մօտ: Ասարվչնապ մարդպանը, որ փախել էր Հայաստանից Ա. արքայատականում բանակ կազմելով անցաւ Արաքսը և դիմեց Գուրինը՝ մարդպանութեան մայրաքաղաքը գրաւելու: Մինչ այդ Վահանը Շիրակից անցել էր Արարատեան դաշտ և գրաւել Գուրինը: Երկու ուժեղ զինուորները Ակոռի մօտ՝ վերջացաւ հայերի յաղթանակով: Հայերը թւով անհամեմատ քիչ էին: Իրանական բանակում կային հայ նախարարներ՝ իրենց զօրքերով: Կոռի մէջ՝ Գարջոյ Խորխոռունին անցաւ Իրանի կողմը: Բայց չնայած սրան՝ մնացած 300 հօգին Վասակ Մամիկոնեանի ղեկավարութեամբ պարտութեան են մատնուած Իրանի բանակին՝ մարդպանը սպանուած է, իրանցիները լքում են Հայաստանը, երկրի տէրը մնում են Վահան Մամիկոնեանը և Սահակ Բագրատունին: Յովհան Մանգուկունին մեծահանգէս մաղթանք է կատարում Գուրինի մէջ. երգում են «Կարձոյց գտուգ իմ յուրախութիւն» սաղմօսը: Այս յաղթանակը բարձրացրեց հայերի տրամադրութիւնը. բայց բոլորն էլ գիտէին որ սրանով իրանցիները միայն մէկ ճակատամարտ կորցրին, բայց ոչ պատերազմ. կռիւը նոր է, որ սկսւում էր: Երկու կողմերն էլ պատրաստուած են 482 թ. դարեան մեծ գործողութիւններ սկսելու: Վահանը և Սահակ Բագրատունին Հայաստանի նախարարներին կոչ են անում իրենց միանալու... Վահանը սուրհանդակներ է ուղարկում «Երեւելի եւ ականաւոր ազգն Արժունեաց եւ յազգքս գաւառին Անձեւացւոց եւ Մոկաց» եւ «սա ուրիշներին — հարաւի նախարարներին: Նա կոչ է անում բոլորին. «Եկայք խնդրել զլրեմ եկելեցւոյ քեանմանաց որով քեանմացաւ ի բազում ժամանակաց եւ ամաց յարհամարող ուրացողացն: Եւ որ ոք խորհիք զմարմնոյ երկիւղ եւ ծառայել ցանկայք մոլորութեանն բարբառմանցն՝ բնակեցեք ի խաւարի, չելեալք արժանիք հայել յարգարութեան արեգակն Քրիստոս, այլ ինձ հոգովապէս բողոքոյս հասուցեք վարձս արգար վարձանասոյցն Քրիստոս»*) Այս կոչը հարաւի նախարարների մէջ արձագանգ չէ գտնուում: Մի քանի սկզբնական միայն լսում են Վահանի կոչը և գնում միանալու նրան՝ հակառակ նախարարների արգելքին: Սրանք էլ «Եկեալք զինեալք եւ կեալք անպատասխան էին»: Հարաւի նախարարներն այս գիրքորոշումը պատահական չէր. մենք տեսանք նրանց և չորրորդ դարում և Վարդանի ժամանակ: Վահանի օրով նրանք այսպէս ասած չէլոր գիրք են բռնում: Շատերն էլ անցան Իրանի կողմը: Սրա հետեւանքով ապստամբութիւնը չառաւ իր մէջ ամբողջ հայութիւնը, նա չգարձաւ ազգային, ընդհանրական: Նրա ծանրութիւնը ընկաւ միայն Միջնաշխարհի վերայ: Այս բոլորը ազգից Վահանի գործելակերպի, ռազմավարութեան վերայ: Եւ եթէ նկատի ունենանք, որ Վախթանգն էլ նրան մեծ օժանդակութիւն չմատուցեց, հոնորից էլ ոչ մէկ յոյս չկար՝ ապա կը տեսնենք որ 482 թ., երբ Իրանը մեծ պատ-

*) Ղ. Փարսեցի. էջ 127:

բատուութեան և չարժման մէջ էր դնում իր ուժերը՝ Վահանի կացութիւնը բնաւ նախանձելի չէր: Նա շրջապատուած էր մի քանի հաւատարիմ մարդկանցով, որոնք կարող էին միայն մի քանի հարիւր մարդ հանել սաղմի գաշտ:

482թ. գարնան իրանական մէկ բանակ հասաւ Հէր և Զարեանդ գաւառները. Վահանը որոշեց ընդառաջել նրանց և թոյլ չտալ որ իրանցիները մտնեն Միջնաշխարհը: Սպարապետի հետ էր և կաթողիկոսը: Երկու ուժերի հանգիստմը տեղի ունեցաւ Արտազի Ներսէսապատ գիւղի մօտ, Աւարայրի մօտերքում, ուր երեսուներեւէկ տարի առաջ տեղի էր ունեցել Վարդանանց ճակատամարտը: Հայկական ուժերը շատ քիչ էին իրանցիների հետ համեմատած, բայց տարան մեծ յաղթանակ: Աւարայրի պարտութեան վրէժը լուծուեց, Ներսէսապատի կոռւից յետոյ շատերը՝ որ մինչ այդ երբեք գիրք էին բռնել՝ եկան և միացան Վահանին, բայց նրա ուժերը միշտ էլ փնտռէին սակաւաթիւ՝ իրանի ղեմ մեծ ճակատամարտներ տալու: Ուստի մէկ յաջող կոռւից յետոյ՝ նա յետ էր քաշում իր խմբերին՝ հանդատանալու և նոր ուժեր հաւաքելու: Մինչ հայ բանակը հանդատան էր կանչուած Ծաղկոսն գաւառում՝ վրացի Վախթանգը մարդիկ է ուղարկում և հայերից օգնութիւն հայցում իրանի մեծ բանակի ղեմ, որ հասել էր վերական սպասամբութիւնը ճնշելու: Վահանը մեծ վստահութիւն չուներ Վախթանգի վերայ. բայց որպէս զաշնակից Հայոց բանակի մեծ մասով և իր հաւատարիմ զորձակիցներով հասնում է վրացիներին օգնութեան: Կոռւը տեղի է ունենում ձաւմանալում, Կուր գետի ափին: Բայց նա չգտաւ հոնական ուժերին, որոնք իբր թէ պիտի գային օգնելու. վրացիներն էլ թւով քիչ էին և անպատրաստ կոռւելու: Հայերը մենակ պիտի կոռւէին վրացիների համար: Մինչ այդ իրանցիները մեծ պատրաստութեամբ առաջ էին եկել ճակատելու: Հայոց բանակը մտաւ կոռւի մէջ, բայց ցոյց չտուեց այն սաղմունակ օգին, ինչ որ նախորդ կռիւների մէջ: Զօրավարները լաւ կոռւեցին, անցան Կուր գետը և հարուածեցին իրանական բանակին, բայց կոռւի կէտին վրացիները նահանջեցին Վահանին և հայերին թողնելով մինակ: «Իւ անպիսան վրացիներ» և Վախթանգի փախուստը կորստաբեր եղաւ հայերի համար: Այս կոռւում սպանուեցին Հայոց մարդպան Սահակ Բագրատունին, Վասակ Մամիկոնեանը, որոնք մինչ այդ շատ մեծ դեր էին կատարել զէպքերի ընթացքին: Այս կոռւից յետոյ, Վահանը նահանջեց իր քայքայուած ուժերով և ամրացաւ անառիկ Տայքում: Նրա կենտրոնը Մկնառինձ գիւղն էր. նրա զիմաց հաստատուեցին իր բանական ուժերը: Միհրան զօրավարը՝ իր սպայակոյտը տեղաւորեց Դու գիւղի մէջ: Երկու իրարու ղեմ կանգնած և թշնամի ուժերի մէջ կռիւներ տեղի չունեցան: Միհրանը փոխան յարձակուելու սկսեց բա-

նակցիլ Վահանի հետ: Նա լաւ գիտէր որ Վահանը ուժ էր, որ բովաւ դակ Հայոց համակրութիւնը նրա կողմն է, որ նա միայն մէկ ճակատամարտ կորցրիլ է, այն էլ ոչ իր թուրութեան, այլ վրաց դաւադրութեան պատճառով: Նա առաջարկում էր Վահանին անձնատուր լինել և յոյսը դնել արքայից արքայի ողորմածութեան վերայ: «Մի կորնչիր, եւ յարալից յարալի ի ծառայութեան մի ելաներ եւ զաւարհըս Հայոց մի սար ի վասնումն. ի ննազանդութիւն եկ քազաւորին... եւ ես ալաչեմ զքազաւորն եւ հաւեցուցանեմ քնդ քեզ եւ ինչ որ արժան է քալ քեզ՝ ջանամ զի քալ»*):

Իրանի բանադնացիներին Վահան Մամիկոնեանը պատասխանում է շատ երկարօրէն: Նրա այս պատասխանը յիշուած է Ղ. Փարպեցու պատմութեան մէջ: Հնիքը գիտէին ճառեր յօրինել և դնել իրենց հերոսների բերանը. անշուշտ այդպիսի գեղեցիկ կազմուած ճառ է Վահանինը, որ Փարպեցու կատուցուածն է, սակայն նա հարազատօրէն մեկնաբանում է ժամանակի տրամադրութիւնները, ոգին և շարժումների պատճառները: Վահանի ճառը մէկ խիստ քննադատութիւն է Իրանի՝ հայերի հանդէպ բռնած քաղաքականութեան: Թագաւորը, բոլոր նրա հաւատարմ ու արդար աչքով պիտի նայէ «յամեհայն մարդ»: Եթէ նա ուղիղ աչքով և լսողութեամբ չի նայիլ և լսել իր ծառաներին, եթէ նա երկիրը պիտի կառավարէ միայն «այլոյ աշօք եւ այլոյ ականջօք» ապա նա միայն կորստեան պատճառ կը դառնայ իր պետութեան: Իշխանաւորը վատթար խորհրդականներ չպրտի ընտրէ, իւրաքանչիւրին իր արժանի պատիւը և գիրքը պիտի տայ, այլապէս նա «լաւ ծառայի տէր դժուարաւ կարէ լինել» Հայոց աշխարհը շատ մեծ է և հարուստ: «Եւ արդ ցոյց ինձ այր մի յայսպիսի աշխարհի, որ քն առաւելաւ քազաւորութեամբ արժանաւորապէս հասեալ է ի քանուսեռութիւն»: Տանուտէրական կարգը Իրանը խանգարել է և առաջ է քաշել «այր որեւոր աւագակ եւ անպիսան, հացկաւսակք եւ վաստանմիկք», որ կը խաբեն թագաւորին, արքունիքին կը ծաղրեն և կրակն ու առուշանը կ'անպատուեն: Ընդհակառակը՝ ինչ որ լաւ է, քաջութիւնն և միտք և գիտութիւն՝ «որով աշխարհ լինի եւ մեջի լինի» արհամարհուած է: «Անպիսան եւ վաստանմիկ մարդկան պատուութիւնն ի մեջ անցեալ յարգի եւ դուք առ հանաչոյս ունիք ձեզ»: Լաւագոյնները և քաջերը հայածական են, «ի վաս տոմե եւ յանպիսան ի մարդկանե աշխարհիս Հայոց իշխան կարգեալ եմ»: Այս խիստ օրակուսները վերաբերում են Հայոց նախարարների այն մեծ հատուածին, որ յարմարուել է տիրողի ընդհանրին, գործակցում է նրա հետ և իր ստորագրած վիճա-

*) Ղ. Փարպեցի Էջ 130:

կի հետ հաշտուել է և պահանջներ չունի: Իրանի քաղաքականութիւնը եղել է՝ Վարդանանց պատերազմից յետոյ առանց ազմուկի, լուծեան և խաղաղութեան մէջ վերացնել Իրանահայաստանի հիսանկախ դրութիւնը: Դրա համար նա հազարապետ նշանակել է իրանցի մէկ բարձր պաշտօնեայ, խախտել է տանուէրութեան ժողովրդականութեան սկզբունքը բարձրացնելով իշխանութեան միայն իրեն շահերին նուիրուած մարդկանց, եկեղեցու մէջ՝ յենուել է և առաջ է քաշել աւսորածի մարդկանց: Հայ զօրքի ռազմունակութեան մեծ հարուած է հասցրել, սակզմել է նախարարութեան մէջ մէկ մեծ հոսանք, որ այլևս զիմադրական կորով չունէր: Այս բոլորը սպառնում էին զիմազուրկ անելու հայութիւնը: Եւ այս բոլորի դէմ է, որ յողովում և ապստամբում են հայ նախարարների մէկ մասը՝ ազգայնական հոսանքը: Նրանք անջատողական միտում չեն ունեցել, ինչպէս նախորդ սերունդը: Վահանը այս բանի վերայ չէտում է «մեր բնիկ տարբեր եւ հարցն մերոց եւ նախնեաց, եւ մեզ ծառայութիւն առնեմք եւ հպատակ լինիմք»: Բայց այս հպատակութիւնը առանց պայմանի չէ: Այս հպատակութիւնը կարելի է միայն այն ժամանակ և այն պայմանով, որ ահրաժեշտ յարգէ Հայաստանում գոյութիւն ունեցող կարգը: Եթէ ուզում է արքայից արքան «մեզ նուաճել, ապա առաջին պայմանն է «զգրխսոցնեւրիւն ընդհեկ աշխարհիս Հայոց»: Քրիստոնէութիւնը կար. նա յայտարարուած էր ազատ կրօն. սակայն այդ միայն ձև էր. զրադաշտականութիւնը լայնօրէն տարածուած էր հայ զեկամարութեան մէջ. նա դարձել էր յառաջդիմիւ, պաշտօններ ըստանալու, բարձր գիրքեր գրաւելու լաւագոյն միջոցը, նրա միջոցով «յետիմն առ լաւն ունիք եւ զլաւն յետ սանիք»: Երկրորդ պայմանը յարգել տանուէրական իրաւունքները, չփոխել հին կարգը, չմիջամտել նախարարութեան ներքին կազմակերպութեան մէջ: «Ի վառ տնմ եւ յանալիսան ի մարդկանց աշխարհիս Հայոց իւխան կարգեալ եմ», «Վատ տոհմերը» նրանք են, որոնք վերջին երեսուն տարուայ մէջ անյայտութիւնից բարձրացել են, հասել մեծ պաշտօնների, և իրենց յառաջացումով պարտական են Իրանի իշխանութեան: Յարմարում են և գործակցում, որ մնան միայն իրենց պաշտօնի մէջ և պահեն տանուէրութիւնները: Ուրեմն Վահանն էլ պաշտպան է այն նիւնարկութիւնների, բնկերային այն կառույցի, որի համար պայքարեց նախորդ սերունդը՝ եկեղեցական եւ քաղաքական ինքնավարութեան. որ Աւարայրի նակասամարտից յետոյ քայքայուած էր:

Այս բանակցութիւնները հետեւանք չունեցան, որովհետեւ Միհրան զօրավարը Իրան կանչուեց և յարաբերութիւնները կողմերի մէջ բնականօրէն: Վերսկսուեցին կռիւները թէ Տայոց աշխարհում, թէ Բահնում, թէ Շիրակում և Այրարատեան դաշտում: Վահանը միշտ

խուսափում էր մեծ ճակատամարտներից. իր ուժերը քիչ էին, երբեմբն էլ ցրուած: Մէկ յաջող կռիւ ստուարացնում էր նրա բանակը. մէկ անյաջող ընդհարում՝ լքում էր ստեղծում շատերի մէջ, և նրանք թողնում էին, հեռանում էին, թէև սպարապետը երբեմն մնում էր մի քանի տասնեակ մարդկանցով: Վահանը չկարողացաւ իր հետ միացնել նոյնիսկ հիւսիսային Հայաստանը: Սիւնիքը, Արցախը, Գուգարքը նրա հետ չէին: Այդարատում իրանցիները աւելի հաստատուն էին նստած. նա Շիրակում, Տայքում է, որ յաճախակի կռիւներ էր մղում, Դուինում և Էջմիածնում երեւաց մի քանի անգամ:

483 թ. Հայաստան է ուղարկւում Զահր-Միւր-Հաղարաւուխը. նա Պերողին խոստացաւ ողջ կամ մեռած Վահանին ձեռք ձգել, բայց անյաջող. նա պարտուում է մի քանի կռիւների մէջ: Իրանի այդ պարտուած զօրավարին փոխարինում է Շապուհ զօրավարը, որ նոյնպէս մեծ յաջողութիւն չէ ունենում: Բայց չնայած պարտութիւններին, որ իրանցիները կրում էին Հայաստանում: Վահանի գրութիւնը փայլուն չէր: Նախ ամբողջ Հայաստանը Իրանի ձեռքին էր, նրա վարչութեան տակ. Վահանին մնում էր շատ քիչ շրջանակ, այն էլ այնքան, որքան իր փոքրիկ բանակով այնտեղ էր: Նա չկարողացաւ ստեղծել կանոնաւոր զործող վարչութիւն, կենտրոնական իշխանութիւն՝ վարիչ մարմնով: Մանաւանդ Սահակ Բագրատունու մահից յետոյ երկրի քաղաքացիական վարչութիւնը զլուխ չուէր: Ինքը Վահանը լաւ գիտէր, որ այս ձեռով կռիւները երկար շարունակել չէր կարելի. այսպիսի կռիւների մէջ իրանական բանակին պարտութեան մատնել անկարելի էր: Եւ որ գլխաւորն է, անկարելի էր եղած ուժերով Իրանին հարկադրել հպտուելու և իր կամքը պարտադրելու նրան: Վահանի կացութիւնը 483 թ. վերջերին շատ ծանր էր: Բայց նրան փրկեց մէկ անակնկալ, որ ճակատագրական զեր խաղաց հայերի համար: Հեփթաղների գէմ մղած կռիւներում Պերողը սպանուեց. Շապուհ զօրավարը վերադարձաւ Տրդուն. Հայաստանը մնաց անտէր. Վահանը իշաւ Տայքի լեռներից և գրաւեց Դուինը: Ամբողջ հիւսիսային Հայաստան ենթարկուեց նրան: Այժմ բոլորն զգում էին, որ արմատական փոփոխութիւն է լինելու Հայաստանի հարցի նկատմամբ: Շատերն եկան նրան միանալու: Սպարապետի կողմնակիցների թիւը մեծացաւ: Նա Հայաստանի զինուորական և քաղաքացիական իշխանութեան գլուխն էր կանգնած և պատրաստուում էր նոր գէպքերի համար:

Վահանի կռիւները երկար տեւեցին. աւելի քան երեք տարի: Այդ կռիւներում մշակուեց ռազմի նոր ձեւ՝ պարսկական ձեւը: Վարդանը պարտուեց մէկ ճակատամարտում: Վահանը յաղթեց բազմաթիւ՝ տեւական փոքրիկ ընդհարումների մէջ: Վահանը լաւ հասկացաւ, որ իր ուժերը՝ թոյլ և փոքրաթիւ՝ անպէտք են մեծ ճակատ-

տամարտներին համար: Ռազմի նոր ձևը մեծ առաւելութիւններ ունէր: Կռուի կը մանէր երբ ուզէր և ուր որ յարմար էր: Կռուողներին քշու-
թեան հետեւանքով՝ զիւրութեամբ կը նահանջէին, և կը յարձակ-
ւէին: Խուճար եղբինն կը բաժանուէր աւելի մանր մասերի՝ իրանա-
կան զօրքը հարկադրուած էր ինքն էլ բաժանուել և հետապնդումներ
կատարել. նրանց ղէմ հայերը զիւրութեամբ կը կռուէին: Պարտիզա-
նական կռիւներ մղող հայ խմբերը երբեմն յարձակուում էին թշնամու
զինանոցներին, պարենաւորման կէտերի վերայ, շփոթութեան մէջ էին
ձգում յետնապահներին. ջարդում էին և անտեսանելիօրէն հեռանում:
Իրենց գործընկերպով նրանք յոգնեցնում էին թշնամուն, ջլատում
մասնատում նրա ուժերը: Իրանցիները իրենց նախագծուած դադա-
կան ծրագիրները գործադրել չէին կարողանում, որ մշակուած էր ճա-
կատամարտների համար: Այս բանը յուսահատեցնում էր նրանց: Հայ
խմբերը միաժամանակ երեւում էին զանազան տեղերում, շփոթու-
թեան էին մատնում հակառակորդին. խուսափում էին բաց դաշտի
մէջ ճակատելուց, բայց միշտ ծուղակն էին գրցում նրանց: Հայաս-
տանի լեռնագրութիւնն էլ յարմար էր այդպիսի կռիւների համար:
Թագնւում էին լեռներում, կիրճերում, անյատակ ձորերի մէջ, որ նը-
րանց լաւ ծանօթ էր. այն ինչ թշնամին այդ ծանօթութիւնը չունէր:
Վահանի կռիւները չատ են յիշեցնում նախորդ դարավերջի միւր Ֆիսա-
լիների կռիւները: Նոյն փոքրաթիւ խմբերը՝ բայց նուիրուած և զի-
տակից, նոյն կռուելու՝ պարտիզանական ձևը, նոյն առաւելութիւնը
երկրի հետ լաւագէտ ծանօթ լինելու: Բայց ամենէն կարեւորն այն
էր, որ հայ ժողովուրդը Վահանի հետ էր: Նա զինուած չէր, ռազմի
տեսակէտից մեծ ծառայութիւն չէր մատուցանում Վահանին, սակայն
իր ամբողջ հոգով, համակրանքով սպարապետի և նրա կռուողների
հետ էր: Երբեմն նախարարները ղէմ էին նրան, հալածում էին, շի-
նականն ու խոնարհ ազատանին նրա հետ էին. նրանց ղէնք, պարե-
նաւորում էին մատակարարում, վտանգի պահին ապաստան տալիս
և սուրհանդակներ՝ նրանց առաջնորդելու: Ժողովուրդը օգնում էր նը-
րան՝ կազմակերպելով վտանգուածների փախուստը, բանտարկուածնե-
րին ազատելով: Առանց ժողովրդական այսֆան լայն ու ինքնաբոլս
օ-
ժանգակութեան եւ գործակցութեան՝ Վանանք երբեք չէր կարող շարու-
նակել իր կռիւները աւելի քան երեք քառի: Վահանի հետ էր նաև հո-
գեւորականութիւնը: Նրա լաւագոյն ղէմքերը գործակցում էին սպա-
րապետի հետ. նա տրամադրել էր նրան իր վանքերը, որ երբեմն ծա-
ռայում էին որպէս թաքստոցներ, իր նւթական միջոցները և մա-
նաւանդ իր բարոյական հեղինակութիւնը: Եկեղեցին մղում էր ժողո-
վրդին և ազատանին օգնելու ապստամբներին:

Այս ուժերով և այսպիսի սպայամանների մէջ է, որ Վահանը կռիւը

չարունակում է երեք տարուց աւելի: Բայց նրան փրկում է Պերոզի մահը: Իրանի մէջ ներքին քաղաքականութիւնը հիմնովին փոփոխութեան է ենթարկւում: Այս փոփոխութեան գլուխը անցնում են այն մարդիկ, որոնք գործել էին Հայաստանում, Շապուհը, Հաղարաւուխտը... Նրանք խտորէն քննադատում են Պերոզի կրօնական ու ազգային քաղաքականութիւնը. «գոր ինչ եւ կամե՛ր՝ առնե՛ր եւ բռնաւոր կամաւորութեամբ գործե՛ր զինչ եւ կամե՛ր»: Նա առաջնորդեց երկիրը «ի կործանումն եւ զրկումն»: Իրանի աւագանին ընտրում է Վաղարշին «որպէս զայր քաղցր եւ աշխարհաեկն... քաղցրաբանութեամբ եւ սիրով ամել եւ հաւան զագգս, որ ընդդէմ եւ ապսամբ, նանաչել զիւրաքանչիւր ոք յարեաց եւ յանարեաց քս իւրում արժանաւորութեան...»^{*)}: Վաղարշը լսելով աւագանիի և Հայաստանին ծանօթ լաւագէտ մարդկանց կարծիքը որոշում է հայերի հետ համաձայնութեան եղբ գտնել: Պէտք էր հաշուեյարդարի ենթարկել Պերոզի ստեղծած ներքին ճակատները, որոնցից ամենէն կարեւորը հայկականն էր: Նա Հայաստան ուղարկեց Նիխոր Վշնառագատ իշխանին և պատուիրեց. «Երբ ի հայս... եւ քս կամագն Վահանայ եւ նորուն ընկերակցացն նուանեալ զորեառն եւ յլեռեաց ի ծառայութիւն ամ»: Նիխորը կանգ առնելով Հայաստանի սահմաններին պատուիրակների միջոցով յայտնում է Վահանին իր նպատակների մասին: Վահանը «ժողովե՛ր առ ինքն զամենայն հաւատարիմ ուխտապանայն գունդ, զնախարարս եւ զազասս եւ զամենայն այրուծիոյ»: Ուրեմն հայոց ազատ դասն է, որ որոշում է հաշտութեան հարցը: Նրանք երկար խորհրդակցութիւնից յետոյ որոշում են հաշտութեան այն կէտերը, որի ընդունելով միայն հայ-իրանական յարաբերութիւնը կարող էր նոր հիմքի վերայ շրջել: «Սրիս բանս ասեմ ձեզ... զայս երիս խնդիրս տալ մեզ գրով եւ կնիով քաղաւորին...»: Այս երեք կէտերը ընդունելով միայն «բանք ձերոյ լրեսեմք որպէս եւ նախնիքն մեր լուան»: Վահանի այդ կէտերը՝ ոչ թէ իրենն են, այլ «նոցա ամենեկուն՝ աւագի և կրտսիրաց»: Մի տեսակ «աշխարհամոզումն» է, որ նորից գործի է կանչւում իրանի հետ պատերազմի և հաշտուելու հարցը:

Առաջին կէտը. որ հայ ազատանին առաջարկում է «այս կարեւոր եւ պիտանի՝ եթէ զնայեցնի եւ զքնիկ օրհնս մեր ի մեզ քոյով եւ զհայ այր զոք մի մոգ ոչ առնէ՛ք եւ ումէ՛ք յաղազս մոգութեան զան եւ պատիւ չսայք եւ զկրակաւանն յաշխարհես Հայոց ի բաց տանիք եւ զեկեղեցւոյ բռնաման յաղեղի եւ յանպիտան մարդկանն, որ ցայժմ լինե՛ր, յայսմ հետէ մեզ չտաք տեսնել եւ քիսոյնեայ մարդկան եւ քանակայից զկարգ

^{*)} Ղ. Փարպեցի. էջ 157-158:

եւ գպատօսնց քրիստոնէութեան համարձակութեամբ եւ աներկիւղ տափ պատեել, ուր եւ կամին»...;

Հայոց պահանջներն մէջ ամենէն կարեւորը այս առաջինն կէտն է: Հայերը խնդրում են «հայրենիքի և բնիկ» օրէնքների պահպանումը: Քրիստոնէութեան վերահաստատումը Հայաստանում: Այդ երկիրը պիտի լինի քրիստոնէութեան համար. նա միակ և օրինական կրօնն է. կրակարանները Հայաստանում գոյութիւն չպիտի ունենան: Եկեղեցին և նրա սպասաւորները հալածանքի չպիտի ենթարկուին: Մոգութիւնը՝ գահի և պատուի չպիտի արժանանայ: Այս պահանջը նոր բան չէր, նա՝ նախորդ սերունդների ծրագրի մէջ էլ կար, սակայն իրանի յաղթանակը խախտեց եղած կացութիւնը. հայոց կրօնական ինքնավարութիւնը մեծ հարուած ստացաւ: Այժմ հայերը պահանջում են վերահաստատումն հին գրութեան՝ Հայաստանը՝ քրիստոնէութեան համար: Կրօնական այս ինքնավարութիւնը կրօնի ազատութիւնն չէ, այլ յաղթանակը ազգային կրօնի— հայ քրիստոնէութեան գաղափարի:

Երկրորդ կէտը վերաբերում է Հայոց նախարարական հին իրաւունքների անողորմ պահպանւմին: «Զմարդ ոչ իշխանաբար նանաչեք, այլ իրաւաբար գիտել զլաւն եւ զվատարն քննել զպիտանին եւ զանպիտանն, իմանալ զսոհմիկն եւ զանսոհմիկն, ունել առ լաւսն եւ ըզպատուական, զհաջն եւ զօգտական, արհամարել եւ առ ոչինչ համարել զվատն եւ զանպիտանն, սիրել զվաստակաւորսն եւ ասել զանվաստակն, ունել ի մօտ զիմաստունս եւ խորհուրդս առնել, զանմիտն ոչ մօտեցուցանել, այլիւ ի հրապարակէ հալածել»:

Ըստ այսմ հայ աւագանին պահանջում է նախարարական հին կարգի, ժառանգութեան, գործակալութեան, հարկահաւաքման և միւս աւատական իրաւունքների և արտօնութիւնների վերահաստատումն, որ խախտուած էր Յազկերտի օրով և որ գոյութիւն ունէր նրա մեծ հալածանքներից առաջ: «Պարսկաստանը համաձայնել էր նանաչել եւ քննել սոհմիկը, լաւը, քաղը, վաստակաւոր եւ արհամարել անսոհմիկը, վատը եւ անպիտանը: «Տանուտեքների» եւ գործակալների քննութիւնը պիտի կատարուէ «իրաւաբար» եւ ոչ «իշխանաբար»*) «օրէնքը» պիտի իշխի և ոչ արքայից արքայի կամայականութիւնը:

Հայոց առաջարկութեան երրորդ կէտը պահանջում էր. «Որ տէրն եւ տէրաց եւ աշխարհի քաղաւոր, կամիւք, զի ինքն տէրացի իւրով աշօք եւ ինքն լուիցի իւրով ալանջօք եւ ինքն գիտացի եւ ինքն խօսեցի իւրով բերանով եւ մի այլոյ աշօք տէրացի եւ այլոյ ալանջօք լուիցի եւ սլովով հանապազ գիտացի զմարդ լաւ եւ զանլաւ եւ այլոց բերանով խօսեցի

*) Յ. Մանանդեան. Ֆեոսալիզմը էջ 291-292:

գպե՝սոն: Յտղագս որոյ չլինի ուղիղ հայեցումսն եւ ոչ արդար լսողութիւնն, այլ յոլով սուս խօսին նամաչեն եւ հրամսսնքն ընդունայնք եւ բրնաւ այլ ընդ այլոյ լինի իմաստսն ամենայն...»*) ։ Հայ աւագանին այս կէտը համարում է կարեւոր եւ նրա վերայ է յենում «աշխարհի կարգը» ։ չլինի այս՝ «ոչ կարե կալ աշխարհ եւ ի նմա բնակեալ՝ անշարժ եւ հաստատուն» ։ Իրանի քաղաքականութիւնը եղել է՝ հայ նախարարութեան ստորացումն ։ այդ արտայայտուել է նաեւ նրանց երկրորդական եւ աւելի ստորադաս դատարաններին ենթարկելով ։ Սրա հետեւանքով Իրանի խոհարհ պաշտօնեաները աւելի մեծ իշխանութիւն էին վայելում հայ մեծ նախարարութիւնների վերաբերմամբ եւ հիմնուելով իրենց հաւատարիմ մարդկանց ցուցմունքների վերայ «անարդար» վճիռներ էին կայացնում ։ Հայ նախարարութիւնը պահանջում է իր գիրքին, ծագման՝ յարմար դատարաններում դատուիլը ։ Որպէս ազատ եւ քաղաքական ուժի տէր դաս՝ նա ուզում է դատուիլ միայն արքայական դատարանում ։ ինչպէս Իրանի բարձր ազնուականութիւնը ։

Հայ նախարարների քաղաքական եւ իրաւական տէրը արքայից արքան է՝ նա էլ պիտի դատի արդարացին ու մեղադրի ։ Ստորին եւ միջանկեալ պաշտօնեաների դատին նա չի ենթարկուելու ։ Այդ պահանջը հետապնդում է նախարարութեան զաստիքն արտօնութիւնների վերահաստատան, որ վերացում էր վերջին երեսուն տարիների մէջ ։ Սրանով նախարարութիւնը անջատում, մեկուսացնում է իրեն միւս զասերից ։ Իրանը ճիգ է արել թէ հոգեւորականին թէ նախարարին ընկել այնի գիրքը ստորացնել, եթէ ոչ հասցընել «անազատների» դասին, գոնէ ենթարկել նրանց Հայաստանում եղող Իրանի իշխանութեան դատարանին ։ Այս փոփոխութեան դէմ է, որ ըմբոստանում է նախարարութիւնը ։

Իրանի պատուիրակը համաձայնում է այս երեք կէտերի, առաջարկների հետ եւ Նուրուզի գիւղում՝ ուր տեղի է ունենում Վահանի եւ Նիխորի տեսակցութիւնը՝ երկու կողմերի մէջ ստորագրում է համաձայնութիւնը ։ 484 թ. համաձայնութիւնը՝ Հայաստանում նորից վերահաստատում է Իրանի իշխանութիւնը. «գամբ կամաւ եւ լսեմ բանից ձեռք» ասում ե Վահանը ։ Մէկ ուրիշ տեղում Ղ. Փարպեցին Վահանի եւ իր ընկերների, հայ զեկավար շրջանի քաղաքական տրամադրութիւնները արտայայտում է շատ պարզ ու որոշ ։ Վաղարշի առաջ խօսած իր ճոռի մէջ՝ Վահանն ասում է. «Մեր ամենեցուն այդ բանք եմ եւ այդ խնդիր եք շնորհեալ հաստատեք զխնդիրդ զայդ մեզ եւ ի ծառայութեան ձեռք գնեք ի բաց չկամիք հանել՝ որպէս օրէնք եմ քա-

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 160-161:

գաւորաց. գրով եւ կնիով զայդ մեզ հաստատուն արարեմք՝ եւ ի մեզ ուրախեալ ի ծառայ որեւոյ գործ խնդրեցեմք եւ հասակութիւնն*): Հայերը աւելի մեծ նպատակ՝ Իրանից անջատուելը չեն հետապնդել. ինչպէս եւ չէին հետապնդում 451 թուի սերունդը: Եւ չեն հետապնդել ոչ թէ նրա համար, որ անկախ եւ ինքնագլուխ լինելու տենչից զուրկ են եղել, այլ սրովհետեւ թոյլ են եղել, անկարող թօթափելու իշխողի լուծը: Իրմեյ են հարեւան Բելզանդիային՝ առանց մեծ յոյսեր կապելու նրա հետ: Այստեղից էլ նրա քաղաքական նուազագոյն ծրագիրը՝ օտարի իշխանութեան տակ Հայոց ինքնավարութեան պահպանումն: Բայց այս ինքնավարութիւնը դասային էր՝ նա հայ նախարարութեան քաղաքական եւ անասական, ինչպէս եւ կրօնական իրաւունքների եւ արտօնութիւնների պաշտպանութիւնն էր: Բայց պաշտպանելով իրենց շահերը, արտօնութիւնները՝ նախարարութիւնը զրանով իսկ պաշտպանում էր հայութեան զարգացման անհրաժեշտ այն ուժերը, առանց որի նա գոյութիւն ունենալ չէր կարող: Հայ վարիչ ուժը նախարարութիւնն էր ու կազմակերպուած եկեղեցին. նրանք էլ յենարանն էին հայ մշակոյթի. լիզուի եւ մատուրակոնութեան. անհրաժեշտ գէպքում նրանք գէնքով էլ պաշտպանում էին այս բոլորը: Շինականն ու ռամիկը՝ կոիւնների մէջ միայն օժանդակ էին եւ երբեմն շատ կարեւոր օժանդակ. բայց գէպքերի մէջ նրանք չէ որ իմաստ էին դնում եւ որոշ ծրագիր հետապնդում: Եւ Նուարսակի դաշինքի մէջ նրանց ոչ մէկ ցանկութիւնը չէ արտայայտուած: Նուարսակի համաձայնութիւնը հետապնդում էր հայ նախարարութեան եւ եկեղեցու արտօնութիւնների եւ իրաւունքների վերահաստատման: Եւ յաջողւած է. այն ինչ որ չարից Վարդանը՝ կատարեց Վահանին՝ երեսուն տարի յետոյ: Մէկ ճակատամարտը զուտ բացառ Հայոց նախարարական կոռոյցի քայքայման, երեք տարուայ պարտիզանական կոիւնների մէջ ձեռք բերուեց ամուր հիմքեր հայ նախարարութեան կայունացման եւ ամրացման: Իրանը հսկայ զիջում կատարեց, հաշտուեց հայութեան կրօնաքաղաքական միաւոր լինելու հետ: Հայկական ֆեոդալիզմի կայունացման եւ յարստեւման համար 484 թ. դաւիթբէր, կարելի եւ անհարակոյս համարել մի նոր դարագլուխի սկիզբը, որ տեսել է այնուհետեւ գրեթէ անընդհատ մինչեւ արաբական թրապեւնութիւնը*):

Նուարսակի դաշինքը օրինականացնում է այն սկզբունքը, որ հայերը արտայայտեցին եւ բանաձեւեցին Արաաշատի ժողովում եւ Վարդան Մամիկոնեանի ճառի մէջ Տիգրանի արքունիքում՝ Բաղախականա-

*) Ա. Փարպեցի. էջ 174:

**) Յ. Մանանդեան Բեռնալիզմը. էջ 293:

պէս իրանցի, բայց կրօնապէս հայ: Հայ նախարարութեան այս պահանջը և նրանց թուլութիւնն է և նրանց ուժը: Թուլութիւնն էր, որովհետեւ նա անտարակոյս իր մտքում ունէր առաւելագոյն ծրագիր՝ քաղաքական անկախութեան երազը, որ սակայն անկարող էր իրականացնել իր սեփական միջոցներով: Իր ուժն էր, որովհետեւ այդ պահանջով՝ հայութիւնը երեւան է գալիս ինքնաճանաչ, իր շահերն ու արտօնութիւնները իրանականին հակադրող և հայ մշակոյթի ուղիները հարթող ազգ-կրօնական մէկ միութիւն: Հայկական այս տեսակէտը յաղթեց իրանականին, որ բանաձեւում էր որպէս՝ ամեն պետութիւն մէկ կրօն սկզբունքը: Երկու տեսակէտի, քաղաքական դաւանանքի այս մրցումից ստեղծուեց Նուարսակի դաշինքը: Հայերը կարող էին գոհ լինել Իրանի ծաւալուն կայսրութեան մէջ՝ ճանաչում էին իրաւական միութիւն՝ իրենց ազգ-կրօնական և դասային՝ արտօնութիւններով, մի բան, որ նոյն կայսրութեան մէջ ոչ մէկին, ոչ քրիստոնեայ համայնքի, ոչ էլ ազգային միաւորի՝ չնորհուած չէր: Հայերը ձեռք բերեցին այդ իրենց կոռուով, պայքարով:

Թէ նախարարների պայքարը՝ իմաստը հին կարգի վերահաստատումն է եղել՝ երեւում է Նուարսակի դաշինքից յետոյ ստեղծուած կացութիւնից՝ Վահանն ինքը ստանում է իր տոհմական՝ Մամիկոնեանների կալուածները (Քալվեցուցանէին զնա ի գահու սեռութեանն Մամիկոնեից՝ տուեալ ցնա ըս օրհնի նախնեաց իւրոց զապարապետութիւն Հայոց աշխարհին: Շնորհէին եւ այլոց ուխտապան նախարարացն Հայոց... իւրաքանչիւր ումեք ի ժամուն՝ որ զամենեսին ինչ պէտք եր պսաւան ըս անձին արժանաւորութեան): Վահանը Վաղարշից իւրնդրում է Կամսարական նախարարական սոհմի իրաւունքների վերահաստատումը: Արժրունիների հարցի նկատմամբ Վաղարշը պատասխանում է. «Իսկ յալագս սեռութեանն Արժրունւոյն՝ բող վայր մի, զի գիսացեն մարդիկն, քե որի տնմեն են, սպաս ինչ արժանաւորապէս ցուցանել առ մեզ եւ վասակս ինչ յօգուտ արեաց աշխարհիս վասակել հայեցում ապա եւ մեք յարժանն»*):

Իրանի ղեկավարները համոզուեցին նաեւ, որ Հայաստանում եկեղեցին քայքայի, ոչնչացնել անկարելի է: Նա շուրջ երկու դարի անցեալ ունէր Խորը կերպով մխրճուել իր հայութեան հոգեմտաւոր և ընկերային կեանքի մէջ, դարձել էր մեծ ուժ. նա ազգային միութեան գործն էր և նրա կառույցի մէջ մեծ դեր խաղացող: Իրանի հարուածները մեծ մասամբ նրան էր ուղղուած. բայց նա դուրս եկաւ յաղթանակող: Այնուհետեւ Տրղունի ղեկավարութիւնը ջանում է ոչ թէ

*) Ղ. Փարպեցի. էջ 175:

քայլադրել Հայոց եկեղեցին, այլ բաժանել այն Բիւզանդականից, Հայոց եկեղեցու ազգայնացման և մեկուսացման մեծապէս նպաստեց իւրանի հայկական քաղաքականութիւնը: Ճիշտ է մեր եկեղեցու ընթացքը չորրորդ դարից սկսած գնում էր այդ ուղղութեամբ, բայց իւրանցիները իրենց շահերի տեսակէտից արագացրին այդ վեցերորդ դարում եւ բաժանեցին տիեզերական եկեղեցուց: Հայոց եկեղեցին այլևս նրանց համար վտանգաւոր չէր. նա չէր հանդիսանում Բիւզանդական ազգեցութեանց գործիք: Եկեղեցու այս ազգայնացման և մեկուսացմանը պակաս չնպաստեցին նաև յոյները իրենց եկեղեցական քաղաքականութեամբ:

Նուարսակի գաշինքից յետոյ Հայաստանի մարդպան է նշանակւում Անդեկան անունով իրանական իշխանը. նա «խելացի մազիր եւ իմաստահայեաց» մարդ էր: Նա Հայաստանում երկար չի մնում. ուստեմնաւորւմ է տեղական պայմանները, վերահասու է չինում՝ թէ ինչ չափով Նուարսակի գաշինքը հայերին բուարարել է որ չափով՝ Հայաստանի ղեկավարութիւնը կապուած է իրանին: Այս քննական պտոյտից յետոյ նա վերագտնում է Տիգրան և Վաղարշին ներկայացնում իր զեկոյցը, որի մէջ ասում էր. «Օտար մարդպան, որ երբայ յաւիարն Հայոց. աշխարհն մեծ է, յաւս երկուս եւ երիս հազիւ կուրե հանաչել նախ զիս աշխարհին, զգիւրն զգծուարն, ապա զմարդիկ աշխարհին՝ զլաւն եւ զվաքարսն, զպիւրասն եւ զպիսանիսն եւ վարեւ լով քս անգիտութեան խառն ի խուռն՝ ոգւոց շաք ծանր լինի: Իսկ նա զի բնիկ ի յաշխարհն է, զամենեսեան ի յականե հանաչե, եւ զլաւսն առ լաւս ունի եւ զանպիսանս առ յեթնս... Մարդպանն պարսիկ որ երբայ աշխարհն կհաւ երբայ եւ որդով, դրամբ եւ սիրելով, ծառայիւք եւ աղախնեօք. եւ այնք ամենեքեան քե զԱրեաց տեառն զոռնիկ ուտեն չե սակաւ ծախսն եւ քե զաշխարհին ուտեն՝ շաք վսանգ հասնե զաշխարհին մարդկան: Իսկ նա քե լինի՝ զիւր տանն համբար ուտե, եւ այն ամենայն յարեւնի գանձ համարի եւ արեւնի իրաց օգուտ լինի: Եւ յառն Վահանայ ի լաւութիւն հայելով եւ յաջողակութիւն, ի բազում ժամուց խորհելով ի միսս իմ եւ լաւ համարելով աշխարհին իրաց եւ արեւնի՝ համարձակեցայ ասել: Խորհել զարժանն եւ առնել՝ դուք գիտեք եղբարք:»*)

Իրանի արքունիքը՝ աւագանին և արքայից արքան համաձայնում են այս մտքին և մարդպանութիւնը յանձնում են Վահանին: Այս նշան էր թէ ինչ մեծ վստահութիւն էր տաճում նրա հանդէպ թէ Վաղարշը, թէ այն մարդիկ, որոնք կոիւնների ժամանակ հանդիպումներ էին ունեցել նրա հետ: Վահանը պարտիզանական կոիւնների մէջ երևաւն բերեց և յանդգնութիւն, խիզախութիւն, ինչ որ անհրաժեշտ է մէկ ղեկավարի, զօրավարի և տեղւոնութիւն, կամք: Շատ յաճախ

*) Գ. Փարպեցի. էջ 177-178:

նա գտնուում էր յուսահատ պայմանների մէջ. գրեթէ մինակ՝ մէկ
 փոքրիկ խումբ հաւատարիմների հետ. բայց շարունակոււմ էր իր պայ-
 քարը: Եւ նա հասցրեց այդ կոիւր յաջողութեան. իրանական կայս-
 րութեան մէջ գէպքերը դասաւորուեցին յոգուտ հայ կռուողների և
 Վահանի: Բայց այդ երկարատեւ կռիւների մէջ յաճախակի չփոփոխ-
 ժամանակ իրանի ներկայացուցիչների հետ՝ նրանց ներշնչոււմ էր այն
 միտքն, թէ ոչ իւրքը, ոչ իր հետևողները, ոչ էլ հայութիւնը նրանց
 թշնամիները չեն. հայը իրանի բարեկամն է, միայն թէ յարգուին
 հաւաքական հայութեան իրաւունքները: Այս վստահութիւնը նախ-
 ջընչեց թէ բանակի զորավարներին, թէ Նիխորին. որի հետ երկարա-
 տեւ խորհրդակցութիւններ ունեցաւ և թէ Վաղարշին, որի առաջ
 պարզաբանեց թէ հայութեան բաղձանքները և թէ իրանի շահերին
 նուիրուած լինելը: Այսպիսի մթնոլորտում է, որ յղանում է՝ Հայաս-
 տանի ամբողջական վարչութիւնը յանձնել Վահանին: Նա արդէն Մա-
 միկոնեանների տանուտէրն էր, Հայոց բանակի սպարապետ: 485 թ.
 Վաղարշի հրովարտակով Հայաստանի քաղաքական ամբողջ իշխանու-
 թիւնը՝ մարզպանութիւնը յանձնուում է նրան: Ուրեմն մէկ անձի մէջ
 կենտրոնանում են ղեկավարական և քաղաքացիական իշխանութիւնը:
 Պետական վերին իշխանութեան ներկայացուցիչը մեծ և հարուստ
 Հայաստանում մէկ հայ էր: Այս վերադարձ էր 451 թ. առաջ եղած
 կացութեան՝ երբ հայ և իրանական շահերը հաշտ էին. կռիւներ չկա-
 յին և երբ երկրի վարիչը՝ Վասակ Սիւնին էր: Էլ աւելի. Վասակ Սիւ-
 նին միայն մարզպան էր: Վահան Մամիկոնեանը և մարզպան էր
 և սպարապետ: Այս յազմանակն էր ոչ միայն Վահանի, այլև Մամի-
 կոնեան տոհմի. և յաղթանակը և վարձատրութիւնը: Վերջին երեսուն
 տարին նրանք է, որ ամենախիստ հալածանքի ենթարկուեցին, զոհեր
 տուեցին: Այժմ նրանց միջավայրից է, որ նորէն մէկը շարժման գը-
 լուի է անցնում, նպասակը հետապնդում և նախորդ սերունդների կի-
 սառ թողած գործը յաղթանակով վերջացնում: Վահանը ռազմի հան-
 ճարի հետ միացրել էր զիւանազէտի, պետական գործչի մեծ կարողու-
 թիւն: Երկուսն էլ գործադրում է հայութեան քաղաքական և կրօ-
 նական՝ այսինքն՝ ազգային ինքնավարութիւնը պահելու համար: Այս
 յաղթանակն էր ազգային հոսանքի, որ քաղաքական տեսակէտից հա-
 ւատարիմ էր իրանին, միայն ուզում էր մնալ հայ և սեղ ու դիրք
 պրաւել հայ կիանքի մէջ: Հայոց պատմութեան մէկ շրջանը վերջա-
 նում էր: Հայութիւնը մանկու էր վեցերորդ դար՝ նորէն ոչ թէ ամ-
 բողջացած, այլ բաժնուած երկու պետութեանց մէջ: Վեցերորդ դարում
 նոյն կրօնական և քաղաքական շարժումները կը շարունակուէին, բայց
 այս անգամ հայութեան պայքարը ուղղուած է լինելու Բիւզանդի գեմ
 նոյնիսկ իրանի օժանդակութեամբ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. Գ Լ Ո Ւ Խ

1.2

ԻՐԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ

5

Բ. Գ Լ Ո Ւ Խ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ ԶՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

27

Գ. Գ Լ Ո Ւ Խ

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԵՐԵԼՔ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԱՅՐԷՋՔ

48

Դ. Գ Լ Ո Ւ Խ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

94

Ե. Գ Լ Ո Ւ Խ

ԱՒԱՐԱՅՐԻՑ ՅԵՏՈՅ ԵՒ ՎԱՀԱՆԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

133

— ՄԵՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ —

1. ՀԱՅ ԲԱԳԱՔԱԿԱՆ ՄՏԻՐ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ԵՒ
Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ.
Փարիզ, 1927. սպառւած:
2. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ. 1937, Պէյրութ:
3. Ն. ԱԴՈՆՅԸ ՈՐՊԷՍ ՊԱՏՄԱՐԱՆ.
1943. Պէյրութ, սպառւած:
4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ.
Ա. Ժամ. Պէյրութ, 1946, սպառւած:

ՊԱՏՐԱՍՏ ԵՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

1. ԵՐԵՐ ԻՐԱՆԱՀԱՅՍԱՍԱՆ.
2. ՀԱՅՍԱՍԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ. Բ. Ժամ.
3. ՄԵՐԶՍԻՈՐ ՍՐԵՒԵԼԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.
Ա. Ժամ. Հնագոյն շրջանից մինչեւ Հելենիզմ:

947.925
9-67

Գ Ի Ն Ը 4 Լ Ո՝

Հասցե՝

K. KUZALIAN

B. P. 1428

Beyrouth-Liban

11

A 33102

(20)

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033102